

Juridisko un Sociālo Zinātņu
un Sociālo Zinātņu **BALTIJAS ŽURNĀLS**

Juridisko un Sociālo Zinātņu
BALTIJAS ŽURNĀLS

Baltic Journal
of Legal and Social
Sciences

Rīga:

Baltijas Starptautiskā Akadēmija

ISSN 2592-8813

IZDEVNIECĪBA
BALTIJA
PUBLISHING

EDITORIAL BOARD

The editorial board implements the editorial policy of the Journal, determines the topical topic of the Journal, organizes scientific review and editing of articles, approves the content of the regular numbers of the Journal, prepares materials for publication, determines issues of distribution of the Journal.

The editorial policy of the Journal is to promote the development of objective scientific knowledge, open communication between scientists. The editorial board distances itself from political assessments of socio-political phenomena that are made by the authors of the articles.

The Senate of the Baltic International Academy approves the composition (or changes) of the editorial board.

Editor-in-chief of the Journal:

Dr. sc. Soc. **Vladislav Volkov** (*Latvia*)

Members of the editorial board:

J.D., Ph.D., LL.D. **William Elliot Butler** (*USA, UK*)

Ph.D. in Law **Sergiy Glibko** (*Ukraine*)

Dr. hist. **Ivelin Arginov Ivanov** (*Bulgaria*)

Dr. habil. iur. **Viktoras Justickis** (*Lithuania*)

Dr. iur. **Sandra Kaija** (*Latvia*)

Ph.D. in Law **Tatiana Kalin** (*Estonia*)

Dr. iur. **Valery Matveichuk** (*Ukraine*)

Ph.D. **Irena Mikulaco** (*Croatia*)

Dr. iur. **Aleksandr Petrishyn** (*Ukraine*)

Dr. psych. **Irina Plotka** (*Latvia*)

Dr., Ph.D. **Pietro Andrea Podda** (*Czech Republic*)

Dr.habil.iur. **Gerhard Robber** (*Germany*)

Dr. psych. **Aleksey Ruzha** (*Latvia*)

Dr. hist. **Helena Shimkuva** (*Latvia*)

Dr. iur. **Andrejs Vilks** (*Latvia*)

Dr. habil.sc. **Jacek Zelinski** (*Poland*)

Cover design author professor **Mihail Kopeikin** (*Latvia*)

Baltic Journal of Legal and Social Sciences,

Number 1. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2022, 234 pages.

Baltic International Academy is a co-publisher of this periodical.

Printed and bound in Riga by LLC Publishing House "Baltija Publishing".

Journal is available: www.baltijapublishing.lv/index.php/bjlss

DOI: <https://doi.org/10.30525/2592-8813>

Type of publication from the application:

Journal-Digital-Online

Issue ISSN 2592-8813

Contents

<i>Ольга Аврамова, Ганна Корнієнко</i>	
УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОВОЇ ТА ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПОТРЕБИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	6
<i>Юрій Гичка</i>	
ВПЛИВ КАТЕГОРІЇ «ІНТЕРЕС» НА ПОДАТКОВЕ І АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ІЗ ОБЧИСЛЕННЯ, СПЛАТИ ТА СПРАВЛЯННЯ ПОДАТКІВ.....	15
<i>Тетяна Глушко</i>	
ЕКОНОМІЧНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ТА ФІЛОСОФІЯ ВІЙНИ.....	23
<i>Oksana Hnativ</i>	
LEGAL NATURE OF RELATIONS IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT THROUGH THE PRISM OF CIVIL LEGAL PRINCIPLES.....	30
<i>Petro Guyvan</i>	
TIME LIMITS OF CIVIL SUBSTANTIVE LAW AS A CRITERION FOR THE LEGALITY OF THE RELATIONSHIP.....	37
<i>Оксана Дуфенюк</i>	
РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ, СТАНДАРТИ, ІННОВАЦІЇ.....	46
<i>Тетяна Житнік</i>	
ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ: ПОГЛЯД В РОЗРІЗІ ПОДІЙ НА УКРАЇНІ 2022.....	57
<i>Наталя Ісаєва</i>	
КОНЦЕПЦІЯ «ЖИТТЄВОГО СВІТУ»: МІСЦЕ ТА РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ.....	65
<i>Дмитро Каденко</i>	
РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ ПОСИЛЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ З ІНСТИТУТАМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	73
<i>Алла Ключко</i>	
КЛАСИФІКАЦІЯ ІННОВАЦІЙНИХ СТИЛІВ УПРАВЛІННЯ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ НОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ	81
<i>Олександр Коваленко, Вікторія Скляр</i>	
ФОРМИ ТА МЕТОДИ НАВЧАННЯ СЛУХАЧІВ СИСТЕМИ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ У ТУРИЗМІ НА ПРИКЛАДІ ЗАКОРДОННИХ ШКІЛ	88

Liubomyr Kolodiichuk

THE STRUCTURAL AND FUNCTIONAL MODEL OF DESIGNING DIGITAL
COMPETENCE OF FUTURE ELECTRICAL PROFILE SPECIALISTS.....96

Сергій Колонюк

РОЗУМІННЯ ПАРЕМІЇ В ТРАДИЦІЙНОМУ Й СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ:
БАГАТОАСПЕКТНИЙ ПІДХІД 103

Герман Маслівець, Олександр Ігнатенко

МОДЕЛЮВАННЯ МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ КОНКУРЕНТНИМИ
ПЕРЕВАГАМИ РЕГІОНУ.....112

Оксана Михайлова, Ольга Гуманкова

ФОРМУВАННЯ АНГЛОМОВНОЇ АУДИТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ
ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ З ВИКОРИСТАННЯМ ЕЛЕМЕНТІВ ДРАМАТИЗАЦІЇ 122

Ruslana Mnozhynska

INNOVATIVE METHODS AT THE UNIVERSITY
AS A SIGN OF ITS MODERNITY.....132

Лариса Наливайко, Лариса Марценюк

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО НА ПРАЦЮ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА.....142

Ірина Нестеренко

САМОТНІСТЬ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ УКРАЇНИ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ.....151

Valeriia Necherda

NARRATIVE AS A MEANS OF FORMING A SOCIALLY SUCCESSFUL
PERSONALITY OF A HIGH SCHOOL PUPIL.....161

Тетяна Тіточка

ЗАРУБІЖНІ КРИМІНОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ ЗАПОБІГАННЯ ВЧИНЕННЮ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ НЕПОВНОЛІТНІХ.....170

Tetiana Khraban

THE METHOD OF FREE ASSOCIATION AND ITS APPLICATION
TO IDENTIFY THE MAIN PERSISTENT FEARS AND THEIR DETERMINANTS.....179

Denys Chyzhov

THE CONTENT OF HUMAN RIGHTS FOR SECURITY
IN THE HUMAN RIGHTS SYSTEM IN THE ASPECT
OF ENSURING THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE.....190

Олександр Чучалін

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....197

Наталія Шелевер

ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ – СКЛАДОВА ПРАВА
НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД.....207

Тетяна Штайнер

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ТЕХНОЛОГІЙ В ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ..... 215

Irina Popova

IDENTITY AND NATION IN THE ERA OF GLOBALISATION.....221

INFORMATION FOR AUTHORS.....231

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-1>

УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОВОЇ ТА ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПОТРЕБИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Ольга Аврамова,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ (Харків, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-1941-9894
gamm@i.ua*

Ганна Корнієнко,

*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-7062-1027
gannakor@ukr.net*

Анотація. Стаття присвячена виявленню українського досвіду правового забезпечення житлової та продовольчої потреби в умовах воєнного стану. Запропоновано виокремлювати механізми забезпечення житлової потреби в умовах воєнного стану та індивідуальне продовольче забезпечення людини в умовах воєнного стану. Наголошено на необхідності розмежування правового статусу громадян на тих, хто: знаходиться у зоні бойових дій; проживають на території, що не зазнала бойових дій; внутрішньо переміщених осіб; отримав тимчасовий захист у країнах ЄС. Встановлено вторгнення публічних елементів у систему приватноправового регулювання суспільних відносин, що стало необхідним для підтримки життєдіяльності суспільства. Запропоновано визначення уразливої фізичної особи в умовах воєнного стану, як особи, що зазнала позбавлення житла або загрози його позбавлення внаслідок воєнних дій, а також знаходиться у стані ускладнення задоволення продовольчої потреби. Підкреслено необхідність подальшого розвитку забезпечення житлової та продовольчої потреби у поствоєнному праві.

Ключові слова: воєнний стан, житло, продовольство, забезпечення, внутрішнє переміщення, публічний, потреба.

THE UKRAINIAN EXPERIENCE OF TENURE AND FOOD SECURITY IN THE STATE OF MARTIAL LAW

Olga Avramova,

*Ph.D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Civil Law and Process
of the Kharkiv National University of Internal Affairs (Kharkiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-1941-9894
gamm@i.ua*

Ganna Korniyenko,

*Doctor of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Land and Agricultural Law
of the Yaroslav Mudryi National Law University (Kharkiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-7062-1027
gannakor@ukr.net*

Abstract. The article covers the accomplished Ukrainian experience in tenure and food security in the state of martial law. It is suggested to distinguish between the mechanisms of providing tenure security in the state of martial law and the individual food security strategy in the same conditions. We emphasize on the division of the citizens' legal status as follows: those who are in a warfare zone, people who are living out of the military action zone, internally displaced people, the ones that have got temporary protection in EU. The interference of public elements into private regulation system of social relations that is necessary to maintain life-sustaining activity has been revealed. We offer the definition of a vulnerable physical party in the state of martial law as a person who has lost his housing or is in danger to lose it because of warfare as well as the person who meets difficulties in food security. It is emphasized on the following development of tenure and food security in the state of post-martial law.

Key words: state of martial law, housing, food, provisions, internal displacement, public, need. (Baldwin, 1991: 281–282).

Вступ. В Україні було введено воєнний стан з 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року на підставі указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» №64/2022, який було встановлено внаслідок військової агресії Росії (Law of Ukrainian, 2022). Фактично о 04 години 50 хвилин 2022 року перші постріли почалися у м. Харків та Харківської області. Саме з цього моменту можна стверджувати, що українська юриспруденція вступила у стадію воєнного права, що має прояв у правовому режимі воєнного стану. Сучасний режим воєнного стану в Україні лише починає вивчатися на науковому рівні, водночас фактичного матеріалу за два місяця війни вже достатньо, щоб зрозуміти із якою проблематикою зіткнулась українська держава. Найбільш гострі гуманітарні питання склались щодо житлового та продовольчого забезпечення. У світовій літературі суспільні відносини та їх правове регулювання в умовах воєнного стану досліджувались на прикладах різних країн, зокрема Бангладешу (Bari, 1985) та ін. Із урахуванням досвіду інших держав, фактичного стану відносин український уряд розробляє певні механізми для подолання як окупації території держави, так і проблемних гуманітарних питань. Завдяки цьому поступово складається український досвід щодо вирішення проблем у сфері забезпечення житлом та продовольством населення. Це потребує окремого аналізу та дослідження для утворення напрямів подальшого правового регулювання життєвих потреб людини.

Метою статті є виявлення та надання характеристики українського досвіду правового забезпечення житлової та продовольчої потреби в умовах воєнного стану. Для опанування цієї мети поставлені наступні *завдання* надати характеристику забезпечення житлової та продовольчої потреби в умовах воєнного стану, сформувані напрями удосконалення їх законодавчої регламентації у поствоєнному праві.

Матеріали та методи дослідження. Матеріали роботи складають статистичні дані щодо руйнування житлового фонду на прикладі Харківської області України, проведення посівної в Україні, кількості осіб, що отримують тимчасовий захист у ЄС, міжнародне законодавство щодо прав людини, українське законодавство воєнного стану, рішення органів місцевого самоврядування, наукова література, відкриті інформаційні джерела засобів масової інформації. Методи дослідження включають загальнонаукові та спеціальні методи. Діалектичний метод застосовано для з'ясування поняття найзначніших соціальних відносин в умовах воєнного стану. Метод аналізу дозволили виявити фактичний стан розвитку житлових та аграрних відносин в умовах воєнного стану. Використання структурно-функціонального методу надало можливість розмежувати житлову потребу, продовольчу потребу в умовах воєнного та поствоєнного стану в Україні. Аксиологічний метод надав можливість підкреслити та відмежувати найзначніших соціальних відносин та інших соціальних відносин в умовах воєнного стану та поствоєнного стану. Особливе значення для дослідження мав метод прогнозування подальшого розвитку правового регулювання та його напрямів в поствоєнному праві.

Результати та обговорення. Введення воєнного стану передбачає як встановлення спеціальних механізмів правового регулювання суспільних відносин (Bari, 1985, p. 155), так і фактичного забезпечення життєдіяльності суспільства. Харчування, одяг і житло включені як елементи достатнього життєвого рівня у ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (International Covenant № 2200A (XXI), 1966). Незважаючи на розвиток суспільства, питання забезпечення їжею та житлом людини залишається базовими, оскільки внаслідок позбавлення житла та відсутності можливості отримати своєчасно їжу, воду ставиться під загрозу життя людини. Саме така загроза виникла для багатьох українців, що опинились у зоні бойових дій.

Відомо, що наявність житла виступає об'єктивно необхідною умовою підтримки життєдіяльності людини (Kohat'ko, Polyakova, 2017, p. 742). Житлова потреба має багаторівневу структуру, яка охоплює комплекс економічних і соціальних інтересів, зокрема економічного (задоволення потреби людини у житлі) та соціального інтересу людини (проживання в умовах, які підтримують життєдіяльність людини) (Avramova, 2015, p. 4). В умовах війни частина українців опинилась у стані позбавлення житла. Так, за інформацією харківського мера: станом на 31 березня 2022 р. зруйновано понад 1500 будівель у м. Харкові, зокрема 1292 житлових будинків, переважно багатоповерхівки (15% житлового фонду повністю виведено з ладу), постраждали 70 шкіл, 54 дитячі садки, 15 лікарень та 239 адміністративних будівель (Ruynivannya u Kharkovi, НВ Харків, 2022). Наприклад, 17 квітня 2022 р. частково зруйнована школа № 1 – найстаріша школа м. Харкова. На жаль, українське суспільство чітко розуміє, що з кожним днем війни руйнування житла буде лише продовжено.

Війна та позбавлення житла вимушує людей залишати рідні міста, оселі та отримувати тимчасовий захист у країнах Європейського Союзу. На березень 2022 р. Молдова прийняла 370 000 біженців, що складають приблизно десяту частину населення країни. Близько 300 000 біженців прибуло до Варшави, столиці, збільшивши її населення на 17%. Більше 100 000 попрямували у Краків, друге найбільше місто в Польщі, в якому мешкають 780 000 осіб. У Бельгії, де очікують близько 200 000 українців (Теплі об'єму, Forbes.ua, 2022). На початок квітня 2022 р. офіційно в Україні в режимі офлайн зареєстровано 900 тисяч внутрішньо переміщених осіб, зокрема у наступних областях: Вінницькій – 55 тисяч, Львівській – 50,5 тисяч, Хмельницькій – 47,4 тисяч, Полтавській – 46,1 тисяч, Закарпатській – 44 тисячі, Черкаській – 42 тисячі. (Sytuatsiya u sotsial'niy, 2022). При переміщенні у особи постає питання про місце проживання. Поряд із цим у людей, які залишаються у зоні бойових дій постає питання про відшкодування пошкодженого житла. З цього випливає, що існує декілька механізмів забезпечення житлової потреби в умовах воєнного стану: 1) самостійне задоволення житлової потреби, виникає якщо особа не використала право на переміщення та залишилась у власному житлі; 2) компенсаційне забезпечення житлової потреби, виникає якщо людина перемістилась у середині країни та отримала статус внутрішньо переміщеної особи (житлова потреба задовольняється за рахунок орендованого житла, безкоштовного надання жила іншими громадянами або тимчасового соціального житла); 3) допоміжне задоволення житлової потреби, виникає у фізичній особи, яка отримала притулок у країнах ЄС в межах Директива Ради ЄС 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 р про тимчасовий захист (Directive EU № 2001/55/EC, 2001) (житлова потреба задовольняється за рахунок соціальних притулків, безкоштовного надання житла громадянами ЄС, орендованого житла).

Деякі українці не використали право на евакуацію та залишаються на територіях проведення бойових дій, зокрема у м. Харкові, у такому разі особа продовжує проживати у власному житлі, якщо воно не зруйновано. При частковому пошкодженні житлової інфраструктури органи місцевої влади намагаються своєчасно проводити ремонтні роботи, незважаючи на умови бойових дій. Так, комунальні служби м. Харкова цілодобово вивозять сміття, ремонтують мережі, а також долають наслідки обстрілів і руйнувань у будівлях харків'ян (Kharkiv'yanu

mozhut', City.kharkov, 2022). Водночас, станом на 14 березня 2022 р. у м. Харкові 535 будинків опалення зможуть відновити лише після завершення бойових дій та виконання великого обсягу робіт (U Kharkovi, Interfax, 2022). При руйнуванні житла власникам житла надається грошова компенсація згідно постанови Кабінету Міністрів України «Питання виплати грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації» від 2 вересня 2020 р. № 767 (Law of Ukrainian, 2020). Для отримання компенсації власники зруйнованого житла (громадяни України, іноземці та особи без громадянства) звертаються із відповідною заявою про надання компенсації до органів місцевого самоврядування, а в разі їх відсутності – військово-цивільних адміністрацій. Після чого вони проводять обстеження пошкодженого або зруйнованого житла, обліковують його, складають і затверджують списки постраждалих на відповідній території та видають довідки про визнання особи постраждалою внаслідок надзвичайної ситуації. Рішення про надання грошової компенсації приймають комісії з розгляду питань, пов'язаних з наданням грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано.

Якщо особа здійснила внутрішнє переміщення, то вона має право безкоштовно проживати в житлі, яке надається добровільне іншими особами. У такому разі вартість проживання відшкодується органами місцевого самоврядування. Наприклад, Тернопільська міська рада прийняла рішення «Про затвердження Порядку компенсації витрат за тимчасове розміщення внутрішньо переміщених осіб, які перемістилися у період воєнного стану і не отримують щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг у Тернопільській міській територіальній громаді» від 24.03.2022 р. № 294 (Ternopil Rada, 2022). Відповідно до цього рішення для отримання компенсації власник житла, що було надано для безкоштовного проживання, не пізніше п'яти днів з дня закінчення звітного місяця подає в Центр надання адміністративних послуг Тернопільської міської ради заяву про надання компенсації. Цей приклад підкреслює існування механізмів як забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб, так і функціонування компенсаційного механізму власникам житла за природну амортизацію житла та використані житлово-комунальні послуги. Крім того, особи, що здійснили переміщення можуть самостійно задовольняти житлову потребу шляхом оренди житла. При цьому особи мають право на компенсацію проживання з боку держави. Зокрема, відповідно до п. 3 Порядку надання допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 332. Ця допомога надається щомісячно з місяця звернення до квітня 2022 р. включно на кожну внутрішньо переміщену особу. Грошові кошти виплачується за повний місяць незалежно від дати звернення за її наданням (Law of Ukrainian, 2022). Водночас, внутрішньо переміщені особи мають право на отримання житла із тимчасового житлового фонду згідно із Порядком формування фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 червня 2019 р. № 582 (Law of Ukrainian, 2019).

Аналізуючи задоволення житлової потреби українців, що здійснили внутрішнє переміщення, в умовах воєнного стану можна стверджувати, про існування компенсаційних механізмів щодо забезпечення житлом. Так, держава компенсує частково орендну плату, вартість проживання власникам житла, що надають безкоштовне житло для проживання внутрішньо переміщеним особам. Слід підкреслити, що описаний механізм задоволення житлової потреби був застосований вперше в Україні з урахуванням умов воєнного стану. Такий досвід слід визнати позитивним та дії українського уряду, органів місцевого самоврядування стали своєчасними.

Допоміжний механізм щодо задоволення житлової потреби українців встановлено і в Директиві Ради Європейського Союзу від 20 липня 2001 року № 2001/55/ЄС про мінімальні

стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та несення наслідків цього (Directive EU № 2001/55/ЄС, 2001). Відповідно до положень цієї Директиви особа, що звернулась до тимчасового захисту, має право на проживання та доступ до ринку житла. Негайне житло надається владою або благодійними організаціями. Директива про тимчасовий захист надає право на належне проживання та житло, тому на середню перспективу необхідно знайти стійкі рішення, поєднуючи державну систему прийому людей з пропозиціями приватного розміщення (Ryatuuyuchys' vid viyny, es.Euroпа, 2022). Громадяни ЄС також допомагають забезпечити житлом українців шляхом надання свого житла для проживання та отримують за це компенсацію із відповідних фондів.

Поряд із житловою потребою в умовах воєнного стану постає і проблематика продовольчого забезпечення українців. Так, війна вимагає нових підходів до забезпечення продовольчої безпеки як в Україні так і всьому світі. Тимчасові зміни у регулюванні аграрних відносин з одного боку – повинні забезпечити безперебійне використання наявних земельних ресурсів на не окупованих територіях, а з іншого боку – ми спостерігаємо адміністративні методи регулювання цих відносин. Без імперативного регулювання із застосуванням адміністративних методів неможливо досягти балансу між бізнесом, державою та споживачем продуктів харчування. Прикладом такого регулювання може бути прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» (Law of Ukrainian, 2022). Цей нормативний акт направлений на подолання можливих негативних наслідків війни щодо продовольчої безпеки країни. В його основу покладено пріоритет суспільних інтересів над приватними. Законом встановлені нові тимчасові підходи щодо: автоматичного продовження договорів оренди земель сільськогосподарського призначення на 1 рік; спрощення процедури укладання нових договорів оренди земель державної та комунальної власності без проведення аукціонів; підписання договорів кваліфікованими електронними підписами; визначення орендної плати на рівні не більше 8 відсотків нормативної грошової оцінки одиниці ріллі по області, що покликано зменшити витрати для орендаря.

Окремо слід звернути увагу, що незважаючи на воєнний стан в Україні відбувається посівна компанія, яка спрямована на забезпечення продовольчої безпеки як України, так і країн ЄС. Україна станом на 1 квітня 2022 р. засіяла основними сільськогосподарськими культурами 0,60 млн га, що становить 4,4% від запланованих на сезон 2022 р. 13,44 млн га (Ukrayina zabezpechena Interfax, 2022). Незважаючи на намагання українського уряду зменшити негативні наслідки воєнного стану на продовольче забезпечення фахівці вказують, що прогнозовані площі посіву основних ярих культур під урожай 2022 року на контрольованій Україною території складають 5,990 млн га, що на 1,689 млн га менше від показника минулого року (7 679 тис.га) (Posivnu rozrochaly, Superagronom, 2022). Необхідно враховувати і певні військові фактори, зокрема посівна на звільнених від російських загарбників землях Чернігівщини затримується через розмінування, яке триває (Posivnu na Chernihivshchyni, Ukrinform, 2022). Отже, можна очікувати певне зменшення поповнення продовольством ніж було заплановано на 2022 р.

Слід зазначити, що основною проблемою, поряд своєчасного проведення весняної посівної компанії – є відсутність експорту сільськогосподарської продукції у країни Азії та ЄС. На жаль, від початку війни і до сьогодні порти Миколаєва та Одеси заблоковані, а 90% експорту відбувалося через них. Нові реалії диктують перегляд підходів до логістичного забезпечення агробізнесу. При цьому логістика охоплює такі функціональні операції, як планування, закупівля, зберігання, транспортування, внутрішнє розподілення ресурсів, технічне обслуговування обладнання, надання послуг (Korniyenko, 2020, p. 59).

Основним завданням зовнішньої логістики – є налагодити експорт сільськогосподарської продукції, яка непотрібна на внутрішньому ринку та забезпечити валютні надходження в еко-

номіку країни. Варто звернути увагу, що у довоєнний період ці надходження склали понад 40% від усіх валютних. З метою переорієнтації експорту через залізничний та автомобільний транспорт було прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 09 квітня 2022 р. № 427 «Про утворення Координаційної ради з питань логістики в сільському господарстві» (Law of Ukrainian, 2022). Координаційна рада – тимчасовий консультативно-дорадчий орган Кабінету Міністрів України, серед завдань якого є: вдосконалення логістики перевезень; скорочення витрат на міжнародні та внутрішні перевезення товарів; забезпечення кваліфікованим персоналом логістичної інфраструктури. Для спрощення експорту соняшникової олії та кукурудзи було відмінено їх ліцензування та квоти.

Підкреслимо, що продовольче забезпечення в умовах воєнного стану повинно здійснюватися не лише на глобальному рівні тобто – світова продовольча безпека, а починатися з локального щодо індивідуального забезпечення продовольчими товарами окремого громадянина. Індивідуальне забезпечення можна поділити на: 1) задоволення продовольчих потреб осіб, які залишилися у зоні бойових дій; 2) продовольче забезпечення внутрішньо переміщених осіб; 3) задоволення потреби у їжі особам, які отримали тимчасовий притулок в ЄС; 4) продовольче забезпечення осіб, які проживають на території, що не зазнали бойових дій. Наприклад, для забезпечення населення був прийнятий Порядок, надання гуманітарної та іншої допомоги цивільному населенню в умовах воєнного стану в Україні, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2022 р. № 220. Відповідно до якого надання гуманітарної та іншої допомоги цивільному населенню в умовах воєнного стану в Україні за рахунок коштів, що надійшли в національній та іноземній валюті на поточний рахунок Мінсоцполітики, відкритий у Національному банку, від фізичних та юридичних осіб, резидентів і нерезидентів як благодійна пожертва, гуманітарна допомога, гранти та дарунки спрямовуються на: задоволення продовольчих потреб населення, забезпечення гуманітарною допомогою - оплату транспортування гуманітарних вантажів, послуг для зберігання гуманітарної та іншої допомоги на території України, облаштування місць розміщення громадян, які у зв'язку з проведенням воєнних (бойових) дій залишили місце проживання/перебування (вимушеним переселенням) ін. (Law of Ukrainian, 2022). Водночас, можна і констатувати той факт, що внутрішньо переміщені особи отримують більше допомоги ніж особи, які залишилися у зоні бойових дій. Такий підхід треба переглядати, оскільки особи, що залишаються у зоні бойових дій допомагають протистояти окупації, а в сільській місцевості – це особи, що працюють на сільськогосподарських підприємствах та їх від'їзд, переміщення може ставити під загрозу проведення необхідних сільськогосподарських робіт.

Обговорення. Аналіз українського досвіду введення воєнного стану дозволяє сформулювати міркування, що незважаючи на складності в період війни, Україна не відійшла від демократичних цінностей. Певне обмеження прав стало при невідступному спрямуванні українського уряду на розвиток демократії. Завдяки цьому та підтримки США, ЄС населення України у перші місяці воєнної агресії не зазнало гуманітарної катастрофи у сфері житлового та продовольчого забезпечення. Водночас слід підкреслити, що відбувається вторгнення публічного елемента в механізм приватно правового регулювання аграрних та житлових відносин. Адже це обумовлено необхідністю підтримання життєдіяльності суспільства.

Можна виявити певний дисбаланс у фактичному забезпеченні продовольством внутрішньо переміщених осіб та осіб, які залишилися у зоні бойових дій. У сучасному українському законодавстві все ще не надано розмежування категорій правового статусу громадян на тих, хто: 1) знаходиться у зоні бойових дій; 2) проживають на території, що не зазнали бойових дій; 3) внутрішньо переміщених осіб; 4) отримав тимчасовий захист у країнах ЄС. Таке розмежування вкрай необхідно, оскільки надає можливість встановити баланс забезпечення у продовольчій та житловій потребі. Крім того, країни ЄС при наданні тимчасового притулку або

статусу біженця українцям зможуть враховувати уразливих осіб, що потребують особливого захисту. Доцільно сформувати і поняття уразливої фізичної особи в умовах воєнного стану – це особа, яка зазнала позбавлення житла або загрози його позбавлення внаслідок воєнних дій, а також знаходиться у стані ускладнення задоволення продовольчої потреби. У поствоєнному праві також бажано враховувати такі обов’язкові напрями розвитку правового регулювання як аграрне, житлове, соціальне законодавство.

Висновки. Узагальнюючи наведене можна запропонувати наступні висновки. Виявлені наступні механізми забезпечення житлової потреби в умовах воєнного стану: 1) самостійне задоволення житлової потреби, виникає якщо особа не використала право на переміщення та залишилась у власному житлі; 2) компенсаційне забезпечення житлової потреби, виникає якщо людина перемістились у середині країни та отримала статус внутрішньо переміщеної особи (житлова потреба задовольняється за рахунок орендованого житла, безкоштовного надання жила іншими громадянами або тимчасового соціального житла); 3) допоміжне задоволення житлової потреби, виникає у фізичній особи, яка отримала притулок у країнах ЄС в межах Директива Ради ЄС 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 р про тимчасовий захист (житлова потреба задовольняється за рахунок соціальних притулків, безкоштовного надання житла громадянами ЄС, орендованого житла). Виокремлено індивідуальне продовольче забезпечення людини в умовах воєнного стану, що поділяється на: 1) задоволення продовольчих потреб осіб, які залишились у зоні бойових дій; 2) продовольче забезпечення внутрішньо переміщених осіб; 3) задоволення потреби у їжі особам, які отримали тимчасовий притулок в ЄС; 4) проволоче забезпечення осіб, які проживають на території, що не зазнали бойових дій. У поствоєнному праві наведене забезпечення повинно трансформуватися, що природно буде обумовлено станом житлового фонду, станом сільськогосподарських земель, фактичними суспільними відносинами. Перспективними напрямками розвитку українського права може стати, зокрема аграрне, житлове, соціальне. В цілому, український досвід правового забезпечення в умовах воєнного стану потребує і подальшого дослідження.

References:

1. Avramova, O. Ye. (2015) *Pravova pryroda ta systema zhytlovykh prav* (Legal nature and system of housing rights.). *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 7, 3–6 (in Ukrainian).
2. Bari, Md. Ershadul (1985) *Martial Law in Bangladesh 1975-1979: A Legal Analysis*. PhD thesis. *SOAS University of London*. DOI: <https://doi.org/10.25501/SOAS.00033751> (in English).
3. The Verkhovna Rada of Ukraine (2022). *Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo stvorennya umov dlya zabezpechennya prodovol'choyi bezpeky v umovakh voyennoho stanu* (On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Creation of Conditions for Ensuring Food Security in Martial Law). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text>.
4. *9 kvitnya: Sytuatsiya u sotsial'niy sferi stanom na 20:00* (April 9: the situation in the social sphere as of 20:00.). Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/news/9-kvitnya-situaciya-u-socialnij-sferi-stanom-na-2000> (in Ukrainian).
5. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/55/oj>.
6. The Cabinet of Ministers of Ukraine (2022). *Deyaki pytannya vyplaty dopomohy na prozhyvannya vnutrishn'o peremishchenym osobam* (Some issues of payment of housing assistance to internally displaced persons). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#Text>.

7. The Cabinet of Ministers of Ukraine (2020). Pytannya vyplaty hroshovoyi kompensatsiyi postrazhdalym, zhytlovi budynky (kvartyry) yakykh zruynovano vnaslidok nadzvychaynoi sytuatsiyi voyennoho kharakteru, sprychynenoyi (The issue of payment of monetary compensation to the victims, whose houses (apartments) were destroyed as a result of an emergency situation of a military nature caused by the armed aggression of the Russian Federation). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/767-2020-%D0%BF#Text>
8. The Cabinet of Ministers of Ukraine (2022). Pytannya nadannya humanitarnoyi ta inshoyi dopomohy tsyvil'nomu naseleennyu v umovakh voyennoho stanu v Ukrayini (Issues of providing humanitarian and other assistance to the civilian population under martial law in Ukraine). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2022-%D0%BF#Text>.
9. The Cabinet of Ministers of Ukraine (2019). Pro zatverdzhennya Poryadku formuvannya fondiv zhytla dlya tymchasovoho prozhyvannya vnutrishn'o peremishchenykh osib i Poryadku nadannya v tymchasove korystuvannya zhytlovykh prymishchen' z fondiv zhytla dlya tymchasovoho prozhyvannya vnutrishn'o peremishchenykh osib (On approval of the Procedure for the formation of housing funds for temporary residence of internally displaced persons and the Procedure for the provision of temporary use of housing from housing funds for temporary residence of internally displaced persons). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/582-2019-%D0%BF#top>.
10. The Cabinet of Ministers of Ukraine (2022). Pro utvorennya Koordynatsiyanoi rady z pytan' lohistyky v sil's'komu hospodarstvi (On the establishment of the Coordinating Council for Logistics in Agriculture). Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-utvorennya-koordinacijnoyi-radi-z-pitan-logistiki-v-sil'skomu-gospodarstvi-427>.
11. Korniyenko, H.S. (2020) Lohistychni pravovidnosyny u sferi ahrobiznesu (Logistics relations in the field of agribusiness). *Visnyk Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. Yurydychni nauky*, 3, 57–63 (in Ukrainian).
12. Kohat'ko, YU.L., Polyakova, S.V. (2017) Zhytlovi umovy v iyerarkhiyi potreb naseleennya (Housing conditions in the hierarchy of population needs). *Demohrafiya, ekonomika pratsi, sotsial'na ekonomika i polityka*, 20, 742–746 (in Ukrainian).
13. Kharkiv'yany mozhut' povidomyty pro poshkodzhennya svoho budynku, zapovnyvshy spetsial'nu formu (Kharkiv residents can report damage to their home by filling in a special form). Retrieved from: <https://www.city.kharkov.ua/uk/news/kharkivyani-mozhut-povidomiti-pro-poshkodzhennya-svogo-budynku-zapovnivshi-spetsialnu-formu--50015.html> (in Ukrainian).
14. Mizhnarodnyy pakt pro ekonomichni, sotsial'ni i kul'turni prava (1966) (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
15. Posivnu na Chernihivshchyni zatrymuje protses rozminuvannya zemel' (Sowing in Chernihiv region delays the land demining process). Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3464835-posivnu-na-cernigivsini-zatrimue-proces-rozminuvanna-zemel.html> (in Ukrainian).
16. Posivnu rozpochaly vzhe 11 oblastey Ukrayiny (Sowing has already begun 11 regions of Ukraine). Retrieved from: <https://superagronom.com/news/15087-posivnu-rozpochali-vje-11-oblastey-ukrayini> (in Ukrainian).
17. Ruynuvannya u Kharkovi: u meriyi otsynily kil'kist' neprydatnykh dlya zhyttya budynkiv (Destruction in Kharkiv: The City Hall estimates the number of homes unsuitable.). Retrieved from: <https://nv.ua/ukr/kharkiv/harkiv-obstrili-skilki-budynkiv-zruynovano-dani-31-bereznya-novini-harkova-50229919.html> (in Ukrainian).
18. Ryatuyuchys' vid viyny v Ukrayini: dostup do zhytla. Informatsiya stosovno zhytla. (Fleeing of the war in Ukraine: access to housing. Housing information.). Retrieved from: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/stronger-europe-world/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/information-people-fleeing-war-ukraine/fleeing-ukraine-access-accommodation-and-housing_uk#- (in Ukrainian).

19. Tepli obiymy mozhut' okholonuty. Yak kryza ukrayins'kykh pereselentsiv zminyt' Yevropu. Perekaz materialu Economist (Warm hugs can cool. As the crisis of Ukrainian migrants will change Europe. Transfer of Economist materia) Retrieved from: <https://forbes.ua/inside/yak-kryza-ukrainskikh-bizhentsiv-zminit-evropu-26032022-5061> (in Ukrainian).
20. The Ternopil Rada (2022). Pro zatverdzhennya Poryadku kompensatsiyi vytrat za tymchasove rozmishchennya vnutrishn'o peremishchenykh osib, yaki peremistylysya u period voyennoho stanu i ne otrymuyut' shchomisyachnoyi adresnoyi dopomohy vnutrishn'o peremishchenym osobam dlya pokryttya vytrat na prozhyvannya, v tomu chysli na oplatu zhytlovo-komunal'nykh posluh u Ternopil's'kiy mis'kiy terytorial'niy hromadi (On approval of the Procedure for compensation of expenses for temporary accommodation of internally displaced persons who moved during martial law and do not receive monthly targeted assistance to internally displaced persons to cover living expenses, including housing and communal services in Ternopil city territorial community). Retrieved from: <https://ternopilcity.gov.ua/vikonavchiy-komitet/rishennya-vikonavchogokomitetu-2019/58553.html>.
21. U Kharkovi ponad 500 zhytlovykh budynkiv, de vidnovyty opalennya zmozhut' lyshe pislya zavershennya boyovykh diy (There are more than 500 residential buildings in Kharkiv, where they will be able to resume heating only after the end of hostilities). Retrieved from: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/813252.html> (in Ukrainian).
22. Ukrayina zabezpechena pal'nym ta resursamy dlya provedennya posivnoyi – prem'yer Shmyhal' (Ukraine is provided with fuel and resources for sowing - Prime Minister Smigal). Retrieved from: <https://interfax.com.ua/news/economic/820913.html> (in Ukrainian).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-2>

**ВПЛИВ КАТЕГОРІЇ «ІНТЕРЕС» НА ПОДАТКОВЕ
І АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН
ІЗ ОБЧИСЛЕННЯ, СПЛАТИ ТА СПРАВЛЯННЯ ПОДАТКІВ**

Юрій Гичка,

*аспірант кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету (Запоріжжя, Україна)*

ORCID ID: 0000-0002-9387-5505

hychka_yu@gmail.com

Анотація. Стаття присвячена встановленню можливості застосування правового режиму, характерного для публічного адміністрування, до діяльності контролюючих органів держави із справляння та стягнення податків, виходячи із того, чиї та які саме інтереси реалізуються учасниками правовідносин із обчислення, сплати, справляння та стягнення податків та інших платежів фіскального характеру. Встановлено, що в правовідносинах із обчислення, сплати та стягнення податків сторони реалізують виключно публічний інтерес, який зумовлений сутністю податку, як визначального джерела формування публічних ресурсів. Така група суспільних відносин, будучи імперативною за своєю сутністю, регулюється нормами податкового права, не надаючи сторонам можливості обирати варіанти своєї поведінки і встановлюючи підлеглість платника податків владним приписам контролюючих органів. Податковий обов'язок не може бути належним чином виконаний поза здійснення контролюючими органами позитивних юридично-значущих дій на користь платника податків – адміністрування податків, яке впроваджується через відповідні процедури, що є адміністративними за своєю сутністю. Це дає змогу розглянути можливість рівняння сторін правовідносин із справляння податків і налагодження відповідного демократичного режиму впливу на них.

Ключові слова: інтереси, потреби, публічне адміністрування, адміністрування податків, контролюючі органи, платник податків, податкові правовідносини, адміністративні правовідносини, адміністративна процедура, податковий обов'язок.

**INFLUENCE OF THE CATEGORY “INTEREST” ON TAX AND LEGAL
AND ADMINISTRATIVE REGULATION OF CALCULATION RELATIONS,
PAYMENT AND TAXES**

Yurii Hychka,

*Postgraduate Student at the Department of Administrative and Commercial Law
of the Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0002-9387-5505

hychka_yu@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the establishment of the possibility of application of the legal regime characteristic of public administration, to the activities of the control bodies of the state to cope and collect taxes, based on whose and which interests are implemented by the participants in the legal relationship with the calculation, payment and collection of taxes and other fiscal payments. It has been established that in the relationship with the calculation, payment and collection of taxes, the parties realize exclusively public interest, which is due to the entity of the tax as a determining source of public resources. Such a group of social relations, being imperative in its essence, is regulated by tax law, without giving the parties to elect the options for their behavior and establishing the support of the taxpayer with the authorities of the regulatory bodies. The tax duty can't be properly executed beyond the controlling bodies of positive legally significant acts in favor of the taxpayer – the administration of taxes that is being implemented through relevant procedures that are administrative in its essence. This allows you to consider the possibility of

an equation of the parties to the legal relationship with taxes and establishing an appropriate democratic regime of influence on them.

Key words: interests, needs, public administration, tax administration, controlling bodies, taxpayer, tax legal relations, administrative legal relations, administrative procedure, tax duty.

Вступ. Як свідчать здобутки попередніх досліджень, адміністрування податків, зборів та інших платежів обов'язкового характеру, як певний вид державно-владної управлінської діяльності, містить певний набір ознак, які за бажання та позитивного сприйняття в науковому просторі, можуть набути питомої ваги в доказовій базі щодо ствердження можливості розгляду адміністрування податків та інших платежів обов'язкового характеру як одного із напрямків та складової публічного адміністрування загалом. А це, своєю чергою, дає можливість застосування до процесу організації адміністрування податків всіх переваг демократичності публічного адміністрування, як оновленої, порівняно із системою державно-управлінського керування, заснованої на інших методах керівного впливу, системи впорядкування суспільних відносин.

Втім, просте автоматичне калькування ознак публічного адміністрування відносно адміністрування податків, є не повною мірою виправданим – воно потребує прискіпливої уваги адміністративно-правової науки, адже адміністрування податків спирається на доволі жорсткий правовий режим, який не може бути характерним публічному адмініструванню.

Основна частина. Одним із напрямків вдосконалення відносин між платником податків та контролюючими державними органами, компетентними здійснювати адміністрування податків, є визначення тих потреб та інтересів, задоволення яких отримує зобов'язана сторона суспільних відносин, що виникають в процесі обчислення та сплати податків і які врегульовані нормами податкового та частково адміністративного права. Категорія «інтерес» застосовується в дослідженні, виходячи із розуміння факту, що чим більшою мірою зобов'язаний суб'єкт правовідносин усвідомлює, що належне виконання покладеного на нього нормами законодавства юридичного обов'язку відповідає його потребам та інтересам, тим більшою мірою виконання його податкового обов'язку є належним.

Матеріал і методи досліджень. Питання «інтересу» в державному управлінні (*розуміємо також – в публічному адмініструванні*) досліджувалося багатьма вченими, серед яких зокрема В.Б. Авер'янов, О.А. Банчук, О.В. Батанов, Ю.П. Битяк, А.С. Васильєв, В.М. Гаращук, С.Т. Гончарук, А.І. Єлістратов, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, Л.В. Коваль, В.К. Колпаков, Т.О. Коломоєць, Є.О. Курінний, Т.О. Мацелик, О.І. Миколенко, С.В. Петков, В.Ф. Сіренко, В.К. Шкарупа та ін.

До основи даного дослідження в частині правовідносин із приводу обчислення та сплати податків покладені здобутки досліджень Л.К. Воронової, С. Єрмакової, М.В. Карасьової, Ю.О. Крохіної, М.П. Кучерявенка, П.С. Пацурківського, С.Г. Пепеляєва, Г.В. Петрової, Є.А. Ровинського, Н.І. Хімічевої, С.Д. Ципкіна та інших.

Втім, дана публікація виглядає, як спроба визначити характер взаємин між платником податку і державними органами, уповноваженими здійснювати адміністрування податків, виходячи із того, чиї та які саме інтереси підлягають задоволенню через власне податкові правовідносини, а які з них – через адміністративні правовідносини, що виникають із приводу обчислення та забезпечення сплати сум податків та інших платежів фіскального характеру, адже, як зазначається в спеціальних наукових дослідженнях: «...інтерес – це «категорія позаправова або «доправова (передправова)» (Matuzov, 1999: 130). Інтерес завжди набуває свого прояву у правовідносинах, незалежно від того знаходить він чи ні пряме закріплення в законодавстві або просто належить правовому захисту з боку держави. Виходячи з такого тлумачення, «інтерес» може стати підставою розмежування у відносинах щодо обчислення і сплати

податків адміністративно-правової і власне податкової складових, які, як вбачається не збігаються за метою і відповідно за сутністю та змістом. Дослідження засноване переважно на загальнонаукових методах – аналізу та синтезу, дедукції та системного аналізу.

Результати та їх обговорення. Побудова системи відносин «держава – платник податків» з врахуванням категорії «інтерес», його належності та можливості задовольнити через активну вольову поведінку через участь в правовідносинах з приводу обчислення, сплати та стягнення податків тим більше вбачається раціональною з врахуванням міркувань Дж. Стігліца. Вчений вважає: «За допомогою податків відбувається переміщення ресурсів від приватних осіб державі; внаслідок сплати індивідами податків вони зменшують особистий добробут. Якщо при цьому еквівалентність «податки – блага» буде досягнута, а податкові стягнення не спричинять різкого зниження платоспроможності платників, їхня економічна поведінка відповідатиме раціональним очікуванням. Якщо ж податки лягають тягарем на платників, їх свідомість спрямовуватиметься на пошук шляхів ухилення від оподаткування» (Stiglic, 1997: 411).

В наукових дослідженнях категорія «інтерес» тлумачиться доволі широко. Її розуміння варіюється від розуміння його, як «потреби суб'єкта, яка має суспільний характер і проявляється в діяльності з усвідомлення і реалізації мети в суспільних відносинах» (Mihajlov, 1999: 88) або ж як «...певного прагнення, бажання, намірів, мети, потреби чи необхідності особи, які мотивують особу вчинити певні дії, зокрема і ті, які здійснюються завдяки праву» (Chubokha, 2019: 58) чи «...першого виразу людської потреби, як об'єктивної необхідності продуктивної діяльності» (Jushhik, 2013: 216) не будучи власне цією діяльністю тобто «...об'єктивно обумовленої спрямованості життєдіяльності людського індивіда на діяльнісну зміну умов його використання для задоволення потреб, що виникають» (Jushhik, 2013: 216) до ототожнення його із суб'єктивним правом: «...суб'єктивне право – це гідний охорони інтерес, тому в його зміст не може входити лише один, конкретно визначений інтерес...» (Korkunov, 1908, 7). Доволі широке, втім містке визначення інтересу запропоновано М.А. Самбор, зокрема як: «...усвідомленої спрямованості суб'єкта, зумовленої його внутрішнім переконанням в оволодінні певним благом матеріального чи нематеріального характеру, що являє собою задоволення потреби, реалізація якого відбувається в межах загальноприйнятих правил поведінки, визначених у нормах права, що відповідає відсутності прямої заборони у досягненні такого блага, і бажаним для нього способом, а також спирається на забезпечення компетентними органами у разі наявності перешкоди на шляху можливості його задоволення...» (Sambor, 2010: 7). І, хоча таке визначення зазнає в наукових дослідженнях критики (Pryvatnyi i publichnyi interes u systemi podatkovykh pravovidnosyn: monohrafiia, 2019: 36-37), можна впевнено цю позицію підтримати, адже в такому розумінні «інтерес» виявляється саме як передумова і мета суб'єктивного права, на реалізацію якого спрямована участь особи в тих чи інших правовідносинах і це приводить до розуміння факту, що не залежно від того, чи згадується «інтерес» в положеннях нормативно-правових актів, він втілений в законодавчих приписах через наділення особою певним колом суб'єктивних прав. Дане дослідження власне і має на меті визначення кола суб'єктивних прав та юридичних обов'язків сторін правовідносин з приводу обчислення, сплати та забезпечення надходження за адресом сум податкових платежів.

Як відомо, податок, як економічна та правова категорія, є однією із «...форм економічних відносин із розподілу та перерозподілу національного доходу відповідно до потреб фінансування державних витрат; називають вихідною категорією фінансів, економічним фундаментом функціонування держави і найважливішою формою регулювання ринкових відносин» (Fedosov, 1994: 48), «...одним з найефективніших важелів забезпечення розвитку економіки...» (Mirchev, 2011: 134) або «...частиною приватних ресурсів, переданою громадянами у формі грошових внесків у розпорядження держави в обмін на блага цивілізованого існування, уже наявні, одержувані або ті, що стануть доступними в майбутньому» (Andrushchenko, Liashenko,

2005: 42). Незважаючи на доволі суттєві розбіжності в трактуванні сутності податку в суспільстві та державі, єдність, тим не менше, присутня і виявляється вона в розумінні та не запереченні такої обставини, що податок є необхідним для суспільства та держави для фінансового забезпечення їх (і суспільства, і держави) існування, а також для забезпечення можливості надання державою особі певного кола послуг в публічно-правовій сфері.

Це підштовхує нас до висновку про спрямування поведінки всіх учасників податкових правовідносин на реалізацію беззаперечно і виключно публічного інтересу в розумінні його, як «...визнаного державою та забезпеченого правом інтересу соціальної спільності, задоволення якого є гарантією його існування та розвитку.» (Тіхоміров, 2001: 68). Публічний інтерес визначається в наукових джерелах також як «...прагнення до отримання засобів, які можуть задовольнити загальнолюдський колектив, що має об'єктивний характер і є властивістю не одного суб'єкта, а більшості і проявляється у порядку, створеному об'єктивним правом (Kuntsevych, 2014: 12), а також, як «...важливі для значної кількості фізичних та юридичних осіб потреби, які відповідно до законодавчо встановленої компетенції забезпечуються публічною адміністрацією» (Halunko, 2010: 179-180). Таким чином, у власне податкових правовідносинах публічний інтерес стосується поведінки платника податку з оглядом на два моменти – «...через публічний інтерес даний суб'єкт є зацікавленим у чомусь не безпосередньо для себе, а для добробуту всього суспільства. Це зацікавлення суспільним добробутом може виникати з суспільних, моральних, альтруїстичних або патріотичних мотивів, або може бути зумовлене прагненням до власної користі, яку суб'єкт отримує за посередництвом піклування про суспільне благо» (Kuntsevych, 2014: 12). *Належне виконання податкового обов'язку платником податку є складовою загальної належної юридично-значущої поведінки зобов'язаних учасників податкового процесу, метою якого є формування фінансового підґрунтя ресурсного забезпечення тих сфер життєдіяльності суспільства, які опікуються державою через неможливість індивідуального забезпечення їх кожною конкретною особою власноруч у власних інтересах.* Іншим показником є врахування факту, що «...саме реалізація публічного інтересу служить передумовою і гарантією реалізації окремих приватних інтересів» (Zharovska, 2010: 34). *Формування фінансового підґрунтя для забезпечення діяльності апарату держави, всіх її органів та посадових осіб є передумовою організаційно-функціонального забезпечення їх діяльності, яка своєю чергою, спрямовується (за вимогами Конституції України) на забезпечення реалізації прав і свобод людини.*

На публічно-правове призначення податкових правовідносин, а, отже, як вбачається, і на реалізацію через безпосередню участь в них саме публічного інтересу вказує зокрема Ю.А. Крохіна, серед іншого зазначаючи: «Податкові правовідносини є формою реалізації публічних інтересів, у зв'язку з чим вони є, по суті, публічно-правовими відносинами. Це впливає з того, що податкові правовідносини виникають на основі реалізації норми податкового права, що є засобом реалізації в першу чергу інтересів держави, усього суспільства» (Nalogovoe pravo Rossii: uchebnik dlja vuzov, 2004: 196), а С.Г. Пепеляєв та Є.В. Кудряшова на продовження такого твердження вказують, що «...сплата податків задовольняє інтереси всіх членів суспільства. У зв'язку з тим, що обов'язок сплачувати податки розповсюджується на всіх платників як безумовна вимога держави» (Nalogovoe pravo: ucheb. dlja jurid. i jekon. Vuzov, 2004: 142), отже, «податковий обов'язок має публічно-правовий, а не приватноправовий характер» (Pasiczna, 2011: 191). На реалізацію публічного інтересу учасниками податкових правовідносин, тобто тих, які складаються з приводу обчислення, сплати та стягнення податків, вказують також В. Яговкіна (Jagovkina, 2004: 15), Н. Хатнюк (Khatniuk, 2017: 168) та інші автори.

Таким чином, наочно бачимо: мета податкових правовідносин – перетворення статичних приписів податково-правових норм в практику обчислення, сплати та в необхідних випадках стягнення податків на публічні потреби. В процесі руху до реалізації цієї мети учасники податкових

правовідносин реалізують через участь в них публічні інтереси – суспільства, держави, всіх громадян загалом. І, хоча на момент сплати податку такі публічні потреби вдаються дещо уявними, тим не менше, без належного фінансування публічної сфери (яка, до речі, ніяким чином не пов'язана із створенням матеріальних благ, втім потребує фінансового еквівалента) кінцева мета діяльності держави – створення умов для реалізації людиною її прав і свобод, а в необхідних випадках – захист порушених чи порушуваних прав – також буде, нажаль, лише уявною.

Відповідно до поставленої мети та реалізованого в податкових правовідносинах публічного інтересу механізм впливу на поведінку їх учасників є жорстким, імперативним, здійсненим на основі переважно владних приписів. Він і не може бути іншим – припускати можливість вибору варіанта поведінки зобов'язаного суб'єкта. Втім, така побудова двостороннього зв'язку держави та платника податку не завжди, як це було вказано вище, є і принаймні може бути гарантією належного виконання податкового обов'язку, а часом і навпаки – деструктивним фактором у справі належного виконання юридичних обов'язків в сфері оподаткування. Отже, через участь в податкових правовідносинах, платники податків та державні контролюючі органи, які компетентні справляти та стягувати податки, реалізують виключно публічні інтереси і допуск в механізмі правового впливу на їх поведінку засад диспозитивності вбачається не доречним. Таким чином, через регулювання поведінки учасників правовідносин, які складаються з приводу обчислення та сплати податків, виключно нормами податкового права, ступінь імперативності яких часом порівнюють з конформізмом, режим забезпечення прав і свобод платників податків не вбачається можливим створити відповідно до умов публічно-адміністративного спрямування владної діяльності держави.

Проте, як зрозуміло із тексту вище, податковий обов'язок не може бути виконаний належним чином без позитивних юридично-значущих дій, реалізованих в межах відповідних законодавчо-встановлених повноважень державних контролюючих органів, адже їх завдання полягає не лише в «отриманні», «стягуванні» сум податкових платежів, а в організації належного режиму виконання платниками податків їх податкових обов'язків (справляння податків через відповідні процедури податкового адміністрування). А в цій частині вже розташування потреб та інтересів, що реалізуються сторонами правовідносин, є дещо відмінним від власне податкової складової через їх переважно адміністративно-правову сутність. Що стосується контролюючих органів, компетентних реалізовувати напрямки діяльності, спрямованої на адміністрування податків, то вони, як і через податкові правовідносини, реалізують виключно публічний інтерес, виконуючи припис Основного закону – діяти у встановлених Конституцією межах та відповідно до законів України. Що стосується платника податку, то через можливість розгляду адміністрування податків, як одного із напрямків публічного адміністрування загалом з всіма, що звідси випливають, наслідками демократичного спрямування, питання реалізації ним приватного (не особистого) інтересу заслуговує на окрему думку. Передусім окреслимо загальновідому тезу – в момент сплати податку, який за своєю сутністю, на відміну від зборів та мита, є безвідплатним, платник не отримує, не вправі вимагати та розраховувати на вчинення зворотних дій з боку держави чи її органів і посадових осіб, а держава не повинна на момент сплати податку вчиняти зустрічні дії на користь платника. Втім, публічний добробут, що полягає в функціонуванні всіх механізмів державно-владного забезпечення до реалізації і захисту прав і свобод людини, забезпеченого в тому числі і переважно сплатою податків, за замовчуванням передбачається. Проте, це – знову публічний інтерес.

Найзагальнішим чином приватний інтерес в першоджерелах тлумачиться як такий, що «... належить окремій особі (особам); не державний, не суспільний і який стосується окремої особи (осіб); особистий» (Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy, 2009: 1110).

Зважаючи на позицію, яку повною мірою поділяємо, а саме: «...інтерес не можна вважати суб'єктивною категорією. Він радше виступає об'єктивним явищем, котре існує у формі

зв'язку суб'єкта з оточуючими його умовами й потребами» (Наврылтів, 2016: 164), розглядаємо інтерес, як певну рушійну силу, як поштовх до вступу в конкретні правовідносини. Також варто враховувати, що «...інтерес, зафіксований в праві, не є повна тотожність з інтересом конкретної особи. Це – інтерес певного виду, тобто типовий інтерес. Із зацікавленістю конкретної особи він не завжди має однозначний необхідний зв'язок. Суб'єктивний інтерес будь-якої особи не зобов'язаний співпадати з зацікавленістю, закріпленою в наданому їй праві...» (Zamorska, 2015: 8). Таким чином, виходячи з того, що захист публічних інтересів усього суспільства неодмінно сприяє реалізації та захисту приватних інтересів пропонуємо розуміти приватний інтерес, як усвідомлений інтерес особи, що стосується її безпосередньо, належить їй за законодавством та служать основою для формування мети та стимулом, що змушує діяти у певному напрямі.

І лише за такого розуміння, в двосторонньому правовому зв'язку «держава – платник податку», за умови визнання адміністрування податків напрямком та складовою публічного адміністрування загалом, яке реалізується через здійснення відповідних адміністративних процедур, одним із принципів яких є вирівнювання становища приватної особи в відносинах з публічною адміністрацією, платники податків можуть розраховувати на забезпечене позитивною юридичною діяльністю публічних адміністрацій задоволення приватних інтересів. В такому правовому зв'язку приватний інтерес платника податку, уявляється, полягає на кшталт «публічний інтерес у забезпеченні правопорядку та дотриманні законності співпадає з приватними інтересами більшості громадян у забезпеченні особистої безпеки та спокою. Публічний інтерес організувати систему охорони здоров'я та освіти в державі співпадає з приватними інтересами громадян отримати відповідні послуги належної якості...» (Zolotukhina, 2019: 136) в створенні належного організаційно-функціонального механізму, за допомогою якого обчислення та сплата податків приводиться в стан безперешкодного належного виконання податкового обов'язку.

Висновки. Отже, правове регулювання відносин між контролюючими державними органами, уповноваженими справляти та стягувати податки, і платниками податків потребує докорінної перебудови. Наскрізною базою таких перетворень повинно стати адміністративно-правове регулювання процедур адміністрування податків в частині обслуговуючої ролі контролюючих органів, адже від рівня забезпечення безперешкодного режиму виконання податкового обов'язку кожним платником визначально залежить рівень належного виконання податкового обов'язку сукупно платниками податків в державі. Адже, через податково-правове регулювання опосередковується задоволення публічного інтересу і відповідно рух коштів від платника податку до держави, а сама процедура обслуговування платника для створення відповідних умов для належного виконання ним податкового обов'язку (його, платника приватний інтерес) – це сфера адміністративно-правового регулювання, яке допускає рівність учасників адміністративної процедури і задоволення певної долі приватних інтересів в публічній сфері через отримання публічних послуг, частина яких надається і в сфері обчислення та сплати податків.

References:

1. Andrushchenko V., Liashenko Yu. (2005) Ekonomichni ta pozaekonomichni aspekty opodatkovannia [Economic and non-economic aspects of taxation]. *Finansy Ukrainy*, № 1, 36-44 [in Ukrainian].
2. Velykiy tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (2009) [Big Dictionary of Modern Ukrainian Language] / uklad. i holov. red. V. T. Busel. *Kyiv-Irpin: Perun*, 1728 [in Ukrainian].
3. Navryltsiv M.T. (2016) Zakhyst zakonnoho interesu yak peredumova na zvernennia do administratyvnoho sudu: poniattia, sutnist, vydy. [Protection of legitimate interest as a precondition

- for an appeal to the administrative court: the concept, essence, species]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, № 4, 161-171 [in Ukrainian].
4. Halunko V.V. (2010) Publichnyi interes v administratyvnomu pravi. [Public interest in administrative law]. *Forum prava*, № 4, 178-182 [in Ukrainian].
  5. Zharovska I.M. (2010) Publichni ta pryvatni interesy u mekhanizmi suchasnoi derzhavnoi vlady. [Public and private interests in the mechanism of modern state power]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu*, Issue 525. Pravoznavstvo, 33-37 [in Ukrainian].
  6. Zamorska L.I. (2015) Pravovyi interes u zmisti norm prava: intehtatyvnyi pidkhd [Legal interest in the content rules: an integrative approach]. *Visnyk Pivdennoho rehionalnoho tsentru Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*, № 5, 8-14 [in Ukrainian].
  7. Zolotukhina L.O. (2019) Metodolohiia doslidzhennia poniattia «publichnyi interes» yak administratyvno-pravovoi katehorii [Methodology of studying the concept of "public interest" as an administrative-legal category]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*, № 1 (26), 135-139 [in Ukrainian].
  8. Korkunov N. (1908) *Lektsyy po obshchei teoryi prava*. [Lectures on the general theory of law] Yzd. 8-e. Sankt-Peterburh [in Russian].
  9. Kuntsevych M. P. (2014) Publichni i pryvatni interesy yak tsinnosti, shcho okhoroniaiutsia administratyvnym pravom [Public and private interests as the values protected by administrative law]. *Pravovyi visnyk Ukrainiskoi akademii bankivskoi spravy*, № 2, 11-15 [in Ukrainian].
  10. Matuzov N.I. (1999) O prave v ob#ektivnom i sub#ektivnom smysle: gnoseologicheskij aspekt. [On the right in an objective and subjective sense: the epistemological aspect]. *Pravovedenie*, № 4, 125-133 [in Russian].
  11. Mihajlov S. (1999) Interes kak obshhenauchnaja kategorija i ee otrazhenie v nauke grazhdanskogo prava [Interest as a general scientific category and its reflection in the science of civil law]. *Gosudarstvo i pravo*, № 7, 86-92 [in Russian].
  12. Mirchev O.V. (2011) Problemy i shliakhy naroshchuvannia podatkovoho potentsialu u svitli realizatsii okremykh pryntsyviv podatkovoho kodeksu Ukrainy [Problems and ways of increasing tax potential in the light of the implementation of certain principles of the Tax Code of Ukraine]. *Visnyk Berdianskoho universytetu menedzhmentu i biznesu*, № 2 (14), 134-138 [in Ukrainian].
  13. *Nalogovoe pravo Rossii: uchebnyk dlja vuzov* (2004) [Tax law of Russia. Textbook for universities] / otv. red. Ju.A. Krohina. 2-e izd., pererab. [in Russian].
  14. *Nalogovoe pravo: ucheb. dlja jurid. i jekon. vuzov* (2004) [Tax Law: Textbook for Legal and Economic Universities] / [S.G. Pepeljaev, E.V. Kudrjashova, M.F. Il'icheva i dr.]; otv. red. S.G. Pepeljaev [in Russian].
  15. Pasichna O.I. (2011) Osoblyvosti podatkovykh pravovidnosyn. [Features of tax legal relations]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnuyrishnikh sprav*, № 4, 187-196 [in Ukrainian].
  16. *Pryvatnyi i publichnyi interes u systemi podatkovykh pravovidnosyn: monohrafiia* (2019) [Private and public interest in the tax legal relationship system: monograph]. Khmelnytskyi: FOP Melnyk A. A. [in Ukrainian].
  17. Sambor M.A. (2010) Interes v pravi: zahalnoteoretychni aspekty rozuminnia ta realizatsii [Interest in Right: General Aurential Aspects of Understanding and Implementation]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk, 20 [in Ukrainian].
  18. Stiglic Dzh. (1997) *Jekonomika gosudarstvennogo sektora*. [Economics of the public sector]. Moskva: izd-vo MGU; INFRA-M [in Russian].
  19. Tihomirov Ju. A. (2001) *Publichnoe pravo* [Public Law] / Ju. A. Tihomirov. M.: AO «Centr JurInfoR» [in Russian].
  20. Fedosov V.M. (1994) *Podatkova systema Ukrainy: pidruchnyk* [Tax system of Ukraine: Tutorial] [in Ukrainian].

21. Khatniuk N. (2017) Mistse podatkovykh pravovidnosyn u finansosovmu pravi Ukrainy. [Place of tax legal relations in the financial law of Ukraine] *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo*, 1, 165-170 [in Ukrainian].
22. Chubokha N.F. (2019) Spivvidnoshennia interesu ta subiektyvnoho tsyvilnoho prava [Value of interest and subjective civil law]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 4, 56-59 [in Ukrainian].
23. Jushhik A.I. (2013) *Dialektika prava*. [Dialectics of law] Kiev: Pravo Ukrainy; In Jure, Kn. 1: Obshhee uchenie o prave (Kriticheskij analiz obshheprinjatyh ponjatij). Ch. I. [in Russian].
24. Jagovkina V.A. (2004) *Nalogovoe pravootnoshenie (teoretiko-pravovoj aspekt)* [Tax legal relationship (theoretical and legal aspect)] [in Russian].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-3>

ЕКОНОМІЧНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ТА ФІЛОСОФІЯ ВІЙНИ

Тетяна Глушко,

*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-8759-7975
tetyana.glushko@gmail.com*

Анотація. У статті представлено аналіз причинно-наслідкових зв'язків між такими соціально-значимими феноменами як військові стратегії та економічний націоналізм. Актуальність даної проблематики саме у контексті співвідношення цих феноменів розкривається як на рівні окремих регіонально-значимих воєн, так може виявитись ключовою й для сучасних країн у разі глобального протистояння або перерозподілу сфер гео економічного впливу. Саме тому пропонується стратегічний перегляд економічної політики кредитозалежних країн – особливо в умовах перманентної військової загрози – у напрямі формування більш виважених моделей економічного розвитку з елементами протекціонізму та забезпеченням потужного розвитку виробничого та військово-промислового комплексів. Такий підхід дозволить суттєво наростити захисну спроможність країн, забезпечити надійну тилову оборону та суттєво підвищити темпи розвитку реального виробничого сектору, важливість якого для збалансованої економічної системи продемонстрував досвід розвинутих країн.

Ключові слова: економічний націоналізм, війна, філософія, економічна політика, стратегія, стратегічне мислення.

ECONOMIC NATIONALISM AND PHILOSOPHY OF WAR

Tetiana Hlushko,

*Doctor of Philosophy, Professor,
Professor at the Department of Philosophy
of the National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-8759-7975
tetyana.glushko@gmail.com*

Abstract. The article is devoted to analysis of cause-and-effect connections between such socially meaningful phenomena as economic nationalism and war strategies. The relevance of the issue precisely in the context of such correlations discovers at the level of regionally significant wars and it could be important for modern countries in possible global confrontation or redistribution of geo-economic influence spheres as well. That is why in the article proposed strategic revision of the economic policy for credit-dependent countries – especially in conditions of permanent military threat – in course to creation more effective economic models with elements of protectionism, implementation of national production sector and development of forceful military-industrial systems. This approach will allow to improve defense capacity of countries, provide reliable rear protection and increase industrial activity, which is extremely important for balanced economic systems as it has been demonstrated by experience of developed countries.

Key words: economic nationalism, war, philosophy, economic policy, strategy, strategic thinking.

Si vis pacem, para bellum
Cornelius Nepos

У того, хто вміє оборонятися,
супротивник не знає, де йому нападати
Сунь-цзи

Вступ. В умовах сучасного світу, з його торгово-економічними війнами та регіональними військовими конфліктами, важливо проаналізувати не тільки еволюційний розвиток та роль феномену війни в економічних процесах країн і регіонів, але, насамперед, актуалізувати проблему практичних можливостей розробки й реалізації успішних військових стратегій у їх зв'язку з таким ідеологічним та соціально-практичним феноменом як економічний націоналізм. Аналіз усіх видів військових протистоянь – від прямих збройних конфліктів до валютних та торгових воєн – саме у такому причинно-наслідковому вимірі у сучасних соціально-філософських дослідженнях майже не представлений і потребує, на наш погляд, окремої аналітичної розвідки.

Метою пропонуваного дослідження є поглиблення філософського аналізу феномену війни, а саме військових стратегій у контексті визначення міри їх ефективності у залежності від рівня практичної реалізації суспільством принципів економічного націоналізму.

Основна частина. Ідеологія економічного націоналізму, не дивлячись на не надто ґрунтовне її висвітлення в академічній літературі, має досить тривалу історію та важливі для соціальних систем особливості. Так, американський дослідник Р. Гілпін веде мову про *три конкуруючі ідеології у сфері політичної економії* та відзначає, що «економічний лібералізм, марксизм та економічний націоналізм наприкінці ХХ століття зберігають свою актуальність» (Gilpin, 2016: 25). Більше того, у своєму дослідженні він аналізує період розвитку економічного націоналізму та пов'язаного з ним протекціонізму, тобто лобювання економічних інтересів національного виробника, у Сполучених Штатах, хоча на сучасному етапі ця країна й репрезентує ідеологію економічного неолібералізму.

У схожому руслі специфіка американського економічного націоналізму означена й у дослідженні Д. Франк (Frank, 2000), в якому проаналізовано особливості його історичного розвитку в економічній політиці США. Загалом, варто наголосити, що ця ідеологічна платформа виводить на перше місце у системі світоглядних цінностей саме спільний економічний інтерес суспільства, навколо якого відбувається об'єднання громадян та створюються механізми й технології для досягнення відповідних соціально-економічних цілей (Глушко, 2015).

Історично феномен економічного націоналізму остаточно сформувався у ХІХ столітті в роботах відомого німецького економіста та суспільного діяча Ф. Ліста, який наполягав на практичній потребі рівноцінного повномасштабного розвитку господарських потенціалів та матеріально-виробничих секторів усіх національних країн, перш, ніж вони вийдуть на рівень вільної торгівлі. Німецький мислитель доводив, що в іншому разі відкриті ринки будуть мати згубний вплив на прибутковість та перспективи розвитку національних економік (Ліст, 2021).

На сучасному етапі досить відомим апологетом цієї ідеології є норвезький економіст Е. Райнерт, який наголошує, що багаті країни досягли сучасних показників тільки завдяки тому, що пройшли свого часу стадію протекціонізму у своїй економічній політиці, зокрема континентальна Європа стала на цей шлях наприкінці ХV століття й трималася його протягом кількох століть (Райнерт, 2019: 94). Ті ж країни, які цього не зробили продовжують залишатися бідними і жодні кредитно-фінансові механізми не можуть сприяти їх економічному розвитку, а навпаки, тільки погіршують їх економічну ситуацію.

Варто визнати, що сучасна інклюзивна неоліберальна глобалізація, з характерним їй поглинанням нерівномірно розвинених національних економічних систем, спричиняє нерівність можливостей для більшості країн та укорінює їхню перманентну фінансово-кредитну залежність від провідних економік світу та міжнародних фінансових організацій. Адже в умовах вільного ринку можливість планомірно розвивати виробничі сектори національної економіки суттєво ускладнюється, що, в свою чергу, робить такі країни вкрай уразливими на рівні забезпечення їх матеріально-промислових та військових потреб – від прямої оборони своїх територій у разі зовнішньої інтервенції до можливості розвитку у якості повноцінного суб'єкта міжнародної економічної взаємодії в умовах торгових або валютних воєн.

На наш погляд, впровадження в соціальну практику принципів економічного націоналізму є дійсно сприятливим для підвищення ступеня практичної готовності країн до військових конфліктів та рівня їхньої обороноздатності. Йдеться про те, що всі матеріальні та оборонні потреби суспільства мають бути закриті, перш за все, засобами внутрішніх ресурсів із максимальним залученням національного виробника, і тільки після цього вирішуватися на рівні міжнародної співпраці.

Так, приклад сучасної України, в економічній історії якої, відсутній період впровадження притаманних економічному націоналізмові практик, яскраво засвідчує неефективність такого підходу на рівні показників реалізації потенціалів її військово-промислового комплексу у сфері забезпечення внутрішніх потреб та демонструє необхідність впровадження більш продуманих у військовому відношенні соціально-економічних стратегій. Звичайно, в умовах сучасних глобалізаційних процесів, зважаючи на рівень досягнень технологічного сектору у сфері виробництва озброєнь та супровідних технологій, зробити це власними зусиллями надзвичайно складно, історичний час для цього розвиткового етапу втрачений. Однак, усвідомлення цієї історичної помилки змушує сьогодні реактуалізувати питання перспектив розвитку як реального сектору національної економіки в цілому, як це свого часу зробив Китай, так й проблематизувати потребу суттєвого підвищення ефективності національного військово-промислового комплексу з урахуванням актуальних потреб суспільства з метою закриття економічного фронту в умовах зовнішніх інтервенцій.

Досить показово, що сучасні світові реалії активно демонструють сплеск економічного націоналізму в Європі, зокрема апелюючи до нього як до ідейного ядра такого явища як Brexit. Тяжко не погодитись, що сучасна Британія дійсно демонструє надзвичайну продуктивність у сфері прийняття стратегічних рішень – в тому числі, здійснюючи безпосередній вплив на перебіг військового конфлікту в Україні – оскільки після брекзиту країна більше не потребує узгодження своєї економічної політики з країнами Євросоюзу, в наслідок чого має можливість швидше та ефективніше відповідати на виклики часу. Тоді як ситуація, в якій опинилась нині Україна, тобто в умовах залежності від зовнішньої військової допомоги, коли не виконуються умови Будапештського меморандуму, є стратегічно неприпустимою для виживання країни й вимагає відповідного осмислення з боку суспільних еліт.

Сьогодні цілком ймовірним виглядає й подальший вплив економічного націоналізму на європейський політичний простір, оскільки його переваги у якості політичної платформи, полягають в тому, що він «об'єднує консервативні економічні пропозиції з націоналістичними позиціями у сфері міжнародної торгівлі та співробітництва» (Colantone, Stanig, 2019: 128). Так, наприклад, сучасний канадський економіст Е. Хеллейнер наголошує, що американський популістський консерватизм та китайський девелопменталізм є сучасними неомеркантилістськими різновидами економічного націоналізму (Helleiner, 2021). І, як бачимо, саме між цими країнами сьогодні відбувається торгова війна глобального масштабу (Liang, Ding, 2020), що так само, на нашу думку, свідчить про безпосередній зв'язок практичних наслідків реалізації принципів економічного націоналізму з можливостями залучення все більш інтелектуальних,

в тому числі науково-технологічних, засобів вирішення конфліктних ситуацій на усіх рівнях їх розгортання – від збройного до валютно-торгового.

Оскільки ключовим принципом економічного націоналізму є ефективізація виробництва всередині країни та максимальне закриття власним ресурсом внутрішніх матеріальних потреб, то повноцінний розвиток військово-промислового комплексу країни та її виробничих потужностей цілком доречно вважати одним із структурних рівнів такої економічної політики. Виготовлення озброєння для оборонних цілей та підготовка відповідного контингенту на випадок військової агресії чи спроб аншлюсу територій, має бути важливим елементом військової доктрини та політичної ідеології держави, що зокрема засвідчується досвідом таких країн як США, Китай, Ізраїль та країн західної Європи. Саме ці країни є сьогодні найбільш обороноздатними як на рівні стратегічного розвитку економічних систем в цілому, так й на рівні наявності військово-промислового сектору, здатного виготовляти якісні оборонні засоби та супровідні технології.

Варто також згадати, що стратегічно-філософський аналіз війни, як значимого соціального феномену, бере свій початок, як відомо, ще з часів стародавнього Китаю. Зокрема йдеться не тільки про загальновідомий трактат Сунь-цзи «Мистецтво війни», а й про аналіз відомих китайських стратагем, кожна з яких є стислим узагальненням стратегічних підходів до вирішення складних військово-практичних задач. Сучасна аналітика у цій галузі продовжує працювати як зі східним досвідом осмислення цього явища, так й з новими суто економічними форматами конфліктних протистоянь, такими як торгові (Liang, Ding, 2020) та валютні війни (Рікардс, 2018).

При цьому актуальними залишаються й класичні розробки у сфері філософського аналізу підходів до ведення війни. Зокрема, Сунь-цзи наполягав, що одне з головних правил війни полягає в тому, щоб не сподіватися на те, що ворог не нападатиме, а, навпаки, постійно готуватися до можливого нападу, а ще краще – унеможливити його (Сунь-цзи, 2015). Також східна філософія війни розрізняє чотири її рівні: *дипломатію, пропаганду, таємні операції та господарство*. Наголос також ставиться на тому, що війна завжди ведеться на усіх чотирьох рівнях одночасно: «якщо ви не подбаєте про всі рівні війни, ви її програєте ще до початку» (Пекар, 2020: 107).

Як бачимо, багатоплановий аналіз такого явища як війна з необхідністю передбачає й *економічний рівень військових протистоянь*, що, наш погляд, свідчить про важливість внутрішньої економічної політики країн для забезпечення їх обороноздатності та більш надійних позицій на всесвітній «шаховій дошці». Недарма ще наприкінці минулого століття О. Тоффлер наголошував, що трансформація світової економіки спричиняє революцію у природі військових дій, оскільки *будь-яка війна є відображенням економічного світогляду*, а спосіб її ведення відображає спосіб створення багатств (Toffler, 1993).

Таким чином, багато в чому суб'єктність країни залежить від її господарських стратегій на рівні економічної політики, які визначають її оборонні можливості, а отже й від якості людського та соціального капіталів. Тому країна, яка дотримується норм базової безпекової політики, мала б заздалегідь створити умови для надійного тилу та працювати над стратегіями унеможливлення нападу. Адже, «стратегія потрібна для миру не менше, ніж для війни» (Пекар, 2020: 35). Як бачимо, для прогресивного розвитку країни не достатньо простого забезпечення фінансової стабільності, оскільки саме «стратегічна торгівельна політика – це, по суті, війна іншими засобами» (Райнерт, 2019: 148), тоді як торгівля потребує розвитку потужного виробничого сектору національної економіки. У такий спосіб, ідеологія економічного націоналізму, постає у якості фундаментальної основи для обґрунтування та усвідомлення потреб максимального розвитку виробничо-технологічних потенціалів та оборонних військово-промислових комплексів, якими повинна володіти будь-яка країна, яка не планує зникати з політичної мапи світу.

Варто також зважати, що в постмодерних реаліях феномен війни суттєво еволюціонував та вийшов на рівень потужних економічно-торгових конфліктів, у більшості випадків оминаючи їх військові фази. Однак, серйозна загроза третьої світової війни на рівні безпосередніх військових протистоянь та створення на планеті нових «гарячих точок», перед якою ми опинились після повномасштабного військового вторгнення в Україну, стала одним з найтяжчих у світовому масштабі викликів з часів карибської кризи. Недостатній рівень готовності української влади до повномасштабної військової інтервенції агресора є, на наш погляд, неприпустимим стратегічним прорахунком, перш за все, на рівні внутрішньої економічної політики еліт, які керували країною протягом періоду її незалежності.

Ключова стратегічна помилка, на нашу думку, полягає саме у тривалій відсутності з боку керівництва держави завбачливого планування та розвитку програм ефективного оборонного військово-промислового комплексу зокрема, та виробничої-промислової економічної політики в цілому. Йдеться про недостатній рівень розвитку реального сектору національної економіки як такого, що повинен забезпечувати як приріст валового внутрішнього продукту, так й структурне вдосконалення економічної системи суспільства та забезпечення її тилових потреб у випадку військових конфліктів.

У такий спосіб, логічний та причинно-наслідковий зв'язок між феноменом економічного націоналізму як таким, що вимагає високого рівня розвитку продуктивних сил та реалізації виробничого потенціалу країн, з практичними умовами готовності суспільств до таких межових ситуацій як повномасштабні військові конфлікти, стає незаперечним. Зокрема, важливим аргументом на користь цієї тези є також висновок Е. Райнерта про те, що «лише країна із власною оброблювальною промисловістю може перемогти у війні» (Райнерт, 2019: 88).

Досвід же російсько-української війни продемонстрував соціально-практичну значимість впровадження принципів економічного націоналізму у сфері забезпечення розвитку військово-промислового комплексу країни. Адже сьогодні Україна в умовах війни вимушена запозичувати значну кількість озброєння у багатьох країн світу, оскільки її власний військово-промисловий комплекс не підтримувався державою належним чином протягом років незалежності, а тяжке озброєння не вироблялось в необхідних обсягах. Це є показником недалекогоглядного ставлення до безпекової політики країни. Тоді як наявність потужного національного промислово-військового сектору не тільки суттєво покращила б внутрішню обороноздатність країни, але могла навіть бути запорукою ненападу з боку східного сусіда.

Разом з тим, на ідейному рівні війна, як правило, є боротьбою за певну картину світу, яка відображає ціннісний каркас спільноти, котра залучена у таке протистояння. Така боротьба за свою культурно-політичну ідентичність потребує *стратегічного економічного прагматизму*, який би сприяв вдосконаленню економічно-промислової політики держави та її військової доктрини. Такий економічний прагматизм передбачає, в свою чергу, застосування усіх доступних для підвищення рівня національної безпеки, матеріальних та технологічних, засобів. Тоді як ідеологія економічного націоналізму якраз й зорієнтована на розвиток виробничих потенціалів країни та інвестування у перспективні високотехнологічні індустрії.

Зважаючи на появу нових видів воєн – економічних, валютних, торгових, енергетичних, технологічних, інформаційних, гібридних тощо – важливо також не втрачати історично значимі шанси для переходу на більш високий, відповідний цивілізаційним вимогам, рівень економічного розвитку. У сучасних умовах це може бути, наприклад, розвиток стратегій «зеленої економіки», яка могла б суттєво посприяти оформленню суб'єктного статусу України на гео-економічній та геополітичній мапі світу.

На сьогоднішній день, важливим кроком у даному напрямі могла б бути розробка родовищ такого стратегічно важливого ресурсу та базового елементу живлення для розвитку технологій «зеленої економіки» як літій, поклади якого в нашій країні одні з наймасштабніших

в Європі (Ткаченко, 2021). У разі надійного закриття потреб інформаційної та військової безпеки країни, робота у цьому напрямі могла б створити принципово новий плацдарм для розвитку економічного потенціалу країни та посилити тенденції розвитку її технологічного прогресу.

Раціонально обґрунтоване використання цього ресурсу у сфері розробки енергозберігаючих технологій могло б дозволити створити принципово нові умови для економічного поступу та фінансового зростання у післявоєнний період. Така стратегічна перевага дала б Україні додаткові можливості для випереджального розвитку на засадах інноваційних технологій, в тому числі й як важливого вектору розвитку оборонного потенціалу країни, та для розробки унікальної економічної стратегії. Зокрема, важливим історичним прикладом технологічних переваг у якості важливого чинника, що визначив перемогу у війні, є відомий військовий конфлікт ХІХ століття між Півднем та Північчю у США, де індустріалізована Північ здолала аграрний Південь, що, згідно термінології О. Тоффлера, стало показником переходу від першої до другої цивілізаційної хвилі.

Таким чином, надійною основою національної безпеки та створення відповідних умов сталого розвитку економічного потенціалу країни в умовах вже третьої хвилі цивілізаційного поступу, є тільки максимально продумана стратегічна підготовка та практична спроможність держави й суспільства до максимізації заходів щодо – фізичного, інтелектуального та технологічного – захисту своїх економічних інтересів та кордонів засобами внутрішніх ресурсів та потенціалів. Адже зовнішня допомога від союзників досить часто залежить від багатьох чинників та умов, тому матеріальні та військово-технічні потреби мають бути надійно забезпечені засобами внутрішньої економічної політики країни.

Методологія. Методологічну основу даного дослідження складає міждисциплінарний підхід до аналізу кожного з означених феноменів – економічного націоналізму та війни – на рівні їх сутнісних особливостей та причинно-наслідкових зв'язків між ними, а також синтез отриманих у процесі такого аналізу результатів.

Результати та їх обговорення. Таким чином, аналіз зв'язку означених феноменів засвідчив, що захист економічних інтересів держави може відбуватись на двох рівнях: першим з яких є класична війна, як досить небажане явище, оскільки під загрозою опиняється фізичне виживання людей та країн та другий варіант – це виважений економічний націоналізм, що може проявляти себе й на рівні торгових та валютних воєн, але є більш бажаним соціально-прагматичним явищем, оскільки забезпечує надійний господарський фундамент суспільства та орієнтує його на розвиток не лише потужного військово-промислового комплексу, а й на цивілізаційну еволюцію до рівня ведення війн виключно в економічній площині, забезпечуючи, у такий спосіб, стратегічно більш вигідні для країн умови розвитку.

Висновки. Отже, саме ті країни, які протягом історичної еволюції реалізували у своїй соціально-економічній політиці основні принципи ідеології економічного націоналізму, є сьогодні найбільш обороноздатними та постають у якості головних суб'єктів історичного процесу, в тому числі здійснюючи вирішальний стратегічний вплив на результати регіональних військових протистоянь. Відповідно, саме впровадження принципів економічного націоналізму дозволяє забезпечити довгострокову стратегічно виважену підготовку до можливих військових чи суто економічних конфліктів та їх відносно ефективного для держави вирішення. Тому розвиток обороноздатності, в умовах сучасного світу, вимагає більш масштабного осмислення стратегій ефективізації державної політики засобами формування збалансованих економічних систем з характерним їм потужним виробничим потенціалом, який сприятиме розвитку та вдосконаленню національних індустріальних секторів та військово-промислових комплексів сучасних країн.

References:

1. Hlushko T. (2015). Ekonomichna teoriya natsiyi: sotsialno-filosofskiy kontekst. Monografiya. [Economic Theory of Nation: Socio-Philosophical Context. Monograph]. Kyiv: Dragomanov University. 299 p. [in Ukrainian].
2. List F. (2021) Natsionalna systema politychnoi ekonomii. [National System of Political Economy]. Kyiv: Nash Format. 368 p. [in Ukrainian].
3. Pekar V.O. (2020). Besidy maistra Khai Tao pro stratehiiu. [Master Hai Tao's Conversations about Strategy]. Kharkiv: Folio. 223 p. [in Ukrainian].
4. Rainert E. (2019). Yak bahati krainy staly bahatymy... I chomu bidni krainy zalyshaiutsia bidnymy. [How Rich Countries Got Rich and Why Poor Countries Stay Poor]. Kyiv: Samit-Knyha. 416 p. [in Ukrainian].
5. Rickards J. (2018). Valiutni viiny. Vytoky nastupnoi svitovoi kryzy. [Currency Wars: The Making of the Next Global Crisis]. Kyiv: Nash Format. 348 p. [in Ukrainian].
6. Sun Tzy (2015). Mystetstvo viiny. [Art of War]. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva. 112 p. [in Ukrainian].
7. Tkachenko O. (2021). V Ukraini – 10% svitovykh zapasiv litiu. [Ukraine has 10% of the World's Lithium Reserves]. <https://fbc.ua/news/ekonomika-uk/v-ukrayini-10-svitovih-zapasiv-litiyu/> [in Ukrainian].
8. Colantone I., Stanig P. (2019). The Surge of Economic Nationalism in Western Europe. Journal of economic perspectives. Vol. 33, № 4. P. 128-151. <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jep.33.4.128>
9. Frank D. (2000). Buy American: The Untold Story of Economic Nationalism. Boston: Beacon Press, 336 p.
10. Helleiner E. (2021). The Diversity of Economic Nationalism. New Political Economy. Volume 26, Issue 2. P. 229-238. <https://doi.org/10.1080/13563467.2020.1841137>
11. Gilpin R. (2016). Three Ideologies of Political Economy // Gilpin R. The Political Economy of International Relations. Princeton: Princeton University Press. 472 pp., P. 25-64.
12. Liang G., Ding H. (2020). The China-US Trade War. London: Routledge. 112 p.
13. Toffler A., Toffler H. (1993). War and Anti-War: Survival at the Dawn of the 21st Century. New York: Little Brown & Co. 302 p.

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-4>

LEGAL NATURE OF RELATIONS IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT THROUGH THE PRISM OF CIVIL LEGAL PRINCIPLES

Oksana Hnativ,

Ph.D. in Law, Associate Professor at the Department of Civil Law and Procedure of the Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-4161-8478

gnativ.adv@gmail.com

Abstract. Purpose. The purpose of the article is to identify core issues of civil relations in the field of public procurement legal regulation and to suggest ways to solve them. **Research methods.** The research was carried out using general and special methods of scientific knowledge, for example, the dialectical method allowed to analyze the legal regulation of relations in the field of public procurement as a dynamic legal phenomenon, to identify patterns of its improvement. **Results.** By its legal nature, public procurement is one of the competitive ways of concluding civil (commercial) contracts. When implementing the provisions of the Law of Ukraine “On Public Procurement” there are civil relations for the conclusion, implementation, amendment and termination of civil contracts. Relations in the field of public procurement shall be subject to the general principles of legal regulation of private legal relations, with the exceptions established by special law. The presence of restrictions and the purchase of goods, works and services for budget funds does not affect the private legal nature of relations in the field of public procurement. **Conclusions.** The use of public procurement as a special method of concluding contracts does not change the civil legal nature of relations in this area, but only indicates the need to comply with special requirements and criteria established by the legislation of Ukraine. First of all, it is a question of definition of clear criteria of defining the customers. At the same time, in the absence of clear wording concerning such customers in the legislation of Ukraine, it is the case law of the Supreme Court that should protect the rights and legitimate interests of all participants in relations in the field of public procurement.

Key words: public procurement, civil law principles, contract, customers, case-law.

1. Introduction

The state is a public entity that is responsible for financing the re-equipment of unprofitable state-owned enterprises, socially vulnerable groups and for performing of other socially important functions in the society. In this regard, it is necessary to legally define effective mechanisms for the state to exercise its powers to dispose of its property, which, in turn, determine the peculiarities of the civil status of the state as the owner.

On the one hand, the state provides state property in ownership of other entities on the basis of civil law agreements, use or management in order to obtain the greatest possible benefit (amount of money, re-equipment of existing single property complexes, etc.) On the other hand, the state cannot afford to spend money uncontrollably to purchase the necessary resources. In fact, these goals are provided by the regulatory framework in the field of legal regulation of public procurement.

The concept of public procurement first appeared in Ukraine on December 25, 2015, when the Law of Ukraine “On Government Procurement” was adopted. Previously, the legal acts used the concept of “supply of products for state needs”, “state order”, “purchase of goods, works, services for budget funds”, “state procurement”, “tender”¹. The new version of the Law of Ukraine “On Government Procurement” changes the approaches to procurement procedures, their organization and conduct. However, the process of reforming legislation of Ukraine in the field of public procurement contin-

¹ The terms « supply of products for state needs» and «state order» were contained in the first Law of Ukraine On Deliveries of Products for State Needs of December 22, 1995. Subsequently, on December 15, 2005, this law was amended, which was also reflected in its title (Law of Ukraine On Government Procurement to Meet Priority State Needs). The next Law of Ukraine On Government Procurement of Goods, Works and Services of February 22, 2000 introduced the concepts of «procurement of goods, works and services for budget funds», «tender». Instead, the Law of Ukraine On Government Procurement of April 10, 2014 used a single term «government procurement».

ues. In this regard, it is worth mentioning the adoption on December 16, 2021, of the Law of Ukraine “On Amendments to the Law of Ukraine “On Government Procurement” to create conditions for sustainable development and modernization of domestic industry” (website of the Verkhovna Rada of Ukraine).

The purpose of the article is to identify issues of legal regulation of civil relations in the field of public procurement and to suggest ways to solve them.

The materials and methods. Research on the legal regulation of relations in the field of public procurement is limited to separate articles by A. Olefir, T. Shvydka, etc., as well as a monograph by V. Malolitneva. Scientific research is based on the analysis of the current legislation of Ukraine and the current caselaw. The source base of research consists also from articles and monographs of national and foreign researchers. Moreover, statistics in this area served as the empirical basis for the article.

The methodological component of the study consists of philosophical (dialectical), general and special research methods. The dialectical method helped to analyze the legal regulation of relations in the field of public procurement as a dynamic legal phenomenon, to identify patterns of its improvement. The general scientific methods used in the study include the systematic method, which was used to analyze and identify complex problems in the field of public procurement. The method of autopoiesis was used to study the institute of public procurement not only as a legal but also as an economic category. The structural-functional method provided an opportunity to study the institute of public procurement as a structural element of a holistic legal system. The analysis of the current legislative acts of Ukraine led to the use of the official legal method. The method of written sources analysis was used in the study of statistical data.

The above methods necessitated the use of research techniques. The following techniques were used in scientific research: induction, deduction, theoretical synthesis, analysis, description, characterization, explanation, proof.

2. Basic material statement

The Substance of Public Procurement Institute. According to a study conducted by The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), the amount of money spent in OECD countries on public procurement in 2016 is equivalent to 12% of gross domestic product. Thus, in 2015, this amount in monetary terms amounted to 6.3 trillion US dollars, conducting public procurement, the OECD received savings of 1%, equal to 63 billion US dollars. At the same time, according to the same site, states may lose from 10% to 30% of investment in construction due to violations of public procurement procedures (OECD website).

These data illustrate that public procurement performs several functions, both economic and legal. From the economic point of view, public procurement should ensure the efficient use of budget funds that are formed, including through the payment of taxes. From a legal point of view, public procurement should ensure transparency in the use of budget, primarily public, funds by reducing corruption risks.

By its legal nature, public procurement is one of the competitive ways of concluding civil (commercial) contracts. The main difference between public procurement and auction, tender and other special (competitive) methods is that the contract is concluded with the person who offers the most cost-effective price, provided that the tender documents meet the criteria and conditions specified by the customer. However, the low price should not affect the quality of goods, works, services, contracts for which are concluded in accordance with the Law of Ukraine “On Public Procurement”.

Thus, while executing the provisions of the Law of Ukraine “On Government Procurement” there arise civil relations for the conclusion, implementation, amendment and termination of civil contracts. Relations in the field of public procurement shall be subject to the general principles of legal regulation of private law relations, with the exceptions established by special law. In the context of

updating the Civil Code of Ukraine, the general principles established in it cover the functioning of all private law and are fundamental to all its spheres (Kuznietsova, 2021, p. 194). Thus, the principles of legal regulation of civil relations, including contractual, should be reflected in the general provisions of the Civil Code of Ukraine (hereinafter the CC of Ukraine). It should be noted that the principle of freedom of contract is fundamental to the regulation of private law relations, and therefore reflected in the current CC of Ukraine. The priority of the CC of Ukraine regulations is also mentioned in caselaw. Thus, the Supreme Court in its judgement of June 22, 2021, in case № 334/3161/17 pointed out that in cases where the CC of Ukraine and the other act regulate the same relations differently, the application of the Code takes precedence. At the same time, such a legal position of the Supreme Court indicates the possibility of establishing the specifics of the settlement of civil relations in a particular area. The CC of Ukraine reflects the general principles and directions of regulation not only of civil but also of private relations in general. However, it cannot contain all the exceptions and peculiarities in all areas, which necessitates the adoption of laws that would reflect them. This conclusion is confirmed by Part 1 of Art. 41 of the Law of Ukraine “On Government Procurement”, which states that the procurement contract is concluded in accordance with the Civil and Commercial Codes of Ukraine. However, the Commercial Code of Ukraine provisions on the conclusion of commercial contracts contains a reference to the CC of Ukraine, which once again emphasizes the priority of the latter in the settlement of private relations, including contractual.

Public Procurement as an Exception to the Principle of Freedom of Contract. Despite the subordination of the conclusion of a public procurement contract to the rules set by the CC of Ukraine, public procurement limits the principle of freedom of contract. At the same time, the existence of restrictions and the purchase of goods, works and services at the expense of the budget does not affect the private nature of relations in the field of public procurement. The same opinion is held by V. Vasilieva, while analyzing the legal nature of investment relations with the participation of government agencies (Vasilieva, 2021, p. 13). Thus, Art. 650 of the CC of Ukraine contains a rule on the peculiarities of the conclusion of civil agreements with the use of special (competitive) methods, which is governed by the relevant acts of civil law of Ukraine. The Law of Ukraine “On Government Procurement” is such a special act for concluding contracts with the use of tender procedures. The preamble to the Law states that it was adopted in order to adapt Ukraine’s public procurement legislation to the *acquis communautaire* in pursuance of the Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other part.

The use of public procurement is mandatory due to two criteria: the range of entities for which public procurement is mandatory, and the cost of procurement. These criteria are substantiated not only in the Law of Ukraine “On Government Procurement”, but also in the Public Procurement Agreement of April 15, 1994. In the list of annexes to the Public Procurement Agreement, the differentiation of the obligation to conduct open or selective tender procedures is related to the status of the entity that substantiates the determination of the marginal value of the contract in special drawing rights (hereinafter, SDR, currency code XDR), starting from which tender procedures are mandatory. For example, the maximum contract value is different for the Verkhovna Rada of Ukraine (for goods: 130 thousand XDR), for the Lviv City Council (for goods: 200 thousand XDR) and for the state enterprise “Lviv Railway” (for goods: 400 thousand XDR). Thus, the subjective criterion is crucial for conducting tender procedures, while the cost criterion is ancillary.

The Law of Ukraine “On Government Procurement” also uses these criteria. Criteria for assigning the subject to the range of customers under Art. 2 of this Law, as well as in the Agreement on Public Procurement, is considered permanent. Instead, determining the type of competitive procurement procedure depends on its value. The legislator divides competitive procedures into general and simplified ones. Simplified procedures, regardless of the status of the subject, are mandatory if it costs

50 thousand hryvnias or more. General tender procedures are differentiated depending on the status of the customer. As a general rule, they are mandatory if the cost of purchasing goods and services is UAH 200 thousand, and – works UAH 1.5 million. An exception is established for customers identified in certain areas of public relations. For them, the general tender procedures are applied provided that the purchase price is equal to or exceeds UAH 1 million for goods and services, and UAH 5 million for works. The cost criterion is also used for the need to publish tender purchases in English (for goods and services the purchase price must be equivalent to at least EUR 133 thousand, for works – 5 EUR 150 thousand). There are no problems with the application of the cost criterion. Instead, the subjective criterion necessitates its interpretation in caselaw.

Thus, the Law of Ukraine “On Government Procurement” restricts the application of the principle of freedom of contract in this area in order to ensure competition and transparency in the use of budget funds. These restrictions are to determine the range of entities for which public procurement in the manner prescribed by law is mandatory, given the value of the contract. At the same time, sanctions for violating the procedure for concluding procurement contracts are determined not only by civil, but also by administrative and criminal legislation of Ukraine.

Issues of Determining the Subjective Composition of Customers

The Law of Ukraine “On Government Procurement” defines four groups of customers. The first group includes state authorities, authorities of the Autonomous Republic of Crimea and local governments, associations of territorial communities. At the same time, the status of the customer does not affect the presence in the public authority of the status of a legal entity under public law. The second group of customers consists of social insurance bodies, namely the Pension Fund and target state insurance funds for insurance against temporary disability, accidents at work and occupational diseases, health insurance and unemployment insurance. Targeted state insurance funds are essentially non-profit self-governing organizations that perform the functions assigned to them by the laws of Ukraine in the field of accumulation and administrative management of insurance premiums in the field of compulsory state social insurance and insurance payments.

The legislator outlines the third group of customers using a certain list of criteria. Firstly, these are legal entities (enterprises, institutions, organizations) and their associations that meet the needs of the state or local community. Secondly, the presence of one of these features is required:

- 1) such legal entity is the administrator or recipient of budget funds;
- 2) public authorities or other customers have a majority of votes in the supreme governing body of such legal entity or the share of shares (units) of the state, territorial community in the authorized capital of such legal entity is more than 50 percent.

At least one of the listed features is enough to classify a legal entity as a customer of the third group. However, the activity of such a legal entity on a commercial or industrial basis excludes the possibility of classifying it as a customer.

It is reasonable to agree with V. Malolitneva, who emphasizes that the Ukrainian legislator sets stricter criteria for determining customers. In particular, the status of the administrator, recipient of budget funds (grants, subsidies, compensations, etc.) should be taken into account. In European legislation, in order for a legal entity to be recognized as a customer, budget financing must predominate in the total amount of financial revenues. Instead, the Law of Ukraine “On Government Procurement” does not contain a specific indication of the amount of budget funding. Even if such budget funding is insignificant, the legal entity falls under the characteristics of the customer (Malolitneva, 2020, p. 119).

The Budget Code of Ukraine defines the concept of administrator, recipient of budget funds. Thus, the administrator is a budgetary institution authorized to receive budget allocations, budget commitments, long-term energy service commitments, medium-term health commitments and budget expenditures. At the same time, the recipient is a business entity, public or other organization that does not have the status of a budgetary institution, authorized by the budget manager to

implement the activities provided for in the budget program, and receives budget funds for their implementation.

The main difference between the administrator and the recipient of budget funds is that the administrators are public authorities, local governments, non-profit organizations established by them in accordance with the laws of Ukraine, which are fully supported by the budget of appropriate level. Chapter 8 of the Commercial Code of Ukraine provides for two types of state and municipal property, depending on the purpose of economic activity: commercial and non-commercial. At the same time, there are state non-profit or state-owned enterprises.

Non-profit enterprises are established in areas of economic activity where entrepreneurship is prohibited, in order to achieve economic, social and other results without the purpose of obtaining and distributing profits. Regarding the grounds for establishing a state-owned enterprise, the legislator sets clear requirements: the main consumer of products is the state; free competition is impossible in this sphere of activity; production of socially necessary products (works, services) is not profitable; privatization of property complexes of state enterprises is prohibited by law; the law allows only state-owned enterprises to carry out economic activities in this area. Thus, non-profit enterprises *a priori* need budget revenues, and therefore are customers according to certain criteria.

Unlike non-profit ones, commercial enterprises operate on a commercial or industrial basis and this excludes the possibility of assigning such a legal entity to customers of the third group, except when commercial state or municipal enterprises receive funds for budget programs. At the same time, it is necessary to differentiate the funds provided by the administrator for the implementation of budget programs and replenishment of the authorized capital of a state or municipal enterprise by the founder (state or local community represented by authorized bodies). In the latter case, the commercial enterprise is not a recipient of budget funds within the meaning of the Budget Code of Ukraine, which excludes the possibility of public relations on the disposal of budget funds. Private, civil law relations arise between the founder and the relevant commercial enterprise.

However, the State Audit Office of Ukraine does not differentiate between these relations, but only takes into account their subjective composition. The position of judicial authorities is similar. Thus, in the Resolution of June 11, 2020, in case No. 160/6502/19, as well as the Resolution of March 31, 2021, in case No. 260/1666/19 the Supreme Court rightly emphasizes that at the time of the disputed legal relationship the Law of Ukraine “On Government Procurement” did not specify other criteria for assigning enterprises to customers than the presence of state or municipal share of more than 50 percent in the authorized capital. However, the Supreme Court also emphasized that state forestry enterprises are entrusted with the function of the state in protecting, safeguarding, rationally using and reproducing forests; as well as protection, reproduction and rational use of the state hunting fund on the territory of hunting grounds, which determines their status as customers. The position of the higher court is similar in relation to enterprises whose economic activity is related to the development, manufacture, sale, repair, modernization and disposal of weapons, military equipment, military weapons and ammunition, which is valid indefinitely.

At the same time, in the caselaw regarding the Law of Ukraine “On Government Procurement”, the Supreme Court does not justifiably give preference to the criteria for classifying state and municipal enterprises as customers over those that exclude such a possibility. Thus, in the Resolution of July 8, 2021, in the case No. 620/56/19, the Supreme Court considers it erroneous to assess the utility company as a customer, based on the criteria of commerciality of the contract and the lack of budget funds for its implementation. Instead, it outlines the evaluation of the constituent documents, in particular, information on the authorized capital, the composition of the founders, governing bodies, etc., as the determining criteria.

This position seems to be contradictory, based on the new version of the Law of Ukraine “On Government Procurement”. Indeed, prior to its entry into force, the previous version of the Law

should be applied in resolving disputes, which did not provide for exceptions for state and municipal enterprises as customers. However, the current Law of Ukraine “On Government Procurement” requires the development of new approaches to the interpretation of the concept of the customer in the light of European and world developments in the field of public procurement.

The fourth group of customers is determined by the areas of activity that, in the opinion of the legislator, are the most important or strategic. The list of such industries is determined by law. A legal entity acquires the status of a customer provided that:

1) the share of the state or territorial community in the authorized capital is more than 50 percent or other customers have a majority of votes in the highest body of the legal entity or the right to appoint more than half of the executive body or supervisory board of the legal entity;

2) the existence of special or exclusive rights granted by the authorized body within its powers on the basis of any legal act and/or act of individual action that restrict the activities in the areas defined by this Law, one or more persons that significantly affect on the ability of others to conduct activities in these areas.

3. Conclusions

The influence of European and world trends on the legislation of Ukraine is undeniable. At the same time, in the course of the adaptation of national legislation it should be taken into account the specifics of the transition period, as emphasized in the Association Agreement between Ukraine, on the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other part. In such circumstances, legislative approaches to establishing exceptions to generally private principles, in particular, the principle of freedom of contract, are changing. One of these exceptions is the mandatory application of tender procedures when concluding civil contracts.

First of all, it is a question of definition of clear criteria of assignment of subjects to customers. The existence of criteria that exclude the plurality of options for their interpretation, allows to ensure their uniform application by all regulatory and judicial authorities. At the same time, in their absence, it is the caselaw of the Supreme Court that should protect the rights and legitimate interests of all participants in public procurement. The judicial practice of the Supreme Court is the tool that eliminates their unequal application, taking into account the principle of the rule of law and other principles, including those of private law, mainly the principle of freedom of contract. For the correct application of the Law of Ukraine “On Government Procurement” it is necessary to take into account the nature of relations that arise between entities, clarify their features and outline the criteria for assigning entities to customers that ensure balance of interests of participants in these relations.

References:

1. The Verkhovna Rada of Ukraine (1995) Zakon Ukrainy Pro derzhavne zamovlennia dlia zadovolennia priorytetnyh derzhavnykh potreb: [The Law of Ukraine On Deliveries of Products for Government Needs]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493/95-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
2. The Verkhovna Rada of Ukraine (2000) Zakon Ukrainy Pro zakupivliu tovariv, robit, posluh za derzhavni koshty [The Law of Ukraine On Government Procurement of Goods, Works and Services]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1490-14#Text> [in Ukrainian].
3. The Verkhovna Rada of Ukraine (2014) Zakon Ukrainy Pro zdiisnennia derzhavnykh zakupivel [The Law of Ukraine On Government Procurement]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1197-18#Text> [in Ukrainian].
4. The Verkhovna Rada of Ukraine (2015) Zakon Ukrainy Pro publichni zakupivli [The Law of Ukraine On Government Procurement]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#n608> [in Ukrainian].
5. The Verkhovna Rada of Ukraine (2021). Sait Verkhvnoi Rady Ukrainy [Site of Verkhovna Rada of Ukraine]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/217930.html> [in Ukrainian].

6. The Organisation for Economic Cooperation and Development (2016). Site of The Organisation for Economic Cooperation and Development. *www.oecd.org*. Retrieved from <https://www.oecd.org/gov/public-procurement/> [in English].
7. Kuznietsova, N.S., Suleimenov, M.K., & Karagusov, F.S. (2021). Recodification of the Civil Code of Ukraine and modernisation of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan: A comparative analysis of the main ideas. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(4), 190-199. Retrieved from <http://visnyk.kh.ua/uk/article/rekodifikatsiya-tsk-ukrayini-ta-modernizatsiya-tsk-respubliki-kazakhstan-porivnyalny-analiz-osnovnikh-idey> [in English]
8. The Verkhovna Rada of Ukraine (2003) Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [Civil Code of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (in Ukrainian).
9. The Supreme Court (2021) Postanova Verkhovnoho Sudu (2021) vid 22 cherv. 2021 roku u spravi № 334/3161/17 [The Resolution of the Supreme Court of June 22, 2021]. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98483113> (in Ukrainian).
10. The Verkhovna Rada of Ukraine (2003) Hospodarskyi kodeks Ukrainy [Commercial Code Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian]
11. The Verkhovna Rada of Ukraine (2014) Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odnii storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yihnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony [Association agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (in Ukrainian).
12. The Verkhovna Rada of Ukraine (1994) Uhoda pro derzhavny zakupivli [Agreement on Government Procurement]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_050#Text (in Ukrainian).
13. Vasilieva, V., & Zelisko, A. (2021) An investment contract in the private law of Ukraine. *Підприємництво, господарство і право – Entrepreneurship, Economy and Law* №11, p. 11-16. Retrieved from: <https://2.pdf> (pgp-journal.kiev.ua) (in English).
14. Malolitneva V.K. (2020) *Hospodarsko-pravovyi instytut publichnyh zakupivel [Economic and Legal Institute of Public Procurement]*. Kyiv: DU «Instytut ekonomiko-pravovyh doslidzhen imeni V.K. Mamutova Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy» (in Ukrainian)
15. The Verkhovna Rada of Ukraine (2010) Biudzhetni kodeks Ukrainy [Budget Code Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].
16. The Supreme Court (2020) Postanova Verkhovnoho Sudu (2020) vid 11 cherv. 2020 roku u spravi № 160/6502/19 [The Resolution of the Supreme Court of June 11, 2020]. Retrieved from: <https://verdictum.ligazakon.net/document/89793025> (in Ukrainian).
17. The Supreme Court (2021) Postanova Verkhovnoho Sudu (2021) vid 31 berez. 2021 roku u spravi № 260/1666/19 [The Resolution of the Supreme Court of March 22, 2021]. Retrieved from: <https://verdictum.ligazakon.net/document/95945968> (in Ukrainian).
18. The Supreme Court (2021) Postanova Verkhovnoho Sudu (2021) vid 08 lyp. 2021 roku u spravi № 620/56/19 [The Resolution of the Supreme Court of July 08, 2021]. Retrieved from: <https://verdictum.ligazakon.net/document/98187700> (in Ukrainian).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-5>

TIME LIMITS OF CIVIL SUBSTANTIVE LAW AS A CRITERION FOR THE LEGALITY OF THE RELATIONSHIP

Petro Guyvan,

*Candidate of Law Sciences, Honored Lawyer of Ukraine,
Professor of the Poltava Institute of Business (Poltava, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0003-3058-4767

lawjur10@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the research of the topical issue of temporal and essential characteristics of the regulatory civil relationship. The legal definition of a legal relationship as a social interaction regulated by law is provided, the participants of which have mutually corresponding legal rights and obligations. The exercise of subjective civil rights is limited in time. The reasons for such restrictions, their nature and impact on the effectiveness of the law itself are studied in the paper. It is during the existence of the law it can be exercised, outside these limits - it is impossible. Therefore, it is extremely important to establish in each case the duration of the period during which the exercise of subjective rights is possible. This is especially important when the legislator sets the duration of the relationship in the form of necessary, reasonable and other similar periods. We believe that they are definite, and their duration is determined by the application of customs of business. The interconnectedness of the subjective substantive law of its bearer with the legal obligation of the obligated person is the quintessence of the legal relationship. The main thing is that the subjective right is exercised during the time during which it exists. After the expiration of the time for the regulatory implementation of the right, its violation begins, and therefore the effect of the protection-legal material relationship occurs.

Key words: regulatory and protective legal relationship, substantive law, term.

Introduction. The diversity of obligatory property relations and the peculiarities of their course in time require a certain classification of civil law terms that mediate certain relationships, determine the time of implementation of the person's subjective right and fulfillment of legal obligations included in the content of material obligations. knitting. In law, the time category is the term, ie the period in the objective course of time, chosen as a result of the willful act of people in order to establish the boundaries of lawful and desirable behavior of the parties. Establishing time limits for the exercise of civil rights and responsibilities provides an opportunity for appropriate action by the parties to legal relations aimed at achieving socially desirable goals. Therefore, the temporal regulation of subjective rights and responsibilities is an important means of legal influence on the behavior of participants in public relations. The socio-legal nature and legal significance of deadlines determine the rules for their establishment and definition, which, in turn, affect the application of the law on deadlines and create conditions for filling the mechanism of influence on public relations with specific content.

Deadline is a certain period of time. However, time moves in space and can not be imagined without it. Therefore, thinking about a specific period of time makes sense only in relation to the subject, the beginning and end of which it determines. In other words, outside the space of a certain phenomenon, the term loses all certainty. Thus, the legal term is an objectively existing relationship between the phenomena of the legal order, which manifests itself as a number of qualitative changes in legal phenomena, expressed in calendar time, occurring in a certain sequence with changes due to the impact of these phenomena on each other. which is reflected in human consciousness in the form of a certain number of hours, days and more. It is necessary to agree with the characteristics of terms provided by VV Luts: civil terms are a temporary form of movement of material legal relations, a form of existence and development of subjective rights and obligations that constitute their content. The expiration or expiration of the term is important not in itself, but only in conjunction with the actions of the subjects committed during its course. For example, the omission of the statute of limitations

entails the rejection of the claim not only because the term has expired, but because the plaintiff did not file a lawsuit against the defendant to protect his violated right (Luts, 1989, 40).

The aim of the study. Any subjective right is valuable only because it can be used to meet the authorized person's own needs, ie because of the possibility of exercising the right. Thus, being a subject of a certain substantive law, a person inevitably receives the appropriate degrees of freedom, within which his behavior can turn the possibilities inherent in subjective law into the necessary material result. One of the factors that restricts the freedom of the entitled person in the exercise of subjective law may be time: subjective law has certain limits not only in content or manner of its implementation, but also limited in time. In this context, it is interesting to clarify the temporal dimensions of any subjective right, since time, along with the scope of authority, is an integral part of the content of the legal relationship.

Material and research methods. We need to explore the specific relationships of private law that arise in order to satisfy the interests of participants, because it determines the effectiveness of material circulation. Indeed, in civil relations, subjective rights and responsibilities are usually formed at the will of their bearers. Consequently, the setting of the duration is also determined by the subjects themselves as a result of the expression of their will. Therefore, the legal analysis will be aimed at establishing specific and real private law interactions and the adequacy of their existing legal mechanisms.

The results of scientific research.

1. Temporal and substantive limits of the exercise of subjective law.

Strictly speaking, each subjective right as a measure of the possible behavior of the managed entity has its limits. First of all, they concern the content of the powers of the carrier in relation to the methods and procedure of its implementation. There has been and continues to be a discussion in the literature about the absence of such boundaries in the exercise of property rights. According to FK Savigny and his followers, the right of ownership by its nature is an unlimited right, it allows the subject to receive all possible benefits from the use of property, without taking into account any other circumstances. But, in fact, everything was not so clear. Legislation has not yet accepted such assumptions, especially since they do not cover all cases of property rights. Civilian scholars have also pointed out that this right is limited by law, and the owner's power over the thing must be exercised within the limits set by law (Meyer, 2000, 248). Today, the dominant thesis in civilization is that the property right of a person cannot be used contrary to the law and moral principles of society, to the detriment of the ecological state, rights, freedoms and interests of others (Porotikova, 2007, 242). Otherwise, the exercise of property rights should be classified as an abuse of rights. The relevant rule is reflected in the Civil Code of Ukraine (see Article 319 of the Civil Code of Ukraine).

As we can see, the position on the limitation of any subjective right is quite indisputable today, if the limits of the right are not established, it is impossible to exercise it. But this applies only to the existence of limits on the conduct of the authorized person on the content of the law (for example, it may be determined by law or contract) or the manner and nature of its implementation (in this regard, the limits of law must take into account the law). . As for the duration of subjective law as one of the factors influencing the limits of the conduct of the entitled person, the provision on the restriction of the right to certain terms is not general. In particular, as a rule, absolute civil rights are not legally limited in time. But, in fact, the duration of even such subjective material rights of a person is not infinite: it is determined by the time of alienation or destruction of property, death of the carrier, and so on. A separate assessment should be given to such binding substantive rights, the implementation period of which is not set or determined at the time of the claim. It is necessary to recognize the erroneous point of view of researchers who consider these mandatory rights and obligations indefinite (Stefanchuk, 2008, 74). This obligation has a deadline, although this deadline is not set by the participants, and it is related to the creditor's claim (Guiwan, 2014, 257-258). Thus, the establishment of boundaries for the exercise of civil rights is not a restriction of these rights, but the regulation of existing material

relations. Therefore, we must recognize that there is a gap in the current legislation of Ukraine on this issue, which needs to be addressed immediately.

Again, the abuse of rights can be qualified only by the actions of the right holder, which, being within the limits of subjective law, still does not meet the principles of reasonableness, good faith and justice. In normative form, this position is expressed in Art. 13 of the CCU, which deals with the illegality of acts committed within their right to harm others, cultural heritage, contrary to law or moral principles of society. This fully applies to issues of abuse of rights during its duration. Indeed, subjective law cannot exist outside the legal relationship (Saitgalina, 1999, 30), and in all its scope and duration must always correspond to the duty of a certain or indefinite circle of persons. Failure of the latter to fulfill this obligation means a violation of a subjective right, the right holder has the right to judicial protection or, in other words, the substantive right to sue, the implementation of which occurs within the statute of limitations. At the same time, in civilization there is a thesis that the entitled person has certain responsibilities related to, in fact, the exercise of his right. In general, these responsibilities are defined in Art. 13 of the Civil Code of Ukraine and are the need to exercise civil rights within the established limits. Going beyond the specified rights in the implementation of subjective rights should be regarded as an abuse of rights.

Meanwhile, the existence of a legal obligation presupposes the existence of a corresponding law. What constitutes the sphere of law (freedom) for the entitled person is at the same time the sphere of duty (prohibition) for the non-entitled person, and vice versa. In this context, this is manifested in the fact that the obligation of the right holder to exercise his rights within the established limits corresponds to the right of an indefinite number of persons to demand such conduct. And here it does not matter that the right holder may not go beyond the exercise of his right, the main thing is that such a possibility exists. A person is the owner of a certain subjective right. Guided by the scope of powers established by law, which constitute the content of this right, the subject may take actions that lead to the implementation of the authority enshrined in law. At the same time, the duty of the entitled person is not to go beyond the limits set for the subjective right itself. This applies equally to the content of the right itself and the implementation of measures for its implementation. Undoubtedly, the content of subjective law includes the term of its existence.

We can state the normatively established rule: a person must exercise his right within the prescribed period. The construction of legal regulation is quite interesting: a person has a right, however, he can realize it only for a limited period of time. Often in doctrine and law such a situation is characterized as the presence of the entitled person of a certain obligation to properly exercise their rights (Gribanov, 1992, 44), in particular its implementation over time. The question of whether a person authorized to exercise civil rights has so-called creditors' obligations has been repeatedly considered in the civil literature. There are some differences in the practical solution of the question of the qualification of a particular act as the exercise of a subjective right or the implementation of the creditor's obligation. It is unfortunate that these disputes are not resolved by case law, on the contrary, it often mixes together different concepts, in fact identifying them. However, the thesis about the burden of the entitled person to use his inherent right properly is indisputable (Volkov, 2010, 15).

But if we consider the abuse of rights as illegal behavior, we certainly come to the question of the legal consequences of such acts. Here again, the generally accepted interpretation that this act leads to the possibility of restriction or refusal to protect the right is obviously not enough. In general, such legal relations have not been studied in the civil literature. So, does this situation apply to the general rule of protection in the event of a breach of duty by the right holder? We believe so. As the law does not contain any reservations about these relationships, a legal mechanism specific to the protection of the violated subjective right should be applied. Therefore, any person whose rights and interests have been violated by another person's improper exercise of his or her right may obtain his or her compulsory protection by compensating for the damage caused. Confirmation of

this is found in the doctrine and legislation of some foreign countries, which have long introduced compensatory liability for damage in case of abuse of rights (harassment) in the form of its compensation (Pokrovsky, 1998, 119).

At the same time, it should be noted that the commission of certain actions that do not derive from a person's subjective civil law (committed outside its content or duration) is not identical to the illegality of the act. Actions may be considered illegal if they contradict legal requirements. However, if the acts, although not based on the proper person's subjective law, but do not conflict with the law, meet the criteria of personal interest and do not harm the environment, other right holders, etc., their commission is not liable to the person who carried them out. However, it is impossible to agree with the point of view of some scholars on the need to recognize such actions as lawful (Gribanov, 1992, 31).

According to the provisions of civil law, the exercise of a right outside its existence in such cases should be considered illegal, and the requirements of the person who had such a right to enforce it should entail a refusal to protect the right. At the same time, one cannot agree with the position (Joffe, Gribanov, 1964, 80-85) that refusal to protect the right is a sanction against the entitled person, as such measures of influence do not meet the generally accepted criteria established by law for protection measures. or civil liability. Therefore, compensatory sanctions should be applied for abuse of rights or acts outside the law in the event of material damage to the rights or interests of society or an individual protected by law, which should be prescribed by law.

2. The procedure for exercising subjective rights.

Subjective substantive law in the process of its implementation simultaneously implements several general civil principles. Among them - the most important of the inherent functions of civil law: regulatory and protective. Accordingly, regulatory and protective law are integral parts of legal law. Thus, relations mediated by substantive law can be regulatory or protective in nature, and regulatory and protective legal relations are interdependent and closely related. Regulatory are the relations through which the order of correct, proper behavior of the subjects of civil relations is established, they are aimed at achieving a certain positive result (Kharitonov, 2008, 138). Protective relations are aimed at protecting the achievements, they provide a legal opportunity to stop the violation of subjective law, eliminate the negative consequences of such violations (Dzera, Kuznetsova, 2002, 85).

Civil law relations of their participants can be carried out only on the basis of regulatory norms, if the activities of persons in the field of civil circulation are lawful. In other words, a regulatory relationship is one in which the normal substantive and legal interaction of its participants. In fact, such a relationship is a legal relationship between the parties to civil relations, which is determined by the rules of civil law and is designed to ensure the realization of rights and responsibilities. The authority due to the authorized person is exercised by him / herself independently or by taking the necessary actions by the obligated entity. For example, under a contract, one party (the contractor) must perform certain work for the customer, and the latter must accept and pay for it. The activities of each of the parties to the agreement, if it takes place within the lawful conduct specified by law or contract, are mutually expected and therefore normal. But, despite the normal course of regulatory relations, their content includes certain requirements of the entitled person and the responsibilities of another. Such claims, which have no claim, are not subject to the statute of limitations. And the possibility of coercive measures provided for in the agreement is abstract. Therefore, the probability of coercion has the appearance of only an objective possibility, so it is not part of the content of the regulatory relationship.

The characterization of regulatory and protective powers as a cause and effect proposed in the literature hardly deserves support (Osokina, 1990, 37). In fact, their interconnectedness is manifested in another way. The protection and legal relationship arises not as a result of the existence of the regulatory, but as a result of its violation by the obligor. However, such a violation does not always

occur, so not every regulatory right of a person is accompanied by the further emergence of his right to protection.

The essence of the regulatory civil relationship is to ensure the possibility of exercising their subjective rights by the entitled person and the performance of legal obligations by the obligated person. However, one of the main features of the method of civil law regulation is the method of protection of civil rights. This means that in the case of an offense there is a legal protection of subjective rights, including through the use of coercion. It has been rightly noted in the literature that the sign of judicial protection is common not only for civil rights, some rights arising from labor, family, land, administrative relations can be protected in court (Joffe, 2000, 537). However, we repeat, for civil law relations (it would be more correct to say - for private law) the claim protection of the violated subjective right is general, while for other listed areas it is rather ancillary.

What happens to the regulatory relationship in case of violation. There is no unity of scientists on this issue. According to the established tradition of the Soviet times, the protective property, ie the possibility of the right to be protected, is inherent in the subjective law itself and is one of its inalienable powers. A similar approach was manifested in the pre-revolutionary period. Thus, YS Gambarov pointed out that the protection of civil law by its bearer is an element of the structure of any subjective right. Its "formal moment" is realized in the form of a lawsuit, objection, application of permitted arbitrariness, etc. All these methods of protection are sanctions, without which the law can not do, but they should not be confused with the subjective law itself (Gambarov, 2003, 390).

Soviet scholars also mostly followed a similar paradigm: M.A. Gurvich, S.N. Bratus, M.M. Agarkov, O.S. Ioffe, B.B. Cherepakhin and other authors postulate that after the violation of the material legal relationship is transformed, the subjective right passes into a state of maturity of the claim (claim), takes the form of a substantive right to sue. The basic principles of this theory were expressed most fully MA Gurvich: in the case of an offense, the subjective substantive law goes into the so-called "tense" state, ie the stage of the right to sue, the subjective right acquires the ability to enforce with the help of a state jurisdiction, and this is the essence of protection substantive law (Hurwich, 1949, 145). Therefore, according to this doctrine, in addition to the right to own actions of the right holder and the power to demand a certain action from the obligor, the subjective right also includes the possibility of protecting the right in case of violation by coercion.

In this case, the possibility of protecting the violated right was understood as its enforcement (Unger, 1892, 354). In this regard, for the most part, there were no controversies among scientists. But then they arose and gained the level of serious discussions. Some believed that after the cessation of the possibility of coercive judicial protection, the protected right itself ceases (Meyer, 2000, 323), others pointed to the continued existence of the latter, but in a weakened (irrevocable) state without the ability to further its enforcement. 1998, 310). Proponents of the concept of the inalienability of the coercion of law argued that the loss of such a property automatically means the destruction of the law itself, which can not exist without one of its essential features. Instead, scholars who argued for the transition of the right to a state of claim in case of its violation, mostly did not see the end of the statute of limitations as a threat to the subjective right, believing that it now returns to non-state and thus continues. to exist, forever deprived of the ability to enforce.

M.A. Gurvich notes that as a general rule, the transition of substantive law after the delay of its implementation in the right to sue is irreversible. It can no longer acquire a regulatory form. However, the author points to certain exceptions to this rule: it is a legislative act (moratorium) or an agreement between the parties to change the maturity of the law (161). After the deadline, the subjective right must either be exercised or become a claim. It becomes violated, the statute of limitations on the relevant requirements begins. According to Ukrainian civil law, any agreements on postponement of enforcement after the entitled person has the right to sue do not affect the statute of limitations, so the right continues to be in a state of coercion and cannot return to a non-claimable (immature) state. In

fact, from the standpoint of modern legal concepts, it is difficult to agree with such statements, even if we positively perceive the currently commented general concept. And yet let us consider in more detail the theory that has long dominated civilization.

3. Critique of the theory of a single subjective law. Temporal aspect.

The basis for the emergence of a "tense" state of subjective substantive law (its ability to enforce) was considered a certain legal fact - an offense. In short, the legal purpose of legal facts is reflected in the current version of Article 11 of the CCU: they are grounds for the emergence, change or termination of civil rights and obligations. It is in this context that legal facts have been considered and are being considered in our civilization. It is believed that actions take place in accordance with the will of the participants in civil relations, the events - outside and regardless of the will of these persons. In turn, actions can also be differentiated as transactions and offenses. This thesis, if developed further, inevitably leads to the conclusion that the offense as a legal fact is important for the emergence of coercive properties of subjective law. In some cases, it will be sufficient for the entry into force of the subjective right of a person to protection, in others - the offense is part of the actual composition, the formation of which entails this consequence. Thus, the default of the debtor's monetary obligation gives rise to a protective power of the creditor within the scope of the obligation, which arises from the time of payment. On the other hand, the claim against the carrier in international traffic arises after the formation of the actual composition, which in addition to the offense also includes the active claim of the Commissioner and the passivity of the debtor within the prescribed time.

Thus, according to the commented theory, the facts that cause the maturity of the claim are the circumstances associated with the occurrence of the conditions and term of the material claim (Hurwich, 1949, 157). In particular, the omission of the term of the obligation gives the subjective right a coercive right and the continued existence of such a right automatically means its violation by the obligor. After the expiration of the term of the substantive law is either terminated as a result of its implementation, or continues to exist in violation. In the latter case, it receives a claim. Finally, it is emphasized that the expiration of a term or condition (for conditional obligations) is the basis for the right to judicial protection (Hellwig, 1912, 513), and the corresponding capacity for coercion is an element of the most protected power and can not be detached from the right itself.

This state of subjective law, which has become coercive as a result of its violation, has been called the right to sue in the material sense. At the same time, the content of the subjective right itself as a result of its violation does not change in any way both in terms of the scope of powers and in terms of duration. The law does not change, it simply acquires a new property - to be realized by judicial coercion. Externally, this state of subjective law, according to scholars who advocate this concept, is personified in a new legal relationship of the protective type, the content of which is the forced implementation of civil law against the will of the obligor. The same subjects remain involved in this relationship. Thus, despite the rather ambiguous opinions expressed in the literature on the essence of the substantive right to sue in the context of its relationship with subjective civil law, the definition of subjective law as a measure of possible conduct of a entitled person (right to own actions), the right to demand specific behavior from others and to protect the right in case of violation.

After the violation of the subjective right, it acquires a claim and can be enforced. The stay of civil law in the state of the right to sue in the material sense is limited by the statute of limitations. These periods do not relate to the duration of the substantive law itself or to the period during which the person may institute legal proceedings, they only determine the period of time during which the subjective right becomes coercive. However, the loss of the subjective right of one's security (for example, after the expiration of the statute of limitations or after the plaintiff's waiver of the claim, which entails the termination of the proceedings and the subsequent inability to go to court with the same claim) does not mean termination of civil law.

Thus, historically, most civilian researchers have held the view that the possibility of judicial protection of the infringed right is an integral feature of the law itself, its intrinsic nature. The differences between them within the commented concept of belonging to any subjective right property to coercion was only that some authors considered such a property inherent in the subjective right from the time of its emergence, noting that it acquires the ability to realize from at the time of the offense, others argued that it is the subjective right with the offense passes to the state of claim, transforming and gaining the ability to defend. In other words, the opinions of her supporters differ on the question of when this property arose

Thus, B.B. Cherepakhin believes that the ability to enforce is an integral element of subjective law since its inception (Cherepakhin, 2001, 282). Instead, according to Russian pre-revolutionary civilians, the right to sue does not manifest itself as positive, as long as the subjective right is exercised unhindered (Engelman, 2003, 401). Slightly modified, but essentially with the same internal content, the construction of subjective law was built by researchers of this issue at the beginning of the Soviet period. In particular, M.P. Ring also argues that the ability of a subjective right to protection arises only after a violation (Ring, 1955, 73).

In the end, the latter point of view proved to be more convincing and productive. Thus, the prevailing theory is that such a property does not arise automatically in civil law from the time of its existence, but is acquired only in the case of other persons committing acts that violate the regulatory obligation. It is after the violation of a subjective right or failure to fulfill one's duty (which, after all, is the same violation of the right) that it becomes tense, ie it becomes coercive. It should be noted that even in Soviet times, attempts were made to move away from the classical understanding of the right to sue as an element of the very subjective right. Yes, IM Bolotnikov pointed out that in subjective law there is only the possibility of the right to sue, which either terminates with the termination of the legal relationship, or becomes the right to sue in case of violation. The author defined the right to sue as the right to enforce the claims of a person arising from the violation of subjective rights (Bolotnikov, 1964, 6). However, the author failed to take the next logical step regarding the fact that the implementation of the protection and legal requirement provides protection of the violated protected right. In the end, this led him to the traditional conclusion at the time that the subjective right and the right to sue had been violated in the substantive sense.

Despite the fact that in modern civilization other, more progressive models of civil law interactions have emerged, which arise in case of violation of regulatory law (Krashennikov, 1987, 52-54), this legal concept, although in a slightly modified form, has a significant number of supporters and now. Thus, V.M. Protasov proposes to consider the rights and obligations that have arisen as a result of the offense, as an anomalous stage in the development of regulatory relations. According to the scientist, these rights and responsibilities are not part of the new relationship, because its participants remain the same subjects. However, the author rejects the possibility of using coercion within the regulatory relationship, pointing out that this relationship does not mediate measures of state coercion, there is no place for law enforcement and it can be implemented only on a voluntary basis (Protasov, 1991, 76-77). P.P. Kolesov holds a similar position: the method of protection is regulatory in nature, because it is always associated with a material claim, which is the subject of the claim and follows from the substantive legal relationship (Kolesov, 2004, 24). L. Litovchenko defends the thesis of reconciling the old concept with the new vision of the subjective right to protection as a separate protection legal relationship (Litovchenko, 2014, 22-23). In our opinion, all these are half-steps, modern civilization has already firmly developed new paradigms, which should be taken into account in further scientific and legislative activities.

Conclusions. Thus, it is quite obvious that the violation of subjective law is not the transformation of the legal relationship, its transition to the so-called "tense" state, and the emergence of a completely new - security. This relationship has its temporal and essential features. We must agree

with the position expressed in the literature, according to which the subject of enforcement is not violated subjective right, and the corresponding protective requirement: the court enforces not the right that was violated, and the requirement to stop such violation (Krashennikov, 1995, 3- 8). Conversely, it is impossible to support the thesis according to which the violated subjective right is realized within the framework of protective legal relations. In fact, this is not the case. Within these relations, the right is realized, which is part of the content of the protective relationship. This is not a violated (protected) right, but a protective one. Of course, the protection authority may have the same meaning as the protected one (although this is not always the case), but in any case the protection of the violated regulatory right is the implementation (including through the courts) of the protection right.

References:

1. Bolotnykov Y.M. (1964). Проблемы исковой давности в советском гражданском праве. [Problems of statute of limitations in Soviet civil law]. Avtoref. dis. .... kand. yuryd. nauk. Leningrad. [in Russian].
2. Cherepakhyh B.B. (2001). Trudy po grazhdanskomu pravu. [Proceedings on civil law]. / Nauchn. red.. S.S.Alekseev. Moskva: Statut, [in Russian].
3. Dzera O.V., Kuznietsova N.S. (ed.). (2002). Tsyvilne pravo Ukrainy. [Civil law of Ukraine]. / Za red. O.V.Dzery, N.S.Kuznietsovoi. Kyiv: Yurinkom Inter, [In Ukrainian].
4. Enhelman I.E. (2003). O davnosti po russkomu grazhdanskomu pravu. Istoryko-dogmatycheskoe issledovanye. [On prescription in Russian civil law. Historical and dogmatic research]. Moskva: Statut, [in Russian].
5. Gambarov Yu.S. (2003). Hrazhdanskoe pravo. [Civil law]. Moskva: Zertsalo M, [in Russian].
6. Griбанov V.P. (1992). Predely osushchestvleniya i zashchity grazhdanskykh prav. [Limits of exercise and protection of civil rights]. Moskva: Rossyiskoe pravo, [in Russian].
7. Gurvich. M.A. (1949). Pravo na isk. [Right to claim]. Otv. red.: Kleinman A.F. – Moskva-Leningrad: Yzd-vo AN SSSR, [in Russian].
8. Guyvan P.D. (2014). Teoretychni pytannia strokiv u pryvatnomu pravi. Monohrafiia. [Theoretical issues of deadlines in private law]. Kharkiv: Pravo, [In Ukrainian].
9. Hellwig K. (1912). System des deutschen Zivilprozessrechts Bd.1, [In German].
10. Kharytonov Ye.O. (2008). Klasyfikatsiia tsyvilnykh pravovidnosyn: sproba novatsii u pidkhodakh. [Classification of civil law: an attempt to innovate in approaches]. Naukovi pratsi Odeskoi natsionalnoi yurydychnoi akademii. T. VII, 136-143. [In Ukrainian].
11. Kolesov P.P. (2004). Protsessualnye sredstva zashchity prava. Monohrafiya. [Procedural means of protecting the right Monograph]. NovHU imeny Yaroslava Mudroho. Velykyi Novhorod. [in Russian].
12. Krashennyykov E.A. (1987). K uchenyju ob iskovoy davnosti. [To the doctrine of the limitation period]. Materyalno-pravovye y protsessualnye sredstva okhrany i zashchity prav i interesov khozjaistvujushchykh subjektov. Kalynyn, 53-59. [in Russian].
13. Krashennyykov E.A. (1995). K teorii prava na isk. [To the theory of lawsuit]. Yaroslavl: YarHU, [in Russian].
14. Luts V.V. (1989). Sroky v hrazhdanskykh pravootnosheniakh. [Terms in civil law]. Pravovedenye, 1, S.37-43. [In Ukrainian].
15. Lytovchenko L. (2014). Pravo na zakhyst tsyvilnykh prav ta interesiv. [The right to protection of civil rights and interests]. Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo, 54, 20-24. [In Ukrainian].
16. Meier D.I. (2000). Russkoe hrazhdanskoe pravo. [Russian civil law]. (v 2 ch.). po yspravlennomu i dopolnennomu 8-mu izd., 1902. Moscow: «Statut», [in Russian].
17. Osokyna H.L. (1990). Pravo na zashchitu v iskovom sudoproizvodstve (pravo na isk). [The right to protection in lawsuits (the right to sue)]. Tomsk: Yzd-vo Tom. un-ta, [in Russian].
18. Pokrovskiy Y.A. (1998). Osnovnye problemy hrazhdanskogo prava. [The main problems of civil law]. Moskva: Statut, [in Russian].

19. Porotykova O.A. (2007). Problema zloupotrebleniya subjektivnym hrazhdanskim pravom. [The problem of abuse of subjective civil rights]. Moskva: Volters Kluver, [in Russian].
20. Protasov V. N. (1991). Osnovy obshchepравovoi protsessualnoi teorii. [Fundamentals of general legal procedural theory]. Moskva: Yuryd. lyt. [in Russian].
21. Ring M.P. (1955). Iskovaja davnost i ee znachenye v ukreplenii khozjaystvennogo rascheta. [Limitation period and its importance in strengthening economic accounting]. Voprosy sovetskogo hrazhdanskogo prava. Moskva: Hosiuryzdat. [in Russian].
22. Saithalina Zh.R. [1999]. Pryroda subiektyvnogo tsyvilnogo prava. [The nature of subjective civil law]. Visnyk universytetu vnutrishnikh sprav. Kharkiv, S. 30-32. [In Ukrainian].
23. Serheev A.P., Tolstoy Yu.K. (ed.). (1998). Grazhdanskoe pravo: Uchebnyk. [Civil Law: Textbook]. / Pod red. A.P. Serheeva, Yu.K. Tolstoho. T.1. Moskva: Prospekt, [in Russian].
24. Stefanchuk M.O. (2008). Mezhi zdiisnennia subiektyvnykh tsyvilnykh prav: monohrafiia. [The limits of the exercise of subjective civil rights: a monograph]. Kyiv: Alerta, [In Ukrainian].
25. Unger, J. (1892). System des jsterreichischen allgemeinen Privatrechts/ Bd. I, 2 Aulf. Leipzig, [In German]
26. Volkov A.V. (2010). Zloupotreblenye hrazhdanskymy pravamy: problemy teorii i praktyki. [Abuse of civil rights: problems of theory and practice]. Avtoref. dyss. ... dokt. yuryd. nauk. Moskva, [in Russian].
27. Yoffe O.S., Griбанov V.P. (1964). Predely osushchestvleniya subiektyvnykh hrazhdanskikh prav. [Limits of exercising subjective civil rights]. Sovetskoe gosudarstvo i pravo, 7, 76-85. [in Russian].
28. Yoffe O.S. (2000). Hrazhdanskoe pravo. Izbrannye trudy. [Civil law. Selected works]. Moskva: Statut, [in Russian].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-6>

РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ, СТАНДАРТИ, ІННОВАЦІЇ

Оксана Дуфенюк,

кандидат юридичних наук, доцент,

*доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
факультету № 1*

*Інституту з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ (Львів, Україна)*

ORCID ID: 0000-0001-6529-4036

oxpostfb@gmail.com

Анотація. Метою дослідження є презентація авторської позиції щодо особливостей розслідування воєнних злочинів в Україні в сучасних умовах. Новизна запропонованої концепції полягає у систематизації викликів, які виникають у діяльності органів досудового розслідування під час розслідування воєнних злочинів; у з'ясуванні стану та перспектив стандартизації розслідування воєнних злочинів; в експлікації впливу цифрової епохи на документування воєнних злочинів. Методологічну основу дослідження склали системний, компаративний підходи, формальні та логічні методи (узагальнення, аналіз, синтез та ін.). У висновках наголошено на доцільності імплементації поняття «воєнні злочини» до українського законодавства; визначено геополітичні, правові, безпекові, тактичні, логістичні та інші виклики, в умовах яких діють сьогодні правоохоронні органи; підкреслено важливість стандартизації процесу розслідування, алгоритмізації проведення процесуальних дій, врахування зарубіжного досвіду та розроблення на цій основі спеціалізованих підвидових методик розслідування воєнних злочинів; звернуто увагу на особливості розслідування воєнних злочинів у цифрову епоху.

Ключові слова: воєнні злочини, міжнародне гуманітарне право, досудове розслідування, кримінальне провадження, стандартизація, цифрова епоха.

INVESTIGATION OF WAR CRIMES IN UKRAINE: CHALLENGES, STANDARDS, INNOVATIONS

Oksana Dufeniuk,

Ph.D. in Law, Associate Professor,

*Associate Professor at the Department of the Criminal Procedure
and Criminalistic of the Faculty 1*

*Institute of Training Specialists for the Units of the National Police
of the Lviv State University of Internal Affairs (Lviv, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0001-6529-4036

oxpostfb@gmail.com

Abstract. The purpose of this article is to present the author's position on special aspects of the war crimes investigation process in Ukraine today. The novelty of this concept presents systematization of challenges faced by pre-trial investigation bodies during the war crimes investigation; description of the current state and prospects of standardization the war crimes investigation; explication how the digital age affects the investigation process. Methodological basis of the study includes systemic, comparative approaches, formal and logical methods (generalization, analysis, synthesis, etc.). The conclusions show the geopolitical, legal, tactical, logistical and other challenges faced by law enforcement agencies today; emphasize the value of standardization of the investigation process, algorithms of procedural actions, foreign experience and development on this basis of

specialized investigation methodology; present the peculiarities of the war crimes investigation in the digital age.

Key words: war crimes, international humanitarian law, pre-trial investigation, criminal proceedings, standardization, digital age.

Вступ. Весь цивілізований світ в XXI столітті став свідком нового прецеденту жорстокої, повномасштабної, агресивної війни на європейському континенті. Цей факт увійде в підручники історії. Після створення ООН як гаранта міжнародної безпеки, напрацювання численних документів, що утворили архітектуру міжнародного гуманітарного права, впровадження правових механізмів забезпечення міжнародного правового порядку (створення міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*, діяльність Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), створення безпекових альянсів і т.д.), здавалося, що ситуація контролюється і вдається уникнути повторення трагедій минулого. Однак численні воєнні злочини, вчинені на території нашої держави, доводять протилежне. Продемонстрована західними партнерами консолідована позиція підтверджує, що у протидії порушенням норм міжнародного права та в подоланні їх наслідків ми не одні, однак наше завдання і наша відповідальність полягають у тому, щоби в максимально можливий спосіб, швидко та якісно розслідувати воєнні злочини, задіяти всі доступні національні та міжнародні правові механізми для притягнення до кримінальної відповідальності винних, доведення невідворотності покарання за воєнні злочини, відшкодування шкоди, відновлення верховенства права та справедливості, а також недопущення «переписування» історії та маніпулювання фактами задля виправдання чи заперечення протиправних діянь та цілей комбатантів держави-агресора.

Досудове розслідування воєнних злочинів досі не було пріоритетним напрямком дослідження в середовищі криміналістів та процесуалістів. Дійсно, якщо у галузі кримінального права проведено низку досліджень (Н. Мадзігон, В. Репецький, М. Хавронюк та ін.) та захищено кілька дисертацій, в яких предметом вивчення були питання правової кваліфікації воєнних злочинів, імплементація міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) в національне законодавство (І. Колотуха, С. Кручевська, В. Миронова, С. Мохончук, М. Піддубна, В. Попович та ін.), то праці, в яких обговорюються питання криміналістичної методики розслідування воєнних злочинів (криміналістична характеристика воєнних злочинів, типові слідчі ситуації, процесуальні джерела доказів, особливості початкового, наступного та завершального етапів розслідування, тактика проведення окремих процесуальних дій) знайти вкрай важко. Натомість серед іноземних правників ці питання активно розробляли Л. Фондебрайдер (L. Fondebrider), Л. Фріман (L. Freeman), М. Клінкнер (M. Klinkner), Дж.К. Клефнер (J.K. Kleffner), М. Ністедт (M. Nystedt), К.А. Нельсен (C.A. Nielsen), Е. Сміт (E. Smith) та ін. У близькій перспективі слід очікувати тенденцію вельми значного посилення уваги до криміналістичного технічного, тактичного та методичного забезпечення розслідування воєнних злочинів, що відповідатиме актуальним запитам та потребам сучасної практики, яка сьогодні функціонує в надскладних умовах.

Основна частина. Мета статті – викласти авторську позицію щодо особливостей досудового розслідування воєнних злочинів в Україні в сучасних умовах. Новизна запропонованої позиції полягатиме у вирішенні наступних завдань: визначення та систематизація викликів, з якими пов'язане розслідування воєнних злочинів; з'ясування стану та перспектив стандартизації розслідування воєнних злочинів; експлікація впливу цифрової епохи на документування воєнних злочинів.

Матеріали і методи. Методологічну основу дослідження склали *системний підхід*, який дозволив згрупувати за сферами дії сучасні загрози та виклики, які виникають при розслідуванні воєнних злочинів; запропонувати типологію підвидових методик розслідування; розглянути питання впливу цифрової епохи на процес розслідування порушень МГП з позиції

системної парадигми. Результати та висновки є практично зорієнтованими та обґрунтованими завдяки використанню *компаративного підходу*, що дозволило порівняти стан розробки проблематики розслідування, стандартизації процесів, вживання термінології в українській та зарубіжній доктрині права. Цінними для досягнення мети дослідження є *формально-логічні методи* (опис, спостереження, узагальнення, аналіз, синтез та ін.), застосування яких забезпечило пояснення позиції авторки, формулювання висновків. Під час дослідження було використано українські та іншомовні наукові та методичні матеріали, джерела МПП, комунікаційні прес-релізи уповноважених осіб, інформаційні дані, оприлюднені фахівцями-практиками з місць події, а також власний досвід роботи в органах досудового розслідування.

Результати та їх обговорення. «Воєнні злочини» у правничій термінології. Почнемо з того, що українське законодавство не оперує поняттям «воєнні злочини». Натомість в академічних дискусіях концепт часто присутній і вживається у різних контекстах, що дає підстави виокремити чотири підходи. *Перший підхід передбачає ототожнення понять «військовий злочин» та «воєнний злочин».* Наприклад, таку позицію презентують О. Батюк та С. Дмитрів у своїй публікації «До питання організації розслідування військових злочинів» (Batiuk & Dmytriv, 2021). Не зважаючи на той факт, що у назві статті, у вступній частині дійсно мовиться про військові злочини (кримінальні правопорушення проти встановленого порядку проходження або несення військової служби, підслідні ДБР), мета, зміст та висновки статті висвітлюють зовсім інше – питання правової природи та організації розслідування кримінальних порушень МПП, аналізується діяльність МКС, йдеться про порушення законів та звичаїв війни, Римський статут, Женевську конвенцію і т.д. Автори називають військовими злочинами «навмисне спрямування атаки проти цивільних у зоні бойових дій», «вчинення насильницьких дій із метою поширення терору серед цивільного населення», «навмисне здійснення невідвиможливих атак...» і т.д. (Batiuk & Dmytriv, 2021: 79).

Другий підхід передбачає розуміння воєнного злочину як більш загального поняття. Так, М. Піддубна воєнні злочини визначає як винне, суспільно небезпечне, протиправне та каране діяння, що полягає в порушенні встановлених основними принципами міжнародного права *jus cogens*, МПП правил ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру, злочинність яких визначена актами міжнародного кримінального права (Pidubna, 2016: 100). І разом з тим, вчена констатує, що поняття воєнні злочини охоплює і окремі злочини проти порядку несення військової служби, тобто військові злочини (ст. 432-435 КК України), і злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (ст. 438–440) (Pidubna, 2020: 7).

Діаметрально протилежну позицію презентує *третій підхід*. Н. Мадзігон, даючи визначення воєнних злочинів, висловлює думку, що «військові злочини» є більш широким поняттям і охоплює злочинні порушення законів та звичаїв війни (Madzigon, 2018: 199). Так би мовити, існують військові воєнні злочини, і військові невоєнні злочини. *Четвертий підхід передбачає чітке розмежування понять «воєнний» та «військовий» злочин*, виходячи з того, що військові злочини посягають передусім на встановлений порядок несення військової служби, а воєнні злочини є порушеннями норм МПП, завдається шкода глобальним об'єктам, якими є мир, людяність, міжнародний правопорядок (Cherviakova, 2020: 154).

Для пошуку оптимального розуміння сутності поняття «воєнні злочини», необхідно сягнути його витоків, які, як зазначають В. Репецький та В. Лисик, пов'язані зі ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі (1945), де викладено розуміння *war crimes*, яке згодом було деталізовано у Женевських конвенціях (1949) та низці додаткових протоколів (Repetskyi & Lysyk, 2009: 121). Правники погоджуються, що визначальними ознаками воєнних злочинів є: вчинення дій під час збройного конфлікту або зв'язок з ним; серйозність порушення норм МПП; об'єктом посягання є особи та їх права, які перебувають під захистом МПП; діяння

вчиняються комбатантами або особами, які можуть надавати їм накази (Pidubna, 2016: 100; Repetskyi & Lysyk, 2009: 121–125; Kolotukha, 2010: 8).

Зважаючи на сказане, чи не варто було б законодавцю змінити підхід (а на думку деяких вчених і назву розділу XX КК України, але зараз не про це) і з використанням міжнародно-правового поняття «воєнні злочини» за зразком міжнародних документів зібрати в рамках однієї статті одного розділу діяння, які підпадають під такі ознаки, і в такий спосіб усунути плутанину понять, а разом з тим поставити логічну крапку у дискусії про співвідношення «військових злочинів» та «воєнних злочинів»?

Умисні вбивства, катування, заподіяння сильних страждань, тяжких тілесних ушкоджень, взяття заручників; згвалтування та інші види сексуального насильства; незаконне, безглузде та широкомасштабне знищення і привласнення майна, що не викликане воєнною необхідністю, розграбування населених пунктів; застосування отрути або отруєної зброї, або задушливих газів, або боєприпасів та методів ведення війни, що спричиняють надмірні ушкодження, непотрібні страждання, є невибірковими за своєю суттю; незаконна депортація або переміщення чи незаконне позбавлення волі; умисне спрямування нападів на цивільні об'єкти, на цивільне населення, яке не бере участі у воєнних діях, на персонал, об'єкти, матеріали, підрозділи, що задіяні для гуманітарної допомоги цивільному населенню; умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що наслідком будуть випадкові смерті чи поранення цивільних людей, або завдана буде серйозна шкода цивільним об'єктам, докільню, що буде явно надмірним у порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою – це неповний перелік грубих порушень МГП, які визнані Римським статутом МКС воєнними злочинами (ч. 2 ст. 8) і які мали місце на території Київщини, Чернігівщини, Харківщини, Донеччини та інших регіонів України. На момент підготовки публікації парламентом так і не було ратифіковано цей документ, але узгодимо наступне: вказані вище дії охоплюються кількома статтями КК України (передусім, ст. 438, 439 та ін.) в такий спосіб (банкетні норми), що дозволяє апелювати до Женевських конвенцій та інших джерел МГП, які Верховна Рада України ратифікувала, і саме про особливості загальної методики розслідування таких фактів йтиметься далі, а з метою універсалізації підходів й надалі використовуватимемо міжнародно-правовий концепт «воєнні злочини».

Розслідування воєнних злочинів в умовах нових викликів. Не претендуючи на вичерпність, загалом можна виокремити наступні виклики, які суттєво впливають на процес розслідування воєнних злочинів:

1) геополітичні – пов'язані із небажанням держави-агресора виконувати вимоги міжнародного права; посиленням політики мілітаризації держави-агресора для ведення агресивної війни; протидією державою-агресором розслідуванню воєнних злочинів шляхом висловлення публічних заяв-заперечень, заяв стосовно цілей військової агресії чи окремих військових операцій, поширення неправдивої інформації, інсценування, провокації; знищення документації (наприклад, протоколів засідань, стенограм, наказів, планів, описів замовлень на постачання, інших документів, що підтверджують факти перебування комбатантів на певній території, отримання наказів вищого керівництва, ведення цілеспрямованої, системної, агресивної політики); знищення слідів злочинів, ліквідація свідків, підозрюваних (наприклад, спалення трупів у мобільних крематоріях); примусове переміщення свідків та потерпілих з окупованих територій на територію держави-агресора і т.д.;

2) правові – пов'язані із потребою швидко реагувати на виклики правозастосовної практики і вносити зміни до законодавства, яке пристосоване не в повному обсязі до цілей та потреб кримінального провадження в умовах військової агресії; відсутністю ратифікації українським парламентом Римського статуту МКС; наявністю прогалів та колізій у кримінальному законодавстві, що ускладнює процес правової кваліфікації діянь, доказування та прийняття про-

цесуальних рішень; відсутністю достатньо напрацьованої слідчої, прокурорської та судової правозастосовної практики притягнення до відповідальності за вчинення злочинних порушень МГП; значною кількістю змін у законодавстві (змінюються часом ті положення, щодо яких нещодавно були внесені зміни), а це потребує часу для формування усталених практик застосування;

3) безпекові – пов'язані з необхідністю перебування на певній території через загрозу поновлення активних бойових дій (наприклад, авіаударів, артилерійських або мінометних обстрілів), мінування території, ризику обвалів будівель та споруд, пошкодження електромереж, газотранспортних та інших комунікацій; необхідністю виконання завдань кримінального провадження в потенційно небезпечних для життя та здоров'я умовах, що спричинено дією так званих «брудних бомб» (засоби ураження, що мають додаткові хімічні, бактеріологічні, радіоактивні компоненти) або пошкодженнями інфраструктурних об'єктів, внаслідок чого відбулося забруднення довкілля небезпечними речовинами;

4) тактичні (пов'язані з наявністю значної кількості епізодів злочинів, значної кількості свідків та потерпілих, відсутністю можливості допиту значної частини свідків та потерпілих на місці події через їх травмування, транспортування до закладів охорони здоров'я, евакуацію, міграцію закордон, викрадення або примусове переміщення комбатантами країни-агресора; високою ймовірністю повторної ретравматизацією потерпілих та свідків при допиті, особливо дітей, які стали очевидцями фактів насильства, мають тривожні або депресивні розлади через болісний досвід; необхідністю розшуку значної кількості підозрюваних, складністю встановлення індивідуальної участі комбатантів у воєнних злочинах; наявністю значного масиву слідів злочинів, необхідністю вилучення значної кількості речових доказів, розосереджених на великій території, вилучення зразків для судових експертиз, необхідністю ідентифікації пошкоджених, фрагментованих трупів або таких, що поховані в дезорганізованих масових могилах; наявністю значного інтервалу між часом вчинення злочину та початком роботи слідчих груп, що ускладнює розслідування «за гарячими слідами», ідентифікацію трупів; втручання в первинну обстановку сторонніх осіб до початку роботи слідчих груп (наприклад, поховання закатованих людей, прибирання території від уламків тощо); необхідністю ексгумації трупів з місць масових поховань; необхідністю дослідження значних масивів даних цифрової інформації; відсутністю окремих спеціалізованих методик розслідування тощо);

5) логістичні (пов'язані з необхідністю залучення значних фінансових та матеріальних ресурсів для забезпечення (1) для забезпечення роботи персоналу (відрядження, розміщення, харчування, діяльності мобільних слідчих груп, спеціалізованих груп криміналістів, вибухотехніків, судових медиків, токсикологів, допоміжного персоналу та інших фахівців, у тому числі іноземних, скерованих для роботи на місцях вчинення воєнних злочинів); (2) для забезпечення процесу розслідування криміналістичною технікою (фото-, відеофіксації місць події, БПЛА, засобів збирання доказів та їх дослідження у «польових умовах»; допоміжних засобів (спеціального одягу, респіраторів, взуття, наметів для захисту речових доказів від негоди, захисних стрічок, пакетів), пересувних криміналістичних лабораторій тощо); (3) для забезпечення розслідування іншими засобами та матеріальними ресурсами (залучення спеціального транспорту, землерийної техніки, мобільних рефрижераторів для транспортування трупів і т.д.);

6) інформаційно-комунікаційні (пов'язані з необхідністю забезпечення ефективної відомчої та міжвідомчої комунікації в системі правоохоронних органів, аварійних служб, закладів охорони здоров'я, експертних установ, органів прокуратури та судів, органів місцевого самоврядування, міграційних служб, міжнародних організацій; необхідністю забезпечення постійної комунікації з населенням з використанням засобів масової інформації, соціальних мереж; необхідністю обробки великих обсягів даних про ідентифікованих померлих, загубле-

них дітей, розшукуваних осіб, невстановлених трупів, загублених, втрачених речей, майна, документів і т.д.);

Стандартизація розслідування воєнних злочинів. Після деокупації територій перед органами досудового розслідування відкрився величезний «фронт» численних місць події. Будемо відверті, для підготовки багатьох слідчих, прокурорів виділяється у кращому випадку кілька академічних годин для засвоєння питань правової кваліфікації діянь проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, питань криміналістичного забезпечення їх розслідування. Спеціальних методик розслідування воєнних злочинів фактично немає. Відтак, значна частина фахівців змушена навчатися діяти у нових «польових умовах», пристосовуватися до нових завдань.

Стандартизація розслідування воєнних злочинів допомагає уніфікувати процес підготовки персоналу, алгоритмізувати роботу на місці події, взаємодію між різними підрозділами, експертними установами, забезпечити якісне документування фактів, проведення процесуальних дій. При цьому важливо враховувати зарубіжний досвід, адже сьогодні у цій сфері існує багато напрацювань. Йдеться, наприклад, про Посібник для допомоги розслідуванню міжнародних злочинів (Nystedt et al., 2011); Порадник щодо розслідування воєнних злочинів проти людяності та злочину геноциду у Боснії та Герцеговині (Investigation Manual, 2013); Мінесотський протокол розслідування потенційно протиправної смерті (The Minnesota Protocol, 2017); Криміналістичний посібник для розслідування, вилучення та аналізу людських скелетних останків (Fondebrider, 2020); Борнмутський протокол про захист та розслідування фактів масових поховань (Klinkner & Smith, 2020) та ін.

Для структури більшості вказаних документів типовим є визначення правової основи розслідування злочинних порушень МГП, опис логістики, стратегічне планування розслідування, розбиття процесу на послідовні операційні етапи, алгоритм окремих слідчих дій, робота з певними групами доказів. Більшість таких стандартів та положень чітко сформульовані і цілком узгоджуються з нормами чинного кримінального процесуального законодавства. Однак потрібне не тільки ознайомлення з цими стандартами, але й їх узагальнення та систематизація, доведення до відома цільових аудиторій, проведення спеціалізованих тренінгів. Особливої актуальності це питання набуває в той час, коли до України прибувають іноземні місії для допомоги у збиранні доказів з Франції, Словаччини, триває співпраця Офісу Генерального прокурора з Головним прокурором МКС К. Ханом, ведеться робота в рамках спільної слідчої групи України, Литви та Польщі.

Ситуаційний підхід передбачає необхідність розробки окремих спеціалізованих методик розслідування кожного із підвидів воєнних злочинів. Такі окремі підвидові методики можна розрізняти за наступними критеріями:

1) *залежно від категорії осіб, щодо яких здійснено напад (удар):* методика розслідування воєнних злочинів, вчинених щодо цивільного населення; методика розслідування воєнних злочинів щодо військовополонених; методика розслідування воєнних злочинів, вчинених щодо іноземців; методика розслідування воєнних злочинів, вчинених щодо осіб, які задіяні у наданні гуманітарної допомоги, місії з підтримки миру відповідно до Статуту ООН, використовують відмітні емблеми, передбачені Женевськими конвенціями і т.д.;

2) *залежно від об'єкта, на який безпосередньо вчинено напад (удар):* методика розслідування нанесення ударів на приватні домогосподарства; методика розслідування нанесення ударів на багатоквартирні будинки; методика розслідування нанесення ударів на об'єкти цивільної інфраструктури, об'єкти культурної спадщини, інженерні споруди, автошляхи, залізничні вузли, транспорту тощо;

3) *залежно від засобів, за допомогою яких вчинено напад (удар):* методика розслідування нанесення ударів ракетами; методика розслідування нанесення ударів з використанням

касетних, фосфорних боєприпасів; методика розслідування нанесення ударів з використанням отрути, отруйної зброї, задушливих газів, аналогічних речовин тощо;

4) *залежно від способу протиправних дій щодо особи (осіб)*: методика розслідування насильницьких воєнних злочинів (вбивства, катування, тілесні ушкодження, згвалтування і т.д.); методика розслідування майнових воєнних злочинів (умисне знищення, пошкодження майна, привласнення майна); методика розслідування примусового переміщення осіб (депортація, переміщення на територію держави-агресора); методика розслідування примушування громадян протилежної сторони до участі у воєнних діях проти їх власної держави; методика розслідування використання голоду як методу ведення війни, завдання винтових фізичних страждань через блокаду населених пунктів, перешкоджання доступу до базових потреб для виживання (вода, їжа, ліки тощо), до гуманітарних вантажів, до можливості евакуації тощо;

5) *залежно від територіальної ознаки*: методика розслідування воєнних злочинів на території, підконтрольній українській владі, де не було окупації; методика розслідування воєнних злочинів на території, підконтрольній українській владі, де була окупація (деокуповані території); воєнні злочини, вчинені на непідконтрольній українській владі території до моменту повернення такого ефективного контролю розслідуватися в повному обсязі не можуть, тому теоретично виокремлення такої підвидової методики можливе, однак її практичне значення досить обмежене;

б) *залежно від норм особливої частини ККУ України*: методика розслідування порушення законів та звичаїв війни; методика розслідування застосування зброї масового знищення; методика розслідування розроблення, виробництва, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення; методика розслідування екоциду; методика розслідування геноциду (зауважимо, що за Римським статутом МКС злочин геноциду розглядається відокремлено від воєнних злочинів (див. ст. 5,6)); методика розслідування незаконного використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала і т.д.

Перелік підвидових методик розслідування воєнних злочинів можна продовжувати. Доречно також враховувати, що існують відмінності у методиці розслідування воєнних злочинів під час воєнного стану та в методиці розслідування воєнних злочинів в ординарному порядку у мирний час.

Розслідування воєнних злочинів у цифрову епоху. Розслідування воєнних злочинів у XXI столітті має свої особливості, зумовлені стрімким розвитком технологій. *По-перше*, наявність у широкого кола користувачів смартфонів, планшетів та інших засобів, розвиток цифрових засобів масової інформації, соціальних мереж як каналу передачі інформації дозволяють транслювати події в он-лайн режимі, підтверджувати факти мультимедійними доказами, здійснювати відео та фотографічну фіксацію перебігу та наслідків події (обстріли, вибухи, пожежі, обвали будівель та споруд, травмування, руйнування, сліди, об'єкти в повітряному просторі тощо), швидко поширювати інформацію серед багатомільйонної аудиторії. В таких умовах важко щось приховати чи заперечувати, коли певні факти стали задокументовані, особливо коли йдеться про фіксацію кількома автономно діючими системами з різних позицій. Втім, справедливо зауважити, що існує й небезпека поширення через такі ж канали комунікації та засоби неправдивої інформації, що зобов'язує ретельно перевіряти дані та їх джерела.

По-друге, розвиток новітніх технологій та мережі моніторингу дозволяє дистанційно стежити за об'єктами, встановлювати їх геолокацію, вивчати структуру, ознаки об'єктів, прогнозувати (цифрові записи камер спостереження, супутникові картографічні фотознімки, дані GPS-приймачів тощо). В умовах зростання кількості цифрових даних у XXI столітті з'являються новітні галузі діяльності – кримінальна аналітика, кіберрозвідка (OSINT), що спеціалізуються на збиранні, узагальненні, дослідженні значних масивів інформації про особу, подію чи загрозу та використанні таких даних у протидії злочинності з розвідуваль-

ною метою або з метою використання таких відомостей як доказу під час проведення розслідувань (Kozytska, 2022: 92).

По-третє, завдяки цифровізації криміналістичної, судово-експертної діяльності, застосування дронів, 3D сканерів, мобільних лабораторій ДНК, спеціалізованого програмного забезпечення та лабораторних інноваційних засобів стає можливим отримання унікальних доказів, досягнення високої точності та швидкості обробки даних, моделювання ситуацій, мінімізації похибок, усунення суб'єктивізму під час формування доказової бази кримінального провадження.

По-четверте, змінюється модель всього кримінального провадження. Під впливом новітніх трендів відбувається трансформація всього кримінального правосуддя, перехід від паперового до електронного провадження, і хоча в цій царині ще багато необхідно зробити, але вже сьогодні стали можливими дистанційні процесуальні дії, визнаються допустимими цифрові докази, планується перехід на електронний документообіг між органами досудового розслідування, прокуратури та суду, віртуальний діалог між суб'єктами процесуальної діяльності.

Відомо, ще під час Нюрнберзького процесу в суді як джерела доказів були презентовані численні фотографії та години відеоматеріалів військових журналістів. Через майже п'ятдесят років з'явилося наступне покоління міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*, пов'язаних з збройними конфліктами на Балканах (1993 р.) та в Руанді (1994 р.). Цифрові технології продовжили свій розвиток, що дозволило проводити більш точні та чіткі антропологічні дослідження, ДНК-експертизи, застосовувати засоби дистанційного збору розвідувальної інформації, перехоплення радіострансляцій. Роздільна здатність цифрових супутникових фотографій стала суттєво кращою, що дозволило, наприклад, визначити місце знаходження сил і засобів, виявити «братські могили», порівнювати місця до та після бойових дій. В такий спосіб прокурорам вдалося довести воєнні злочини у Сребрениці (Freeman, 2018: 286).

Велика кількість даних вимагають великої аналітичної роботи, що у XXI столітті вийшла на якісно новий рівень. Двадцять років тому участь аналітика у розслідуванні злочинів була рідкісним явищем, але з кожним роком інформаційно-технологічного прогресу перед органами досудового розслідування постає ще один виклик – необхідність обробки великих масивів значущої інформації. З початку 90-их років XX століття обсяги цифрової інформації настільки зросли, що в 2020 році ООН за участю понад 150 експертів підготувала спеціальний практичний посібник «Протокол Берклі щодо ефективного використання даних з відкритих джерел цифрової інформації при розслідуванні порушень міжнародного кримінального права, права прав людини та МГП» (Berkeley Protocol, 2020). У цьому документі викладено мінімальні стандарти виявлення, збирання, зберігання, перевірки та аналізу контенту загальнодоступної інформації (соціальних мереж, супутникових знімків тощо). Отримана в такий спосіб інформація може допомогти криміналістичному версіюванню, плануванню розслідування воєнних злочинів, забезпечити процесуальну економію ресурсів.

За даними закордонних досліджень, консультації та співпраця аналітиків з правоохоронними органами та службами поліції Великобританії, Нідерландів, Скандинавії, Австралії, США та Канади стали невід'ємною частиною їх діяльності. На стратегічному рівні аналітики прогнозують тенденції та дають поради щодо діяльності організацій, а на тактичному, оперативному рівні – готують аналітичні звіти, які допомагають слідству та оцінці зібраного матеріалу.

Під час розслідування воєнних злочинів у міжнародній практиці вважається доцільним залучення *аналітиків-криміналістів* (допомагають ідентифікувати окремих осіб або групи осіб, виявляти джерела доказів, надавати допомогу слідчим), *військових аналітиків* (аналізують питання військової доктрини, військового контексту збройного конфлікту на певній території, визначають залучені сили, бойовий порядок, ланцюг командування і т.д.), *дослідників-науковців* (дають оцінку історико-політичним процесам, режимам, здійсненню влади) та *аналітиків-*

демографів (допомагають визначити ознаку, яка ознака (раса, етнічна приналежність, релігія, національність) і чому стала ключовою для вчиненого геноциду чи інших злочинів проти миру, людяності) (Investigation Manual, 2013: 266–267).

В Україні участь таких аналітиків у кримінальному процесі є достатньо обмеженою. Разом з тим маємо приклади проведення якісних аналітичних досліджень відкритих даних журналістами (наприклад, команда дослідників Bellingcat) або створення бази епізодів воєнних злочинів правозахисними організаціями (наприклад, Українська гельсінська спілка з прав людини). Цифровізація процесу доказування сприяє створення спеціалізованих сайтів, де пропонується проста схема завантаження інформації та графічних доказів воєнних злочинів (<https://dokaz.gov.ua/>; <https://warcrimes.gov.ua/>). Це, безумовно, корисна інновація, адже вона допомагає органам досудового розслідування концентрувати зусилля на перевірці встановлених даних та верифікації джерел. Щоправда залишається відкритим питання узгодженого співіснування цих різних банків даних, щоб у підсумку не доводилось двічі перевіряти одну і ту ж інформацію, з одного боку, і не оминати увагою жодне повідомлення – з іншого.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави для низки висновків:

1. Концепт «воєнні злочини» широко використовується у МГП, натомість в українському законодавстві діяння, які в сенсі правників-міжнародників охоплюються його змістом, розділені по різних статтях особливої частини КК України. Додатково на цьому ґрунті виникають дискусії щодо співвідношення понять «військові злочини» та «воєнні злочини». Варто піти шляхом, який передбачає узгодження національних підходів з підходами, прийнятими міжнародною спільнотою (Римський статут МКС, Женевські конвенції і т.д.), та впровадити у «нормативну матерію» кримінального права та процесу універсальне міжнародно-правове поняття «воєнних злочинів».

2. Розслідування воєнних злочинів вимагає від органів досудового розслідування, прокуратури, суду, експертних установ та інших фахівців високого рівня мобілізації, концентрації зусиль та ресурсів, адже доводиться діяти без права на помилку в складних умовах геополітичних, правових, безпекових, тактичних, логістичних, інформаційно-комунікаційних викликів.

3. Великою мірою успіх реалізації завдань документування воєнних злочинів залежить від стандартизації процесу розслідування, алгоритмізації проведення процесуальних дій, якісної взаємодії між підрозділами, врахування зарубіжного досвіду розслідування злочинних порушень МГП. Важливим є розроблення спеціалізованих підвидових методик, які можна розрізняти, наприклад, залежно від категорії осіб, щодо яких здійснено напад (удар); залежно від об'єкта, на який безпосередньо вчинено напад (удар); залежно від засобів, за допомогою яких вчинено напад (удар); залежно від способу вчинення протиправних дій щодо особи (осіб); залежно від територіальної ознаки; залежно від норм особливої частини КК України і т.д.

4. Розслідування воєнних злочинів у цифрову епоху має особливості, що зумовлені (1) широкими можливостями користувачів смартфонів, інших засобів з функціями фото та відеофіксації документувати воєнні злочини, транслювати події он-лайн, поширювати без кордонів інформацію через мережу Інтернет, соціальні мережі, засоби масової інформації, блоги, влоги і т.д., охоплюючи в такий спосіб мільйонні аудиторії користувачів; (2) широкими можливостями моніторингу, стеження за різними об'єктами, встановлення їх геолокації і т.д., обробки великих даних за допомогою засобів кримінального аналізу, кіберрозвідки; (3) цифровізацією криміналістичної, судово-експертної діяльності, що значно підвищує якість, точність та швидкість збирання доказів; (4) поступовою трансформацією моделі кримінального провадження від паперової до електронної, що вже на етапі перехідної паперово-електронної моделі суттєво впливає на процес доказування.

Зважаючи на обмаль наукових та методичних напрацювань, які стосуються проблематики розслідування воєнних злочинів, з одного боку, та актуальні потреби практики, з іншого,

у близькій темпоральній перспективі слід очікувати значне поживлення інтересу та закономірну тенденцію поглибленої розробки окреслених вище питань.

References:

1. Batiuk, O.V., & Dmytriv, S.O. (2021). Do pytannia orhanizatsii rozsliduvannia viiskovykh zlochyniv [On The Issue Of Organization Of Military Crimes Investigation]. *Sotsialno-pravovi studii*, 3 (13), 77–87 [in Ukrainian].
2. Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations A Practical Guide on the Effective Use of Digital Open Source Information in Investigating Violations of International Criminal, Human Rights and Humanitarian Law. (2020). United Nations. Retrieved from <https://humanrights.berkeley.edu/programs-projects/tech-human-rights-program/berkeley-protocol-digital-open-source-investigations>
3. Cherviakova, O.V. (2020). Vidpovidal'nist' za voyenni zlochyny: mekhanizmy ta protsesy vidnovlennya suverenitetu ta bezpeky Ukrainy [Responsibility for War Crimes: Mechanisms and Processes of Recovery of Ukraines Sovereignty and Security]. *Forum Prava*, 61(2). 150–162. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883835> [in Ukrainian].
4. Investigation Manual for War Crimes, Crimes Against Humanity and Genocide in Bosnia and Herzegovina. (2013). OSCE. Retrieved from <https://www.osce.org/bih/281491>
5. Fondebrider, L. (2020). Forensic Guide to the Investigation, Recovery And Analysis of Human Skeletal Remains. Argentine Forensic Anthropology Team (EAAF). Retrieved from <https://eaaf.org/wp-content/uploads/2020/11/EAAF-Forensic-Guide-for-the-investigation-recovery-and-analysis-of-human-skeletal-remains.pdf>
6. Freeman, L. (2018). Digital Evidence and War Crimes Prosecutions: The Impact of Digital Technologies on International Criminal Investigations and Trials. *Fordham International Law Journal*, 41 (2), 284–336.
7. Klinkner, M., & Smith, E. (2020). The Bournemouth Protocol on Mass Grave Protection and Investigation. Arts and Humanities Research Council. Retrieved from <https://www.bournemouth.ac.uk/research/projects/mass-grave-protection-truth-justice>
8. Kolotukha, I.O. (2010). Kryminalna vidpovidalnist fizychnykh osib za porushennia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava [Criminal Responsibility of Individuals for Violations of International Humanitarian Law]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk [Thesis of dissertation PhD in Law], Odesa [in Ukrainian].
9. Kozytska, O. (2022). Zagальna charakterystyka kibernetozvidki na osnovi vidkrytykh dzhерел як методу отримання криміналістично значущої інформації [General Characteristics Of Open-Source Cyberintelligence As A Method Of Obtaining Forensically Relevant Information]. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 3, 91–98. DOI: <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-10> [in Ukrainian].
10. Madzigon, N. (2018). Osoblyvosti implementatsii norm mizhnarodnoho prava shchodo mizhnarodnykh zlochyniv [The peculiarities of the implementation of international law rules on international crimes]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*, 3(24), 197–200 [in Ukrainian].
11. Nystedt, M., Kleffner, J.K., & Nielsen, C.A. (2011). Handbook On Assisting International Criminal Investigations. Folke Bernadotte Academy and Swedish National Defence College. Retrieved from <https://fba.se/contentassets/6f4962727ea34af5940fa8c448f3d30f/handbook-on-assisting-international-criminal-investigations.pdf>
12. Piddubna, M.V. (2016). Voienni zlochyny v kryminalnomu pravi Ukrainy [War Crimes In Criminal Law Of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, 40 (2), 98–101 [in Ukrainian].
13. Piddubna, M.V. (2020). Implementatsiia norm mizhnarodnoho kryminalnoho prava pro voienni zlochyny Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Implementation of the Norms of International Criminal Law on War Crimes in the Criminal Code of Ukraine]: avtoref. dys... kand. yuryd. nauk [Thesis of dissertation PhD in Law], Kyiv [in Ukrainian].

14. Repetskyi, V.M. & Lysyk, V.M. (2009). Poniattia ta oznaky voiennykh zlochiniv [Concept and signs of war crimes]. *Almanakh mizhnarodnoho prava*, 1, 120–125 [in Ukrainian].
15. The Minnesota Protocol on the Investigation of Potentially Unlawful Death. (2017). Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, New York/Geneva. Retrieved from <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/MinnesotaProtocol.pdf>.

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-7>

ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ: ПОГЛЯД В РОЗРІЗІ ПОДІЙ НА УКРАЇНІ 2022

Тетяна Житнік,

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри дошкільної освіти і соціальної роботи

Мелітопольського державного педагогічного університету

імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, Запорізька область, Україна)

ORCID ID: 0000-0003-2250-7251

zhitnik.zp.network@gmail.com

Анотація. У тексті наукової статті проводиться теоретичний аналіз історичних передумов та методологічних аспектів розвитку мистецької освіти від 19 століття до подій в Україні 2022: копіювальний метод викладання малювання, філадельфійська система малювання, теорія вільного малювання, геометричний та біогенетичний метод малювання, модель розвитку сучасної мистецької освіти та методи культуровідповідності у системі сучасної мистецької освіти. Визначено логічну послідовність впроваджуваних методів образотворчого мистецтва, що відображали економічно-політичні настрої країни. Визначено один із основних векторів розвитку сучасної мистецької освіти – сприяння розвитку культурних цінностей та національної свідомості особистості через світ мистецтва. Мистецька освіта повинна вибудовуватися на розумінні цінності різноманіття будь-яких культур, враховуючи принцип культуровідповідності. Модель сучасної мистецької освіти потребує виважених, ґрунтовних, теоретико-методологічних засад та аналізу практичного досвіду.

Ключові слова: освіта, мистецька педагогіка, естетичне виховання, початкова мистецька школа.

HISTORICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF ART EDUCATION: A VIEW IN THE SECTION OF EVENTS IN UKRAINE 2022

Tetiana Zhytnik,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Preschool Education and Social Work

of the Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (Melitopol, Zaporizhzhia region, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-2250-7251

zhitnik.zp.network@gmail.com

Abstract. The text of the scientific article provides a theoretical analysis of historical background and methodological aspects of art education from the 19th century to the events in Ukraine in 2022: copying method of teaching drawing, Philadelphia drawing system, theory of free drawing, geometric and biogenetic method of drawing, model of development of modern art education and methods of cultural conformity in the system of art education. The logical sequence of the implemented methods of fine arts, which reflected the economic and political mood of the country, is determined. One of the main vectors of development of modern art education is identified - the promotion of cultural values and national consciousness of the individual through the world of art. Art education should be based on an understanding of the value of the diversity of any culture, taking into account the principle of cultural conformity. The model of modern art education requires a balanced, thorough, theoretical and methodological principles and analysis of practical experience.

Key words: education, art pedagogy, aesthetic education, primary art school.

Вступ. Як і багато інших окремих галузей знань, філософія освіти, до певного часу не відокремлювалась і не розділялась. Царювала єдина наука – філософія. В процесі історичних

змін, філософська наука, яка охоплювала всі галузі знань, диференціювалась в інші науки, які почали існувати окремо. В тому числі і філософія освіти, яка розглядала теоретично-практичні погляди та підходи в розумінні становлення освіти, визначала концепції щодо її вдосконалення. Основні учіння естетичної науки тісно пов'язані з мистецькою педагогікою, головною метою якої є естетичне виховання особистості. А це, першочергово, формування естетичної свідомості, естетичного сприйняття та ставлення до навколишнього середовища, «естетичність» дій по відношенню до природи, людини, мистецтва та самого себе.

Досліджуючи історію мистецької педагогіки, відзначаємо, що проблема естетичного виховання не втратила своєї актуальності і сьогодні. Таким чином, *метою* нашого дослідження є теоретичний аналіз історичних передумов та методологічних аспектів розвитку мистецької освіти від 19 століття до подій в Україні 2022, їх взаємовплив на можливості та необхідність свідомого підходу щодо створення нової системи мистецької освіти в Україні.

Основна частина. Вивчаючи теоретичні концепції естетичного розвитку особистості, можемо свідомо віднести цей напрям до етико-гуманістичного. Саме естетичне виховання, під час заняття образотворчим мистецтвом, гармонізує особистість, морально удосконалює внутрішній світ людини. Таке перетворення відбувається за рахунок самопізнання та саморефлексії, людина духовно удосконалюється, відчуває свою незалежність від зовнішніх обставин. Представники етико-гуманістичного напрямку у вихованні особистості вважали, що людина з її унікальним внутрішнім світом і є засобом подолання та вирішення всіх суспільних протиріч.

Завданнями дослідження визначено наступні: проаналізувати історичні передумови становлення та розвитку мистецької освіти (від 19 століття до теперішнього часу); схарактеризувати методологічні аспекти та концепції мистецької освіти (копіювальний метод викладання малювання, філадельфійська система малювання, теорія вільного малювання, геометричний та біогенетичний метод малювання, модель розвитку сучасної мистецької освіти та методи культуровідповідності у системі сучасної мистецької освіти); встановити взаємообумовленість становлення системи мистецької освіти (у зазначений період) з подіями в Україні 2022; визначити основні вектори розвитку сучасної мистецької освіти.

Матеріал і методи дослідження. Методами дослідження визначено теоретичний аналіз наукових праць, метод узагальнення. У процесі аналізу історико-методологічних аспектів мистецької освіти важливими для нашого дослідження визначено праці І. Крамського, П. Чистякова (реалістичне зображення); А. Сапожнікова, О. Смірнова, М. Попова (копіювальний метод викладання образотворчого мистецтва); Л. Тедд, К. Ланге, Г. Гірт (філадельфійська система малювання); А. Бакушинського, Г. Кершенштейнера, К. Річчі, Ф. Шміта та психологів Е. Берна, З. Фрейда, К. Юнга, Л. Виготського, Д. Ельконіна (теорія вільного малювання); Б. Неменського, М. Фоміна, Н. Гросул, Є. Коротаєвої (біогенетичний метод малювання); Г. Падалка, О. Рудницька, В. Кардашов, Є. Антонович (методи культуровідповідності у системі сучасної мистецької освіти).

Для кращого розуміння проблеми естетичного виховання в позашкільних навчальних закладах (наразі початкові мистецькі школи) та шляхи художньої педагогіки, звернемось до історії методів навчання образотворчої діяльності.

Маючи за ціль створення методів викладання малюнку в загальноосвітніх закладах, наприкінці 19 ст. при Академії мистецтва була створена комісія (М. Ге, І. Крамський, В. Верещагін, П. Чистяков). Створена програма вимагала вивчати малюнок за допомогою речей, що знаходяться поряд з людиною та оточують її, повністю відкидаючи копіювальний метод, що «вимагає від учнів безсвідомого оздоблення малюнку на шкоду істотного вивчення» (Rostovtsev, 1982: 123).

В. Чистяков вважав, що малюнок у школі повинен мати таке важливе значення, як і інші предмети. Саме цей вид діяльності активізує естетичний розвиток особистості. М. Платунов

писав: «Перш за все потрібно знати вихованця, його характер, його розвиток та підготовку, щоб в залежності від цих якостей знайти потрібний підхід до нього. Не можна підходити з однією міркою до всіх. Ніколи не потрібно дитину залякувати, а навпаки, самому спонукати дитину до віри у себе, щоб він самостійно міг розібратись у своїх сумнівах. Головним чином, керівництво повинно направити вихованця на шлях вивчення і вести його на цьому шляху. Дитина повинна бачити не тільки вимогливого вчителя, але й друга» (Rostovtsev, 1982: 124).

Велика кількість робіт педагогів (О. Смірнов, 1894; М. Попов, 1896; К. Шпарварт, 1862; І. Шредер, 1877; М. Мартинов, 1884; Ж. Пілле, 1889; П. Бересов, 1891; Т. Вундерліх, 1895) орієнтувала вчителів на механічне малювання (копіювання таблиць) або на малювання по сітці. Деякі з цих посібників мали велику популярність серед методистів, але довготривалого успіху не мали. Більшість пропонованих методів навчання були далекі від мистецтва, від живого сприйняття, що є основними умовами естетичного виховання.

Початок 20-го ст. відкриває нову сторінку в історії методики викладання образотворчого мистецтва. Методи І. Крамського і П. Чистякова все менш цікавили вчителів мистецьких шкіл. На перший план починають виходити питання щодо естетичного виховання дитини, її індивідуального розвитку, творчого катарсису. В цей період на школи радянського простору починають впливати західноєвропейські та американські теорії, які жваво пропагують дитячу психологію. Педагогічні погляди видатного художника-педагога П. Чистякова (1832-1919) мають величезну цінність. Він писав: «Кожен талант має свою особливу мову і тому вчити манері не слід, а слід просто вчити правильно, натурально, тобто так як в натурі справа лежить. Манерність властива всякому своя. За що ж я буду в зародку знищувати її у дитини» (Rostovtsev, 1982: 116).

Великого інтересу набуває філадельфійська система малювання (Л. Тедд, К. Ланге, Г. Гірт), що зводила методику викладання малюнку до формальних завдань. Діти, які працюють за такою методикою, малюють обома руками одночасно. На думку авторів такого методу, дитина вчиться відтворювати свої думки, набуває навичок фізичної координації та не піклується про «правильність форми» зображувального образу. Тобто дитина самостверджується, розвиваючи, таким чином, зацікавленість до цього процесу, пробуджуючи природню художньо-творчу активність, що притаманна дитині дошкільного віку.

В цей час широкого значення отримує теорія, що основана на біоенетичній концепції. Вплив теорії «вільного виховання» прослідковується у всіх сферах діяльності дитини, в тому числі і у викладанні образотворчого мистецтва. Роботи відомих педагогів (А. Бакушинський, Г. Кершенштейнер, К. Річчі, Ф. Шміт, В. Шубинський та ін.) та психологів (Е. Берн, З. Фрейд, К. Юнг, Л. Виготський, О. Леонтьєв, Д. Ельконін та ін.) присвячені дослідженню інстинктивних сил та природніх основ розвитку особистості. Послідовники біоенетичної теорії вважали, що біоенетичне надбання є рушійною силою образотворчої діяльності дитини (Kardashov, 2007: 18). Однією з перших робіт («Діти – митці»), яка присвячувалась дитячому малюнку, належить італійському вченому К. Річчі. Він стверджував, що особливість дитячого малюнку в психофізіологічних особливостях самої дитини. Дитина, яка зображує іншу людину, спирається на психологію свого мислення, що носить дієво-образний характер. Не зважаючи на точну оптичну копію зображення, дитина, примітивним чином, відтворює те що знає про це зображення. Дитину, в першу чергу, цікавить процес відтворення образу, а не схожість з оригіналом. Ще однією важливою особливістю дитячої творчості є те, що дитина на малюнку не затуляє персонажів один одним, вважаючи це помилкою. Така особливість у творчому відтворенні дітей старшого дошкільного віку є підтвердженням образного мислення: малюю те що знаю, а не те що бачу.

На початку 20-го ст. біоенетична теорія розуміння образної діяльності дитини німецького вченого Г. Кершенштейнера набула вагомого розголосу. Теорія «вільного малювання» базувалась на дослідженнях, згідно яких дитячий малюнок «повторює шлях розвитку культури люд-

ства, різниця тільки у тому, що розвиток культури людства пов'язаний із певними історичними та соціально-економічними умовами» (Kardashov, 2007: 50). За теорією Г. Кершенштейнера, дитина проходить певні фази психофізіологічного розвитку. Ці зміни відбуваються в образотворчому мистецтві також, і тому, втручання у творчість дитини може нашкодити її художній свободі та природньому процесу розвитку.

В той час, коли біогенетичний метод отримує позитивні відгуки, «геометральний метод» А. Сапожнікова (1834) починає втрачати свою методичну цінність. На зміну «відтворювати на аркуші предмети максимально вірно і точно» (Rostovtsev, 1982: 50), приходить нове завдання. В «Журналі Міністерства народної освіти» (1907) читаємо: «Вчитель не повинен ніколи гвалтувати індивідуальність дитини, навпаки, він повинен намагатись з'ясувати, до якого жанру ця дитина більш здібна: матеріалом для цього йому служить довільна, так названа мазня дитини. Заохочуючи її в цьому напрямку, педагог повинен навчити її головним прийомам малювання, але ніяким чином не вдаватися для цього до малювання геометричних фігур або оригіналів» (Rostovtsev, 1982: 130).

У 1724 році в Російській Академії з'являється загальноосвітній предмет «малювання». Його мета – розвиток уявлення. Поступово малювання набуває нового значення, розвиваються нові методи викладання. Російська Академія мистецтв стає центром методичної роботи у галузі навчання малюнка. Запропонований метод А. Сапожнікова (1834) став переверотом у цій галузі. Підручник «Курс освіти» пропагував малювання з натури і мав свої позитивні сторони. Завданням цього курсу було не просте копіювання з натури та змальовування а аналіз форми предмета. Дитина повинна розглядати, розмірковувати, розкладати форму на різні геометричні фігури. Суперечки між представниками геометричного та натурального методів не стухають і досі. Рада Академії мистецтв та з'їзд художників звернулися до Міністерства народної освіти (1912) з проханням переглянути програми щодо викладання образотворчого мистецтва. Затримку прийняття рішення посилювало те, що в основі офіційних програм по графічному мистецтву (прийнятих саме Міністерством народної освіти) покладено геометричний метод, а вимоги суспільства і нової освіти вимагали нової методики викладання. Новим завданням образотворчого мистецтва повинно було стати естетичне виховання, естетичний розвиток кожної дитини, а не виховання в ній художника. Академія не відреагувала. Оскільки методичних робіт в напрямку викладання образотворчого мистецтва у радянському просторі не існувало, вчителі працювали по зарубіжним методичним посібникам (Ф. Кульм, 1912; А Баумгарт, 1908; Л Тедд, 1903 та інші). Як вже відмічалось, дослідження дитячого малюнка все більш завойовували освітній простір. Дитячим малюнком зацікавилися не тільки художники, але й психологи, соціологи, історики та науковці інших галузей. Вивченню дитячого малюнка пророкували велике майбутнє. Між тим, послідовники геометричної теорії акцентували увагу на «пасивності та непотрібності» педагогів, які виконували роль спостерігача і, якщо і втручались, то робили це не професійно, не маючи потрібної освіти. На захист реалістичної школи стають художники-педагоги (І. Репін, В. Серов, Д. Кардовський, Д. Щербиновський та інші), які вважали, що разом з вимогами до чіткого малюнку, вихованці повинні емоційно виражатися.

До кінця 20-го ст. академічна школа навчання образотворчого мистецтва перестала існувати. Кожен педагог розглядав малюнок з суб'єктивної точки зору, не існувало єдиних методів навчання. Плутанина існувала у визначенні термінології, цілей та задач самих педагогів (Rostovtsev, 1982: 149).

Розробка методики викладання малюнку в 20-ті роки, як зазначалось, йшла в двох напрямках: методика розвитку «вільної творчості» і методика «комплексного навчання». Представником теорії «вільного виховання» був А. Бакушинський. У своїх працях він спирався на біогенетичну теорію (Г. Кершенштейнер, К. Річчі) біогенетичний підхід підтримував вільну творчість дитини, психофізіологічні якості якої дозволяють створювати неповторні індивідуальні твори

мистецтва. Як зазначав А. Бакушинський, «система виховання у сучасній школі, нарешті повинна виходити із визнання автономних цінностей віку і не допускати пов'язування хибних та нестійких цінностей ззовні» (Kardashov, 2007: 19).

У 22-му році 20-го ст. при Державній Академії художніх наук (ГАХН) створюється Комісія по вивченню примітивного мистецтва. Цим питанням займалися послідовники А. Бакушинського: Г. Лабунська, Я. Башилов, Н. Сакуліна, Є. Флеріна. Їх девіз закликав: «Головна задача педагога – створювати творчу атмосферу, допомагати дитині реалізовуватись, спонукати до розвитку уяви та волі». Очолював комісію А. Бакушинський. Творча діяльність шкіл з такою методикою викладання повністю відображалась у творах «лівих художників», які зазнають все більше слави у період 20-го століття.

З 30-40 років реорганізація системи художньої освіти повертається до реалістичного мистецтва (Д. Кардовський, І. Бродський, К. Юон та ін.). Усі методи навчання малювання були скеровані на уміння грамотно зображувати окремі предмети: робота з натури (П. Чистяков, Д. Кардовський); з гіпсів (К. Юон); вивчення форми на площині за допомогою графічних засобів (В. Яковлев). Завдання виключали можливість висловлюватися за допомогою малюнку, суб'єктивно передавати образ. В 1936 році був переглянутий план навчальних програм, малюнок стає важливим навчальним предметом. Біогенетична концепція, яка пропагувала художню творчість, як самовираження і була теоретичною основою педології, зазнала краху.

Після закінчення Великої вітчизняної війни, позашкільні навчальні заклади були змушені вивчати досвід дореволюційної художньої школи. Альтернативою був пошук найбільш ефективних методів викладання в радянській школі (А. Соловьев «Навчальний рисунок», 1953; А. Дейнека «Вчись рисувати», 1961; Э. Кондахнан «Методика викладання малюнка в середній школі», 1951). На зміну таблицям і репродукціям з'являються перші підручники з рисунку, в основі яких лежить малювання з натури. Задача педагога навчити дітей вірно сприймати і точно передавати предмети і явища реального світу. Це повинно, на думку натурного методу викладання, сприяти розвитку особистості.

Після 70-х років і до 90-х років набули змін навчальні програми та їх зміст методу малювання (з 70-го року – «образотворче мистецтво») (Rostovtsev, 1982: 224). Великого попиту в кінці 20-го століття серед методичних програм з образотворчого мистецтва набувають роботи Б. Неменського, М. Фоміна, Н. Гросул, Є. Коротаєвої та ін. Зміст методичних посібників орієнтується на розвиток педагогічної ефективної методики викладання образотворчого мистецтва, формування пізнавального інтересу дітей до мистецтва, творчої активності, розуміння впливу мистецтва на суспільне життя, естетичного та духовного розвитку особистості (Nemensky, 1991: 3). Досягнення цієї мети можливо при умовах співробітництва вихователів та вчителів з викладачами образотворчого мистецтва. Як зазначає Б. Неменський «Така співпраця вчителів допоможе всебічному художньому розвитку дитини» (Nemensky, 1991: 3). Таке органічне поєднання викладача образотворчого мистецтва з іншими видами художнього виховання (література, музика, хореографія) закладає фундамент для естетичного розвитку дитини. Важливими умовами розвитку художньо-творчих здібностей є спадкоємність художнього розвитку, прилучення дітей до спостереження навколишнього світу, формування уважності та спостережливості. За допомогою художніх засобів дитини відтворює власні спостереження навколишнього світу.

Формування морально-естетичної чуйності відбувається не тільки під час спостереження живої природи, але й під час знайомства з творами мистецтва. Під час формування емоційно-оціночного відношення до робіт митців, власної творчості відбуваються позитивні зміни і у художньо-творчій активності дитини. У своїх працях автор зазначав про важливість методів педагогічного керівництва. «Часто саме розмова, безпосередньо випереджаючи практичну діяльність, і є головним поштовхом, який породжує художній образ в дитячій творчості»

(Nemensky, 1991: 6–7). Як слушно зазначає Г. Падалка «Мистецьке навчання, спрямоване не лише на формування певних умінь і навичок ефективної діяльності у особистості в мистецькому просторі, але й на розвиток особистісних властивостей учнів, таких як естетичне ставлення до дійсності та мистецтва, мистецькі здібності, художньо-вольові якості, стимулювання до художнього навчання, активізацію художньої діяльності. Тобто підтримання учня в підвищеному тонусі в процесі мистецької діяльності, на мобілізацію його енергетичних ресурсів для навчання» (Padalka, 2008: 71–77; Padalka, 2009).

Зазначимо, що забезпечення зацікавленості та ентузіазму до художньо-естетичного розвитку передбачає тісну взаємодію педагога і дитини. Максимальний результат відбувається при створенні психологічного комфорту та впровадженні інтегративних методів активізації мистецької діяльності, які забезпечують зняття напруги, мобілізацію психофізіологічного потенціалу та максимальну реалізацію свого «Образу –Я». Результативності такої праці додають знання та вміння, отриманні під час «суб'єкт-суб'єктної» взаємодії (Padalka, 2008: 71–77; Padalka, 2009). Як зазначає О. Рудницька: «Мистецька педагогіка вивчає зв'язки між художнім вихованням та розвитком особистості, досліджує зміст, структуру, закономірності художнього навчання та виховання, визначає міру впливу мистецтва на особистість, спроможність відображення дійсності в художніх образах особистості» (Rudnytska, 1998: 3).

З цього приводу говорить Л. Мун: «Основна мета художньої освіти – розвинути базові комунікативні навички, включаючи пам'ять та уявлення, моделювання та розвиток візуальних знань, творчого стилю та уяви, естетичну свідомість. Предметом є дійсність і мистецтво, що включає суміжну художню діяльність, зокрема естетику» (Mun, 2001, 2008).

Як було зазначено, мета мистецької педагогіки – естетичне виховання особистості, тим не менш саме по собі вивчення мистецтва, його видів, проявів, багатогранного впливу на людство настільки має широке значення, що поняття «художнє виховання» і «естетичне виховання» необхідно розрізняти. Отже, предметом художньої освіти є виховання засобами мистецтва; предметом мистецької педагогіки – вивчення методів, методологічних засад, концепцій, принципів, які впливають на навчання, виховання та розвиток естетично-культурної особистості та обґрунтування значущості такого впливу (Padalka, 2008: 29–41).

Розвиток естетичних смаків художніх творів, усвідомлення естетичної цінності мистецтва загалом виховує естетичну спрямованість. Сприймаючи твори мистецтва, милування ними, оцінюючи їх, особистість зберігає свою неповторність та індивідуальність. Це можливо при зіставленні особистих цінностей, власної життєвої поведінки з моральними позиціями, при порівнянні власних емоційних переживань з художніми оцінками митця. Системність способів освоєння мистецтва включає цілий спектр методів мистецької освіти. Це ознайомлення з матеріалами художніх творів, вивчення теорії та історії становлення та розвитку мистецтва, залучення та впровадження досвіду видатних митців, сприймання мистецтва, його аналіз, а також творчого відтворення суб'єктивного сприйняття у своїх працях. Поняття цілісності культуровідповідності (Shcholokova, 2000: 3–9). орієнтує особистість на особистісно-художній розвиток, застосовуючи різні форми та методи навчальної роботи; спонукає особистість відчувати важливість та значущість, повагу до творів мистецтва, які є набутком культури (Padalka, 2008: 78–86).

Результати та обговорення. Методологічними засадами мистецької педагогіки є концептуальні положення, що діють по всій площині художньо-освітньої діяльності. Особливого значення набуває національна мистецька освіта. Мистецька педагогіка, яка побудована на національній освіті збагачує естетичний смак особистості, стимулює позитивне емоційне ставлення особистості до національного художнього образу, національного естетичного виховання (Savchin, 2020). В подальшому творчому житті, власні відтворення ознак національного мистецтва, особистість застосовуватиме у своїй життєдіяльності (Padalka, 2008: 61–70). Спираючись

на історію розвитку мистецької освіти бачимо, що кожен митець, композитор, художник або поет відтворює у своїх працях національне коріння. Саме ці національно-стильові напрямки у створенні шедеврів визначають успіх, визнання та шану митців. Відтворення національної культури, зацікавленість національно-художнім надбанням, опора на художні доробки національних митців – це міцне джерело розвитку особистості.

Мистецька освіта, орієнтуючись на потребу в застосуванні інноваційних сучасних технологій, повинна тяжіти до методів формування художніх та культурних цінностей, розвитку морально-естетичного та духовного світогляду особистості, збереженні та передачі культурної спадщини. Українська вчена Г. Падалка говорить: «Невідкладною для удосконалення практики мистецького навчання є проблема виявлення оптимального співвідношення між традиціями і новаціями в системі мистецької освіти. Стабільність і певний консерватизм об'єктивно притаманні мистецькому навчанню, бо завдяки при цьому досягається збереження і передача культурної спадщини» (Padalka, 2009).

Обговорення. Проаналізувавши історичні передумови становлення та розвитку мистецької освіти та схарактеризувавши методологічні аспекти мистецької освіти (копіювальний метод викладання малювання, філадельфійська система малювання, теорія вільного малювання, геометричний та біогенетичний метод малювання, модель розвитку сучасної мистецької освіти та методи культуровідповідності у системі сучасної мистецької освіти) визначили логічну послідовність впроваджуваних методів, що відображали економічно-політичні настрої країни загалом. Важливо відзначити вплив розвитку суспільних наук, зокрема, появи науки психології.

Грунтовною проблемою при реалізації реформ у мистецькій освіті є збереження та передача основних традицій української мистецької освіти, національної культури та цінностей, як важливого чинника для розвитку духовної особистості, що знає та цінує свою культуру. Визначено, що одним з основних векторів розвитку сучасної мистецької освіти повинно бути сприяння розвитку культурних цінностей та національної свідомості особистості через світ мистецтва. Створення нової системи мистецької освіти в Україні потребує виваженого, ґрунтовного теоретико-методологічного підтвердження вектору цих змін, що впливатимуть на переосмислення культурних цінностей українського народу та світової культури загалом.

Висновки. Мистецька освіта повинна спрямовуватися на розвиток розуміння цінності різноманіття будь-яких культур, створення внутрішньо-особистісних передумов для налагодження діалогу, продуктивного співробітництва, єдності та спільного розвитку усього світу. Ігнорування важливості культуровідповідності у системі сучасної мистецької освіти призводить до неочікуваних, різких антисуспільних дій та результатів, що впливатимуть на наступні покоління, культуру, розвиток людства загалом.

References:

1. Kardashov, V. (2007). Teoriya i metodyka vykladannya obrazotvorchoho mystetstva (Theory and methods of teaching fine arts). *Slovo Publishing House*, 296 [in Ukrainian].
2. Mun, L. (2001). Synthesis of arts in the history of artistic culture. *Aesthetic Education*, 3, 8–12.
3. Mun, L. (2008). The synthesis of arts as a constantly evolving process of generating new things in art, education, science and its improvisational nature. *Art Pedagogy*, 2, 59–68.
4. Nemensky, B. (1991). Izobrazitel'noye iskusstvo i khudozhestvennyy trud (Fine arts and artistic work). *Dedication*, 192 [in Russian].
5. Padalka, H. (2009). Art education: current problems of development. *Drahomanov Institute Publishing House*, Kyiv. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5722/Padalka.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
6. Padalka, H. (2008). Pedahohika mystetstva: teoriya i metodyka vykladannya mystets'kykh dystsyplin (Pedagogy of art: theory and methods of teaching art disciplines). *Education of Ukraine*, 274 [in Ukrainian].

7. Rostovtsev, M. (1982). Istoriya metodov obucheniya risovaniyu: Rus. i sov. shkoly risunka (History of methods of teaching drawing: Rus. and ows. drawing schools). *Education*, 240 [in Russia].
8. Rudnytska, O. (1998). Osnovy vykladannya mystets'kykh dystsyplin (Fundamentals of teaching art disciplines). *Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. 183 [in Ukrainian].
9. Savchin, G. (2020). Suchasna mystets'ka osvita Ukrayiny: tendentsiyi rozvytku (Contemporary art education in Ukraine: development trends). *Actual trends of modern scientific research. MDPC Publishing, Munich, Germany*. 237 [in Ukrainian].
10. Shcholokova, O. (2000). Kul'turolohichni problemy rozvytku mystets'koyi osvity v pedahohichnomu VNZ (Cultural problems of art education development in pedagogical universities). *Theory and methods of art education*, 3–9 [in Ukrainian].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-8>

КОНЦЕПЦІЯ «ЖИТТЄВОГО СВІТУ»: МІСЦЕ ТА РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ

Наталія Ісаєва,

аспірантка кафедри політології

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

ORCID ID: 0000-0001-7796-3073

expert123456@ukr.net

Анотація. У статті розкривається проблематика життєвого світу та політичної ідентичності й громадянської свідомості, як пов'язаних наукових контекстів. Розглянуто наукові традиції соціальної феноменології, політології, філософії, епістемології, соціології дії та антропосоцієтальної концепції. Представлені наукові дослідження є частиною робіт, які поставили за мету розпізнати та проблематизувати особливості смислів соціального життя громадянських спільнот, соціокультурні сенси політичного життя, взяті з погляду концептів соціальної реальності, життєвого світу, особистісної картини світу, колективних, поселенських і територіальних ідентичностей, довіри, і які розуміються як деякі ментальні моделі смислових структур лише на рівні конкретного індивіда. Робиться висновок, що політична ідентичність виступає корелятом або змістом акту спрямованості громадянської свідомості, яка формується під впливом «життєвого світу».

Ключові слова: концепція «життєвого світу», політична ідентичність, соціальна ідентичність, громадянська свідомість, громадянське суспільство, політичне життя.

CONCEPT OF «LIFE WORLD»: PLACE AND ROLE IN THE FORMATION OF POLITICAL IDENTITY AND CIVIC CONSCIOUSNESS

Natalia Isaieva,

*Postgraduate Student at the Department of Political Science
of the Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0001-7796-3073

expert123456@ukr.net

Abstract. The article reveals the problems of the world of life and political identity and civic consciousness as related scientific contexts. The scientific traditions of social phenomenology, political science, philosophy, epistemology, sociology of action and anthroposocial concept are considered. The presented research is part of the work aimed at recognizing and problematizing the features of the social life of civil society, socio-cultural meanings of political life, taken in terms of concepts of social reality, life, personal picture of the world, collective, settlement and territorial identities, trust which are understood as some mental models of semantic structures only at the level of a particular individual. It is concluded that political identity is a correlate or content of the act of orientation of civic consciousness, which is formed under the influence of «life world».

Key words: the concept of «life world», political identity, social identity, civic consciousness, civil society, political life.

Вступ. Політична ідентичність як політична спільність громадян розкривається у межах бінарних опозицій «індивідуальне / колективне», «ми / вони», «норма / цінність», «національне / наднаціональне», «минуле / сьогодення» тощо. Громадянська свідомість, як ідеальне відображення громадянського суспільства, як соціокультурні підстави містить індивідуалізм, правову культуру, критичність, практичну спрямованість, раціональність, творчість, риторичність, комунікативність, національну приналежність, політичну відчуженість.

Однак важливо показати, як політична ідентичність може бути фактором формування громадянської свідомості, які механізми задіяні. Відповідно, обидва концепти повинні представляти єдине ціле, бути такою єдиною структурою, в якій обидва її полюси мають взаємно активний характер, тобто і політична ідентичність має впливати на громадянську свідомість, і громадянська свідомість, у свою чергу, – на політичну ідентичність.

Прояснення цієї структури можливе через розуміння феноменологічної традиції (Ф. Brentano, Е. Гуссерль).

Стан дослідження проблеми. Проблематика життєвого світу людини та особистісної картини світу пов'язана зі смисловими структурами, що становить один із найважливіших напрямків сучасних філософських, культурологічних та соціологічних досліджень. Життєвий світ як теоретичне та емпіричне поняття, як відомо, ввів Е. Гуссерль, як світ, на який спрямована інтенційна свідомість. Хоча це поняття має простоту, що викликає комбінацію вживаних слів: «життя» (*das Leben*) і «світ» (*die Welt*), проте, воно в своїй основі має досить глибокі сенси, а також структури і значення (Husserl, 2004: 216).

Якщо «життєвий світ» – це інтерсуб'єктивний світ, і саме у понятті інтерсуб'єктивності кристалізуються можливості тіснішого союзу між феноменологією та соціологією, то «соціальний світ» – це просто «інший» світ, конституюваний смислами, які мають значення і структуру релевантностей. Життєвий світ та його смисли постають як сфера людського досвіду, орієнтацій та дій, за допомогою яких люди здійснюють свої плани, відносини та інтереси, маніпулюючи об'єктами та спілкуючись з іншими людьми (Husserl, 2004: 155).

Концепт особистісної картини світу представлений у теорії Т.А. ван Дейка (Djik van, 1982: 129). Він виходить із детермінації пізнання людини глибинними концептуальними структурами її особистісної картини світу, фундамент якої становить модель ситуації. Сенси та зміст моделі ситуації (час, місце, контекст, дії, учасники, причини, цілі, наслідки, категорії оцінки) – варіативні, але дозволяють чітко розуміти різні тексти та різні контексти (Djik van, 1982: 208). Соціальні ситуації особистісної картини світу інтерпретуються ван Дейком з погляду смислових та дискурсивних структур як функціональні кореляти загальних моделей, які побудовані та витлумачені на підставі попереднього накопиченого досвіду та під впливом загальних, стереотипних соціальних установок.

Життєвий світ суспільства, по суті, створюється завдяки діяльності людей, які мають суб'єктивні значення (Е. Дюркгейм), подібно до того, як за М. Вебером суспільство є об'єктивною фактичністю (Weber, 2015: 135). Приймаючи основні постулати М. Вебера, А. Шюц проаналізував зміст таких понять, як суб'єктивно осмислена дія, розуміння на основі спостереження, мотиваційне розуміння, поняття суб'єктивної та об'єктивної інтерпретації. Сенси соціального життя А. Шюц проаналізував не лише з позицій життєвого світу (*Lebenswelt*) або особистісної картини світу, але й з позицій повсякденного життєвого світу (*Alltägliche Lebenswelt*), повсякденного життя (*Alltag*), повсякденності (*Alltäglich*). Феноменологічний підхід до прояснення своїх понять відрізняється від підходів, властивих іншим напрямкам, – наголошенням на необхідності встановлення зв'язку між базовими поняттями та життєвим світом (Schulz, 1997: 58).

Поняття «життєвий світ» і «повсякденність» у роботах П. Бергера (Berger, 1976, 1966, 2003), Т. Лукмана, А. Шюца (Schulz, 1997) розглянуті в тому широкому сенсі, коли вони є основою диференціації способів ставлення до світу. Виявляється імпліцитна логіка у розвитку концепту життєвого світу від вихідної смислової точки філософсько-методологічного аналізу до екзистенційних та соціально-феноменологічних смислів і надалі – до використання ними евристичного потенціалу з метою дослідження оригінальних соціально-філософських смислових стилістик життєвого світу та життєвого середовища, меж самореалізації індивіда та його референтних груп.

Життєвий світ у концепції Ю. Хабермаса пов'язаний із системами дії як перший теоретичний комплекс його двоїстої конструкції суспільства, що пов'язує життєві світи та системи; теорії комунікативної дії та комунікативної раціональності як другий його теоретичний комплекс конструкції суспільства; теорії модерну – третій його теоретичний комплекс конструкції суспільства, що пояснює дедалі більш очевидні соціальні патології сучасності. Комунікативно структуровані життєві світи підкоряються імперативам, які стали самостійними (Habermas, 1985: 217). У міру диференціації структур життєвого світу в парадигмі Ю. Хабермаса спектр форм прояву «суспільних патологій» стає все більш різноманітним, залежно від того, які структурні компоненти недостатньо забезпечуються (Habermas, 1985: 409).

Метою статті є дослідження змісту концепції «життєвого світу» та її значення у формуванні політичної ідентичності та громадянської свідомості.

Основний зміст. Життєвий світ у феноменології Е. Гуссерля є універсумом, що складається на основі безпосередніх зв'язків людини з життєвим середовищем (природно-кліматичним, соціально-культурним тощо), який апріорі сприймається суб'єктом щодо логіко-теоретичних схематизацій природи, культури, життя. Сьогодні термін «життєвий світ» (Lebenswelt) перемістився з вузько-спеціального феноменологічного поля в простір різних соціально-гуманітарних наук. Концепція «життєвого світу» Е. Гуссерля належить до найперспективніших теоретичних досягнень філософії ХХ ст. (Husserl, 2004: 178).

Концепція життєвого світу Е. Гуссерля та її розвиток у теорії комунікативної дії Ю. Хабермаса бере свій початок у критиці ключових ідей епохи модерну, які профанують світ у категоріях «прирученості» (М. Хайдеггер), знищуючи «таємне» і священне світу: «Приховане в природі більш відкривається, коли воно піддається впливу механічних мистецтв, ніж тоді, коли воно йде своєю чергою» (Habermas, 1985: 377). Подібне ставлення до природи в Новий час звертається і на людину, яка більше не мислиться антично як частина космосу, а все більше асоціюється з машиною. Тобто людина приручає природу, відчужує себе від неї, а потім потрапляє у залежність від наук, для яких сама виявляється прирученою машиною. Таким чином, проблема модерну та ідеології, яку він постачає у всі сфери буття людини, полягає в тому, що, слідуючи логіці позитивізму, вони сприяють відчуженню та суб'єктивації життєвого світу людини.

Ч. Тейлор у своїй праці «Секулярне століття» також фіксує каузальну зумовленість логіки позитивізму та логіки секуляризації та утилітаризму епохи модерну: блага, отже у моральності справді важливими з'явилися корисність, вимоги свободи та раціональної аргументації» (Тейлор, 2013: 199). І хоча у філософській традиції прийнято пов'язувати становлення епохи подібних ціннісних орієнтирів з ім'ям Р. Декарта та відкритої їм очевидності *cogito*, проте Декарт лише визначив значущий світ модерну – мисляче Я (Декарт, 2000: 140). Змістовну ж наповненість йому надав Дж. Локк і його, на перший погляд, невинна установка на пошук ідентичності мислячого Я. У «Трактаті про тотожність особистості» (написаному філософом спеціально для другого видання «Дослідів про людське розуміння» в 1694 році і доповнення його вже виданих раніше ідей) він описує ідентичність як те, що з часом залишається самим собою. При цьому гарантом такої тотожності він оголошує приватну власність. Так що ідентичність мислячого Я у Локка пов'язується із накопиченням приватної власності. Хоч би як категорично це звучало, але саме у філософії Дж. Локка войовничий позитивізм і капіталізм як світоглядні програми епохи модерну набувають свого справжнього народження і подальшого інтенсивного розвитку (Локк, 2001: 288).

У пізніх роботах Е. Гуссерль аналізує традицію модерну (європейський логоцентризм), яка була задана Р. Декартом та Дж. Локком і яка ставить завдання радикального переосмислення практичної філософії. А. Лаврухін зазначає, що у контексті цієї роботи у XXVII томі Гуссерліани Гуссерль запроваджує концепт «оновлення європейського людства та куль-

тури», який бачить у протиставленні позитивізму теорії життєвого світу (Husserl, 2004: 184). Послідовник Гуссерля Л. Ландгребе у роботі «Феноменологія Гуссерля», обґрунтовуючи ключові його ідеї, у цьому аспекті так інтерпретує свого вчителя: «Ми повинні відвернутися від такого світу, який він завжди вже є тут для нас, зі своїм експлікованим природничими науками сенсом, і повернутися до світу, який він є до науки, безпосереднього «життєвого світу» з його початковою данністю, яка лежить в основі науково-понятійного визначення» (Ландгребе, 2018: 205).

Таким чином, життєвий світ постає у Гуссерля як якась первинна даність, область того, що «само розуміється», в якій перебувають люди, незалежно від того, яку когнітивну установку вони приймають: «Суб'єктом життєвого світу є те, що не теоретизує Я, але волячий суб'єкт і діюча особистість, ідентичність якої має габітуальний (постійний) характер та обумовлена єдністю мотивацій, пов'язаних не просто із спогляданням, а й з комунікацією з іншими структурами, інтегрованими в мій життєвий світ» (Husserl, 1913: 218). Тобто Гуссерль вважав, що повернення до життєвого світу можливе безпосередньо через суб'єкти, які соконститууються в актах інтерсуб'єктивного становища, отже горизонт безлічі сприйняття одного суб'єкта передбачає існування власного горизонту сприйняття іншого суб'єкта. Так, європейському дискурсу індивідуалізованого суб'єкта модерну Гуссерль протиставив самобутній дискурс людини, залученої до системи інтерсуб'єктивних відносин, що зберігають «можливість неспотвореної науковою теорією розширення зони культурної окупації та засвоєння норм чужого; як суспільство люблячих один в одному розвиненої самосвідомості й спрямованих до раціонально організованого життя, що не конфліктує зі своїм життєвим світом, але живить й її своєю раціональністю» (Husserl, 1913: 225).

З погляду соціальної теорії Ю. Хабермаса, життєвий світ виступає як інтегруючий фактор об'єктивного, соціального та суб'єктивного вимірів реальності (Habermas, 1985: 421). Він є і умовою, і результатом комунікативної дії. Така парадоксальність пов'язана з тим, що життєвий світ у соціальній взаємодії виконує функцію контексту, виступаючи в якості запасу усіх передумовок і знань, що розділяються, завдяки яким стає можливим соціальна дія; і, навпаки, окремі дії забезпечують становлення та утвердження самого життєвого світу.

Таким чином, категорія «життєвий світ» виявляється інструментом аналізу як суб'єктивного світу людини, так і інтерсуб'єктивної соціальної реальності у їхньому взаємозв'язку та взаємобумовленості. Концепція життєвого світу, розвинена в класичній соціальній феноменології, на думку деяких дослідників, є сполучною ланкою між соціальною феноменологією та теорією практик. Так, Й. Сандберг і Г. Даль Альба відзначають, що феноменологічна перспектива і концепція життєвого світу дозволяють прояснити таке ключове питання для теорії практик, як спосіб поєднання життя індивіда і навколишнього світу (Sandberg, Dall'Alba, 2009: 1355).

Соціально-політичне буття конститується завдяки специфічно соціальним, комунікативним актам свідомості, у яких «Я» звертається до «Іншого», і «Він» усвідомлює і розуміє своє звернення. З погляду концепції інтерсуб'єктивності, світ повсякденної діяльності за своєю структурою залишається завжди одним і тим самим, незважаючи на суттєві відмінності в галузі матеріальної та духовної культури. Будучи історичним за своїм змістом, він, по суті, розглядається у феноменології як абсолютно неісторичний за своїми структурами.

Гуссерлівське поняття інтерсуб'єктивності одержало подальшу розробку у соціальній феноменології Альфреда Шюца. З його точки зору об'єктивний світ як такий конститується лише через інтерсуб'єктивність, яка, по суті, передбачає «Ми – відношення». Суб'єкти вступають у комунікацію, можуть утворювати особистісні союзи вищого порядку, які мають своїм оточенням світ, існуючий у цих соціальних суб'єктивностях. Це може бути і світ науки, і світ мистецтва, а також громадянське суспільство як сфера реалізації особистісних інтересів та можливостей громадян. А. Шюц показав, що інтерсуб'єктивність у світі має такий апріорний

характер, який обіймає і світ природи, і світ людей: «... явище є кореляція контекстів свідомості, які мають абсолютне існування. Якщо явища конститууються інтерсуб'єктивно, вони звернені (reffered) до безлічі осіб (persons), між якими можлива комунікація. Абсолютне існування осіб та їх переживань передуює відносному існуванню явищ. Вся індивідуація останніх залежить від індивідуації перших, все існування Природи – від існування абсолютних мислень (minds)» (Schulz, 1997: 64).

Поняття інтерсуб'єктивності продуктивне з погляду розкриття політичної ідентичності як чинник формування громадянської свідомості. Якщо розглядати полюс політичної ідентичності, то інтерсуб'єктивність, по-перше, у бінарній опозиції «індивідуальне / колективне» нехай і не знімає саму опозицію, але показує сутність відносин між індивідом та колективом; по-друге, у бінарній опозиції «ми / вони» показує шляхи формування спільності «ми» (емпатія) і прийнятне ставлення до «вони» (толерантність, повага, політкоректність тощо); по-третє, у бінарній опозиції «норма / цінність» конститує фундаментальність аксіологічного чи ціннісного виміру людського існування; по-четверте, у бінарній опозиції «національне / наднаціональне» показує, що форми соціально-політичної організації мають національний характер за своїм сутнісним змістом, і в той же час наднаціональні за своїми структурами (наприклад, конституційна монархія як політичне твердження лібералізму – феномен англійської історії, а локківський поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову як продукт лібералізму – позанаціональний).

Якщо взяти полюс громадянської свідомості, то персоналістичний характер інтерсуб'єктивності зумовлює його індивідуалізм та національну приналежність, нормативний – правовий характер, екзистенційний – творчість та політичну відчуженість, аксіологічний – практичну спрямованість, некласичний – критичність та раціональність. І, безумовно, риторичність та комунікативність не можуть бути реалізовані поза сферою інтерсуб'єктивності. Однак справжня онтологізація інтерсуб'єктивності, а разом із нею політичної ідентичності та громадянської свідомості здійснюється у сфері «життєвого світу».

Життєвий світ (Lebenswelt) як поняття відноситься до пізнього періоду творчості Е. Гуссерля і є у певному сенсі логічним наслідком становлення та розвитку його філософських ідей. Як відомо, Е. Гуссерль прагнув побудувати та обґрунтувати філософію як сувору науку. Складність полягала в тому, що «з самого моменту свого виникнення філософія виступила з домаганням бути суворою наукою і до того ж такою, яка б відповідала найвищим теоретичним потребам» (Husserl, 2004: 285). У той же час, в жодну епоху свого існування, починаючи з Античності, вона не могла задовольнити цю вимогу. Понад те, на думку Е. Гуссерля, як наука філософія ще взагалі починалася. Причини цього: відсутність об'єктивно зрозумілих та обґрунтованих ідей, нестача міцно встановлених та ясних проблем, методів, теорій. Для обґрунтування філософії як суворой науки Е. Гуссерль використав методологічну процедуру епохи, що полягає у відмові, по-перше, від усіх суджень про світ як існуючий поза пізнання суб'єкта, а по-друге, від усіх накопичених історією наукових і ненаукових поглядів, оцінок, думок, суджень про світ.

Подібний підхід вирішував два важливі завдання. Перше – в результаті виконання процедури епоха людини поставала включеною в структуру світобудови, не просто її частиною, але особливим виміром. Друге – процедура епохи означала набуття самостійного досвіду мислення. справа не в тому, щоб просто взяти і відкинути все, що було напрацьовано європейською думкою за дві з половиною тисячі років її існування, а в тому, щоб не запозичувати і не спиратися на чийсь погляди та думки, самостійно дійти певних висновків і оцінки, які цілком імовірно вже були артикуловані кимось.

Процедура епохи є виключенням або відмовою або «укладанням у дужки» природної установки – безумовного і неререфлексивного допущення буття реальності. Парадокс у тому, що в процесі здійснення цієї процедури Е. Гуссерль прийшов до ідеї «життєвого світу»

(Lebenswelt) як дофілософської, донаукової, первинної в гносеологічному сенсі свідомості, що виступає основою наукового дослідження світу: «у міру проникнення з'ясовується, що кожен досягнутий у цьому смислового розгортанні феномен, і, насамперед, даний у життєвому світі як само собою зрозумілий чином суціль, сам уже несе в собі смислові та значущі імплікації, тлумачення яких виводить нас до нових феноменів тощо» (Husserl, 2004: 317).

Життєвий світ є сферою очевидностей, до яких ставляться з довірою, і які прийняті суспільством безвідносно до вимог наукового обґрунтування та легітимації. Життєвий світ має цілу низку характеристик. По-перше, він – основа всіх наукових ідеалізацій. По-друге, він суб'єктивний, тобто, даність є у певному образі, у різноманітних практиках, і навіть у вигляді різноманітних цілей. По-третє, життєвий світ має культурно-історичний характер, тобто його образ характеризує собою специфіку певного історичного періоду. По-четверте, життєвий світ є релятивним або відносним, тобто, з одного боку, співвіднесений з буттям людини, а з іншого, змінивши залежно від свого історичного контексту: життєвий світ сучасності відрізняється від життєвого світу античності та класичного християнства. По-п'яте, життєвий світ неможливо тематизувати в рамках класичного об'єктивізму та суб'єктивізму європейської науки, що є однією з причин її кризи. По-шосте, життєвий світ має певні допитові або апріорні структури, на основі яких можливі як вироблення певної наукової методології, так і формування наукових абстракцій.

Важливість гуссерлівського поняття «життєвого світу» для історичних, соціальних, політичних наук у тому, що воно знаменує собою відхід від дихотомії об'єктивістської та суб'єктивістської позицій класичної новоєвропейської науки щодо соціально-політичних реалій у бік інтерсуб'єктивного, де дослідник перебуває не поза досліджуваного предмету, а включений у його структуру: «Потрібно спуститися з вершини думки іншого і знову виявити можливість первинно осяжного відношення, без якого і почуття самотності, і саме поняття соліпсизму не мали б для нас жодного значення. Необхідно, отже, спочатку знайти, ще до поділу, співіснування Я та іншого в інтерсуб'єктивному світі. І тоді на цьому ґрунті саме соціальне тільки й набуде свого значення» (Husserl, 2004: 330).

Резервування поняття «життєвого світу» для дослідження феномену політичної ідентичності як фактора формування громадянської свідомості значуще саме в теоретико-методологічному плані, оскільки йдеться про онтологічний статус зазначених феноменів. Політична ідентичність і громадянська свідомість можуть осмислюватися науковими методами у політичних, соціальних, філософських науках, але власними силами вони відносяться до дотеоретичного способу існування. Спільнота людей (громадянське суспільство) може мати і політичну ідентичність, і громадянську свідомість, незалежно від наукової рефлексії з них. Але сама наукова рефлексія черпає і свої проблемні поля, і онтологічні підстави, як було показано, із «життєвого світу». Бінарні опозиції «індивідуальне / колективне», «ми / вони», «норма / цінність», «національне / наднаціональне», «минуле / сьогодення» тощо. Топос політичної ідентичності, тобто індивідуалізм, правова культура, критичність, практична спрямованість, раціональність, творчість, риторичність, комунікативність, національна приналежність, політична відчуженість, як складові громадянської свідомості у межах даного дослідження, вкорінені у життєвому світі громадянського суспільства.

Висновки. Поняття «життєвого світу» допомагає, по-перше, осмисленню того, чому політична ідентичність є феноменом епохи Модерну. А по-друге, якщо вища можливість політичної ідентичності полягає в тому, щоб бути фактором формування громадянської свідомості, показана, виходячи з некласичного характеру останнього (інтенціональність, активність, синтетичність, інтерсуб'єктивність), то тепер, виходячи з проблематики «життєвого світу», будуть окреслені механізми самої політичної ідентичності як подібного роду фактора. Іншими словами, політична ідентичність та громадянська свідомість розкриваються як єдина структура у взаємній спрямованості та активності обох полюсів.

Політична ідентичність – феномен доби Модерну. Підставою цього є раціоналізація життєвого світу Європи (це відзначає Е. Гуссерль у «Кризі європейських наук», М. Вебер в «Історії господарства», Ю. Хабермас у «Філософському дискурсі про модерн» та інші), яка призвела до його обмірчання або секуляризації, розпаду традиційних форм (церква, монархія). Ці раціоналізовані життєві світи, як пише Ю. Хабермас, створюються за допомогою, по-перше, рефлексії традицій, які втратили свою самобутність, по-друге, універсалізації норм дії, по-третє, генералізації цінностей, по-четверте, форм соціалізації, розрахованих на формування різноманітних ідентичностей (Habermas, 1985: 255).

Політична ідентичність містить у собі рефлексію традицій (бінарна опозиція «минуле / сьогодення»), універсалізацію норм дії та генералізацію цінностей (бінарна опозиція «норма / цінність»). Відповідно, можна говорити про політичну ідентифікацію, яка підкреслює активний, процесуальний характер політичної ідентичності, що виступає її змістом і метою, як про специфічну установку епохи Модерну і форму соціальної дії.

Поняття установки (Einstellung) в сучасний дискурс введено Е. Гуссерлем: «Під установкою, взагалі кажучи, розуміється звично стійкий стиль вольового життя із заданістю устремління, інтересів, кінцевих цілей та зусиль творчості, загальний стиль якого, тим самим, також зумовлений» (Husserl, 1913: 170).

Парадокс феноменологічного проекту Е. Гуссерля в тому, що, займаючись побудовою філософії як суворої науки, виключаючи «природну установку» за допомогою ряду феноменологічної помірності або еросхе, досягнення ним поняття «життєвого світу», означало по суті реабілітацію, що відкидається, завдяки чому і став можливим проект соціальної феноменології А. Шюца. І тут можна говорити про політичну ідентифікацію як соціальну дію.

References:

1. Dekart, R. (2000) *Metafizychni rozmysly*. [Metaphysical reflections]. Pereklad z frantsuzkoi Zoi Borysiuk ta Oleha Zhupanskoho. K.: Yunivers. 304 s. [in Ukrainian]
2. Landgrebe, L. (2018) *Fenomenologija Edmunda Gusserlia* [Phenomenology of Edmund Husserl]. SPb.: Rus. Mir. 382 s. [in Russian]
3. Lokk, Dzh. (2001) *Dva traktaty pro vriaduvannia* [Two treatises on governance]. Pereklad z anhl. O. Terek, R. Dymerevs. K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy». 380 s. [in Ukrainian]
4. Teilor, Ch. (2013) *Sekuliarna doba* [Secular age]. Knyha persha. Per. z anhl. K.: AUKh I LITERA. 664 s. [in Ukrainian]
5. Berger, P. (1976) *Pyramids of Sacrifice: Political Ethics and Social Change*. Anchor. 240 p. [in English]
6. Berger, P. Luckmann, T. (1966) *The Social Construction of Reality*. New York: Anchor Books. 240 p. [in English]
7. Berger, P., Huntington, S. (2003) *Many Globalizations: Cultural Diversity in the Contemporary World*. NY: Oxford University Press. 390 p. [in English]
8. Djik van, T.A. (1982) *Toward a Model of Ethnic prejudice in Cognition and Discourse*. *University of Amsterdam: Dept. of General Literary Studies*. 314 p. [in English]
9. Habermas, J. (1981) *Die Problematik des Sinnverstehens in den Sozialwissenschaften. Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 1: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt/Main: Suhrkamp. Ss. 152-203. [in German]
10. Habermas, J. (1985) *Der philosophische diskurs der modern*. Frankfurt am Main, Zwölf Vorlesungen Suhrkamp Verlag. 354 s. [in German]
11. Habermas, J. (1985) *The theory of communicative action. Lifeworld and system: A critique of functionalist reason*. Vol. 2. Boston: Beacon Press. 520 p.
12. Husserl, E. (1913) *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch: Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie*. Halle (Saale), Max Niemeyer Verlag. 512 s. [in German]

13. Husserl, E. (2004) *The Crisis of European Sciences and transcendental phenomenology*. M.: Publishing house «Vladimir Dal». 403 s. [in English]
14. Sandberg, J., Dall’Alba, G. (2009) Returning to practice anew: A life-world perspective. *Organizations Studies*. Vol. 30 (12). P. 1349-1368. [in English]
15. Schulz, W. (1997) Changes of Mass Media and the Public Sphere. *Javnost The Public*. V. 4. № 2. Pp. 57-69. [in English]
16. Weber, M. (2015 [1919]) Politics as Vocation. In *Weber's Rationalism and Modern Society*, edited and translated by Tony Waters and Dagmar Waters. New York: Palgrave Macmillan. Pp. 135-136. [in English]

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-9>

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ ПОСИЛЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ З ІНСТИТУТАМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Дмитро Каденко,

аспірант кафедри парламентаризму

*Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

ORCID ID: 0000-0002-9811-6962

dkadenko@gmail.com

Анотація. У положеннях наукової статті автор проводить аналіз Національної програми посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства. Методи й прийоми дослідження обрані у відповідності до цілі та завдань наукового дослідження обумовлені особливостями обраної тематики. При написанні статті використано описовий метод у його аналітичній та систематичній спрямованості, а також дефініційний, контекстний, порівняльний, структурний аналіз, інтерпретаційний аналіз змістовного наповнення досліджуваного нормативно-правового документа. Автором відзначено важливість прийняття Національної програми посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства для розбудови інституції громадянського суспільства в сучасних українських реаліях. Визначено переваги та недоліки змістовного наповнення Національної програми. Представлено основні положення, які мають бути передбачені в оновленій версії Програми. У подальшому доцільно акцентувати увагу на моніторинговому відстеженні ефективності Національної програми, щоб сформувані цілісне уявлення про вплив документа на стан взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства.

Ключові слова: демократія, регіональний розвиток, громадська організація, нормативно-правова база, державне регулювання, громадська ініціатива.

THE ROLE OF THE NATIONAL PROGRAM FOR STRENGTHENING THE INTERACTION OF THE STATE WITH CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN BUILDING UKRAINIAN DEMOCRACY

Dmytro Kadenko,

Postgraduate Student at the Department of Parliamentarism

*Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of the Taras
Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0002-9811-6962

dkadenko@gmail.com

Abstract. In the provisions of the scientific article, the author analyzes the National Program for Strengthening the Interaction of the State with Civil Society Institutions. Methods and techniques of research are selected in accordance with the purpose and objectives of research due to the peculiarities of the chosen topic. When writing the article, the descriptive method was used in its analytical and systematic orientation, as well as definitional, contextual, comparative, structural analysis, interpretive analysis of the content of the studied legal document. The author noted the importance of adopting the National Program for Strengthening the Interaction of the State with Civil Society Institutions for the development of civil society institutions in modern Ukrainian realities. The advantages and disadvantages of the content of the National Program are identified. The main provisions to be provided in the updated version of the Program are presented. In the future, it is advisable to focus on monitoring the effectiveness of the National Program in order to form a holistic view of the impact of the document on the state of interaction between the state and civil society institutions.

Key words: democracy, regional development, public organization, normative-legal base, state regulation, public initiative.

Вступ. Загальна демократична тенденція проявляється у тому, що представники різнорівневих владних структур все більше перебувають під кінцеві рішення все частіше приймаються спільними представництвами держави та громадськості. Також все частіше проводяться місцеві референдуми. Тому місцева влада значною мірою орієнтується на виконання рішень, прийнятих громадськістю. Стрімкий розвиток електронної демократії призвів до активізації використання електронних платформ для різноманітних форм участі громадськості.

Враховуючи зміст основних принципів залучення громадськості та сучасні напрямки становлення громадянського суспільства в демократичному просторі як орієнтири для пересічних громадян, можемо визначити необхідні програмні компоненти, реалізація яких реально сприятиме розвитку громадянського суспільства.

Варто відзначити, що навіть факт часткової наявності пріоритетів в Програмі посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства, є підставою сподіватися на реальний внесок у розвиток громадянського суспільства в результаті її реалізації.

Дослідження спрямоване на необхідність виявлення низки унікальних рис організаційно-функціонального гарантування реалізації державної політики, спрямованої на розвиток громадянського суспільства в Україні та проблемні аспекти, які потребують оптимального вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суспільство побоюється сильного поширення антидемократичних тенденцій у сусідніх країнах, підкреслюючи, що це становить серйозну загрозу стабільній взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства, оскільки розхитує усталену систему демократичних норм, призводить до деградації загальної політичної культури. Однак різке збільшення кількості громадських організацій є не лише наслідком сучасних суспільних явищ, воно зумовлено й історичними традиціями української державності, процеси якої сягають глибинного розвитку країни. Це свідчить про високий рівень соціальної активності в сучасному суспільстві, зумовлений, зокрема, домінуванням прагнення істотно стимулювати розвиток демократичних канонів, що панують у провідних країнах світу, і потребує ретельного наукового обґрунтування.

Мета і завдання. Мета дослідження – проаналізувати та визначити роль Національної програми посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства в розбудові української демократії. При цьому необхідним є вирішення ряду завдань: визначити особливості змістовного наповнення Національної програми посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства; охарактеризувати важливість нормативно-правового документу в сучасних українських реаліях; виявити недоліки програми, що потребують вирішення.

Матеріал і методи досліджень. Методи й прийоми дослідження обрані у відповідності до цілі та завдань наукового дослідження обумовлені особливостями обраної тематики. При написанні статті використано описовий метод у його аналітичній та систематичній спрямованості, а також дефініційний, контекстний, порівняльний, структурний аналіз, інтерпретаційний аналіз змістовного наповнення досліджуваного нормативно-правового документа.

У ході дослідження була використана Національна програма посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства.

Результати та їх обговорення. Розвиток демократичної, правової та соціальної держави перебуває у тісному зв'язку з становленням громадянського суспільства як площини громадської діяльності громадян, об'єднаних з метою прийняття спільних рішень, в тому числі гарантування захисту прав та інтересів, здобуття спільного блага, у тому числі у співпраці з представниками державної та регіональної влади, політичними інститутами та бізнесом.

Важливою характеристикою сталості громадянського суспільства є функціонування інститутів громадянського суспільства, що надає можливість громадянам та соціальні угрупованням гарантувати самоорганізацію, представництво, реалізацію та захист прав та інтересів.

Взаємодія представників державної влади та організацій громадянського суспільства розглядається як визначальний показник впровадження демократичних цінностей, відображених у Конституції України, що включають свободу та особисту недоторканність, свободу слова, висловлення поглядів і переконань, релігійний світогляд, свободу об'єднань, залучення громадян до керівництва державою (Конституція України).

Громадянське суспільство є відображенням і захистом для інтересів і цілей різних соціальних об'єднань і громадян. Громадянське суспільство повинно здійснити вагомий внесок у забезпечення стабільності розвитку держави за допомогою надання соціальних послуг, забезпечення роботи соціального підприємництва, зростання обсягів робочих місць та осіб із самозайнятістю, оптимізація бізнес-осередків, боротьба з корупційними проявами, сприяння прозорості функціонування органів державної та регіональної влади, реалізація інших громадсько орієнтованих проєктів. Українські інститути громадянського суспільства відіграють провідну роль у стимулюванні відновлення територіальної єдності та розвитку миру.

Національна програма посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства дійсно є позитивним документом для українських організацій. Він містить амбітні плани щодо створення нових фінансових стимулів для розвитку благодійності та волонтерства, соціального підприємництва та інституційного розвитку громадських організацій. Для реалізації Стратегії уряд має затвердити план заходів із чіткими інструкціями для міністерств та обласних державних адміністрацій, обласні ради мають затвердити програми розвитку громадянського суспільства та створити координаційні ради.

2021 рік був досить позитивним для розвитку громадянського суспільства. Сектор зберіг свою мережу організацій та довіру населення. Крім того, вдалося розвинути благодійну допомогу у сфері охорони здоров'я в боротьбі з епідемією коронавірусу. Організації громадянського суспільства активно долучилися до процесу створення безбар'єрного простору в Україні. Багато пропозицій громадськості враховано в Національній стратегії безбар'єрного простору в Україні, багато організацій увійшли до Координаційної ради з безбар'єрного простору при Кабінеті Міністрів.

Нова Програма базується на баченні ролі та значення громадянського суспільства та принципів його взаємодії з державою, виходячи зі стандартів, закріплених у низці міжнародних документів.

Найважливішим досягненням для інститутів громадянського суспільства у 2021 році стало ухвалення Національної програми сприяння розвитку громадянського суспільства на 2021–2026 роки (Указ Президента України «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки»). Цей документ став першим системним правовим документом, у якому відображена позиція представників нової влади що надання підтримки розвитку інститутів громадянського суспільства.

Програма дійсно є важливим досягненням для українських громадських організацій. Вона містить амбітні плани щодо формування системи оновленого стимулювання розвитку благодійності та волонтерства, соціального підприємництва та розвитку громадських інституцій.

Програма буде реалізовуватися на національному та регіональному рівнях у взаємодії з інститутами громадянського суспільства, міжнародними представництвами та іншими зацікавленими установами та організаціями.

Для реалізації Програми уряд має затвердити план заходів із чіткими інструкціями для міністерств та регіональних державних владних представництв, що повинні затвердити власні програми сприяння розвитку громадянського суспільства та створити відповідні координаційні ради.

Порівняння змісту компонентів цілі та окреслення основних задач не дозволяє зрозуміти, як виконання кожного завдання дозволить досягти певної частини цілі. Так, в рамках мети

визначено гарантування результативних процедур залучення громадських інституцій у процес формування та реалізації державної та регіональної політики, вирішенні завдань різного рівня складності та масштабу. Справді, він є найважливішим, оскільки як його активність, так і ефективність значною мірою обумовлює ефективність залучення інститутів громадського суспільства. Тому хоча б одне завдання має чітко вказувати, як цей компонент мети буде реалізований. Але серед представлених задач можна виокремити виключно узагальнене формулювання – гарантування систематичного залучення громадськості у процес формування та реалізації регіональної політики, вирішення проблем місцевого значення. Без уточнення процедур та інструкцій щодо вирішення цього завдання. При цьому загальні вимоги до визначення задач включають доцільність визначати напрямки та інструменти їх виконання. Якби були доповнення на кшталт запровадження нових форм і процедур залучення інститутів громадського суспільства, механізмів врахування їх результатів при прийнятті рішень, як уряд планує забезпечити цю системну участь.

Існує слабка закономірність між проблемами, цілями, завданнями та діяльністю. Наприклад, з метою вирішення проблеми забезпечення оптимальних умов для функціонування та інституційного становлення інститутів громадянського суспільства, активізації їх залученості до соціально-економічного розвитку регіону планується проведення щорічного регіонального конкурсу кращих практик благодійності. Однак визначення основних проблем, не стосується ані соціальної відповідальності компаній, ані соціального підприємництва.

Найбільшою перемогою є те, що законодавці змогли зберегти рамки свободи інститутів громадянського суспільства, незважаючи на півтора десятка різних негативних законопроектів у Верховній Раді. Об'єднавши зусилля, змогли протистояти спробам деяких депутатів обезцінити громадську діяльність, прирівнявши її до комерційного лобювання або спроб уряду ускладнити процедури іноземним волонтерам в Україні.

Стимулювання розвитку форматів демократичної участі визначена безпосередньо через приєднання організацій громадянського суспільства до представництв дорадчих органів та розробки та розповсюдження керівних принципів участі громадськості в політичній діяльності. Принаймні незвичайним є те, що активізація громадського контролю відповідно до прийнятого рішення представників владних структур планується шляхом попереднього публічного обговорення цих рішень. Громадська / антикорупційна експертиза, консультації та семінари в різних форматах визначені як основні інструменти гарантування постійної участі громадських організацій у процесі формування та реалізації регіональної та місцевої політики.

Розробники планують підвищити успішність взаємодії держави та інститутів громадського суспільства в ході залучення до спільних тематичних заходів та оптимізації соціального діалогу. Особливо важливим при аналізі заходів є не стільки колегіальне надання соціальних послуг для населення, а саме відзначення свят. При цьому сам захід є конфіденційним, спрямованим на гарантування дотримання високого рівня прозорості та відкритості функціонування органів регіональних владних структур та місцевого самоврядування.

Перше на що варто звернути увагу – відсутність єдиної логіки та програмного підходу. Формально всі складові мають недостатній зв'язок між собою. Проблеми становлення інститутів громадянського суспільства визначаються дуже поверхово і далекі від реальності. Відповідно, немає належного усвідомлення варіантів їх розв'язанням. Тому програмні завдання та заходи не відповідають змістовного наповнення проблем. При цьому навіть низка програмних заходів на різних етапах дуже опосередковано пов'язані із завданнями, які повинні бути визначені. Заходи та їх наслідки часто розглядаються розробниками як одне й те саме.

Першочергово потребує вирішення завдання щодо визначення державного органу, що є відповідальним за підготовку проекту оновленої Національної програми посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства.

На сьогодні у частині областей відсутні регіональні програми сприяння розвитку громадянського суспільства, що деструктивно впливає на впровадження завдань нормативного документа. При цьому варто відзначити не успішність здійснення регіональними координаційними радами окресленого функціоналу. Недостатня ефективність правових інструментів координації дій Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у ході реалізації державної політики посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства. Відповідно до Національної програми її реалізація повинна гарантуватися спільними діями представників державної та регіональної влади, представників громадськості для досягнення мети і принципів Національної програми. Оскільки значна частина його діяльності та регіональних програм пов'язана з прийняттям нормативно-правових документів, результативність їх виконання пов'язана з роботою Верховної Ради України та місцевих рад.

На рівні Національної програми вказується, що представники місцевого самоврядування залучені до її впровадження на основі та в порядку, передбачених законами України, статутами територіальних громад, в тому числі їх власними актами. Проте закон не зобов'язує органи місцевого самоврядування приймати місцеві програми посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства. Незважаючи на те, що успішна практика співробітництва місцевого самоврядування та громадського сектору щодо вироблення цілей місцевої політики посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства існує, у значній кількості територіальних громад такі документи відсутні. Невизначеність ролі Верховної Ради України у процесі реалізації Національної програми призвела до систематичного невиконання заходів, що обумовлювали внесення змін до документів правового регулювання.

Таким чином, законопроекти України мають важливе значення для оптимізації участі громадськості у розвитку та реалізації політики на державному та регіональному рівнях, вирішення питань місцевого рівня. Відповідно нормативно-правові документи України мають вагомe значення для покращення залучення представників громадськості до формування та реалізації державної та регіональної політики.

Тісна співпраця між громадянським суспільством та відповідними державними органами необхідна для аналізу ситуації та визначення тенденцій, виявлення проблем, розробки рішень, розробки проектів рішень, їх виконання та моніторингу виконання та оцінки ефективності. Такий підхід передбачено в процесі розробки цієї Програми.

Необхідно змінити механізм реалізації державної політики у сфері сприяння посилення взаємодії, зокрема:

- визначення чітких стратегічних задач і системи заходів, перспективних результатів їх впровадження;
- належна реалізація заходів та відстеження їх результатів;
- оптимізація координації між органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства у процесі впровадження державної політики у необхідній сфері на різних рівнях;
- зростання інституційної спроможності представництв виконавчої влади відносно оптимізації комунікативної взаємодії з громадськістю, в тому числі гарантування функціонування відповідних підрозділів;
- оптимізація взаємодії представників державної та регіональної влади під час запровадження державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства.

При цьому нова Програма ґрунтується на баченні ролі та значення громадянського суспільства та принципів його взаємодії з державою, на основі стандартів, закріплених у низці міжнародних документів. Програма також підтримує ключові цілі інститутів громадянського суспільства, викладені в Угоді про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами, з іншого.

У контексті вищевикладеного постає питання контролю за виконанням заходів. Жоден орган не може бути панацеєю в цьому питанні. Крім того, напрями підтримки розвитку громадянського суспільства дуже різноманітні, і на сьогодні не існує єдиного органу, здатного здійснювати професійний контроль за всіма цими питаннями. Водночас, згідно з планом реалізації Національної програми посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства, можна зробити висновок про дві лінії контролю: державну та незалежну (громадську). Відповідальним за Уряд є відповідний відділ інформації та зв'язків з громадськістю.

Департамент може написати меморандум прем'єр-міністру, який має повноваження видавати інструкції, розпорядження чи догани за невиконання плану уряду. Крім того, кожен орган виконавчої влади повинен призначити особу або підрозділ, відповідальний за виконання завдань Програми. Також щорічно проводитимуться національні та регіональні форуми громадянського суспільства – звітні конференції про стан виконання планів та покращення правового середовища для державного сектору. Їх має організувати Кабінет Міністрів України і разом із представниками громадських організацій розглядати реалізацію стратегії, обговорювати прогрес, плани тощо.

Передбачається сприяти участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному житті країни через надання соціальних та інших послуг, соціального підприємництва, державно-приватного партнерства. Низка завдань спрямована на налагодження суспільно корисної міжгалузевої співпраці: інститути громадянського суспільства – влада – бізнес (Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки).

Основними засобами запобігання поширенню потенційних загроз, а також інструментами ліквідації першопричин їх існування є:

- удосконалення інституційно-правового регулювання інститутів громадянського суспільства, особливо правового регулювання їх залучення до обговорення та управління рішенням на національному, регіональному (субрегіональному) та місцевому рівнях;
- активізація інформаційно-комунікаційної складової в роботі інститутів громадянського суспільства (налагодження між ними постійного діалогу та взаємного обміну інформацією, популяризація їх потенціалу та досягнень у суспільстві докільця, а також для органів державної влади та місцевого самоврядування, поширення передового досвіду та найкращих європейських практик спільного вирішення соціальних проблем тощо);
- створення систем неперервної освіти та навчання для інститутів громадянського суспільства, а також реалізація програм постійного навчання їх працівників та керівників;
- заохочення інститутів громадянського суспільства до мережі.

Визначені напрями збільшення результативності інститутів громадянського суспільства надає можливість збільшити потенційність розвитку в Україні загалом та соціальний вплив окремих недержавних інституцій та громадських утворень шляхом оптимізації використання доступних матеріальних та людських ресурсів.

При цьому варто акцентувати увагу на те, що в сучасному контексті європейської інтеграції України одним із ключових напрямів становлення її інститутів громадянського суспільства повинно бути розвиток мережевих структур, утворених за тими ж принципами, що й у держав ЄС і в тісній співпраці з європейськими партнерами. Так, Українська національна платформа Форуму громадянського суспільства Східного партнерства (УНП ФГС Схід), що в сучасних умовах є одним із каталізаторів євроінтеграції українського громадянського суспільства, має визначати свій майбутній інституційний розвиток на ряду основних принципах: запровадження сучасних принципів стратегічного управління. Маркетинговий компонент його функціонування, цифровізація комунікації, оптимізація системи контролю, покращення результативного зворотного зв'язку, формування внутрішнього обміну послу-

гами, в тому числі диверсифікація спектру мотиваційних заходів, що реалізуються за участі представників Платформи.

Все це надасть можливість не тільки збільшити результативність УНП ФГС Схід у реалізації визначених завдань, а й збільшити інституційну спроможність та соціальний вплив, в тому числі щодо покращення співробітництва з органами державної та регіональної влади. Також буде здійснена гармонізація взаємодії з неурядовими організаціями, що орієнтовані на європейську інтеграцію України, проте знаходяться за межами Платформи, а також з іншими представниками громадянського суспільства з схожою метою (Індекс громадського суспільства).

Основними положеннями, які мають бути передбачені в новій Програмі, мають бути, зокрема:

- підготовка планів впровадження для реалізації Програми. Чітке розмежування функціоналу органів виконавчої влади відносно реалізації, відслідковування та оцінювання виконання документів на стадії розробки планів заходів, представлених публічних звітів щодо виконання планів заходів, аналізу досягнення очікуваних результатів (Корнієвський, Сидоренко, Пеліванова, 2021);

- конкретні інструменти залучення Верховної Ради України у хід впровадження Програми (залучення народних депутатів на етапі розробки планів заходів та моніторингу їх виконання);

- рекомендації представникам місцевого самоврядування про прийняття місцевих програм посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства, які б забезпечували широке поле галузевого співробітництва;

- визначення показників ефективності (кількісні показники, конкретний очікуваний результат, ресурси для реалізації);

- відображення актуальних акцентів посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства та визначення ключових завдань;

- створення єдиних вимог звітності щодо реалізації планів заходів на регіональному рівні.

Обговорення. Аналіз змісту програми посилення взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства надає аргументи для формування висновку відносно виключно формального підходу до його становлення та імітації допомоги. Тому регіональне громадянське суспільство може перебувати в активній фазі розвитку не лише за рахунок регіональній цільовій програмі, скільки попри її впровадження. Зміст Програми більше схожий на випадковий набір різноспрямованих заходів, а не на логічно структуровану послідовність інструментів вирішення цілей і завдань програми.

Програмні документи не враховують сучасні принципи та тенденції розширення участі громадськості в регіональній політиці, які притаманні демократичним державам, а також реальні проблеми, які найбільше перешкоджають розвитку громадянського суспільства.

Програмний документ не передбачає запровадження нових ефективних форм участі громадськості та розробки та застосування механізмів врахування її результатів. Немає й мови про зворотний зв'язок у формі звітності перед громадськістю про те, як участь громадськості впливає на її діяльність та рішення. Без цього участь громадськості й надалі буде суто імітаційною, громадянське суспільство буде недостатньо розвиненим, а регіональна та місцева демократія буде переважно фасадною. Фактично, розробники програмних документів не звертають уваги на проблему надання послуг з розвитку громадянського суспільства, зокрема створення електронних сервісів для всіх форм участі громадськості.

Програмний підхід до розвитку громадянських компетентностей молоді є абсолютною формальністю і навіть не усвідомленням реальної значущості проблеми.

Загалом зміст програмного документу свідчить про дуже низьку зацікавленість влади у розвитку інститутів громадянського суспільства та зростання його впливу на діяльність та рішення влади. Програма набагато більше моделює намір сприяти розвитку громадянського

суспільства, ніж реальні кроки в цьому напрямку. Щоб отримати хороший результат для всіх, потрібно, щоб кожен добре організував процес у контексті розробки урядом проектів рішень і програм з ефективними громадськими експертами та активістами.

Щодо відсутності громадської ініціативи та програм фінансової підтримки, інноваційної діяльності, учасники взаємодії мають відзначити міжнародних партнерів та донорських інституцій (Сенча, 2020).

Потрібно розробляти власні плани та концепції діяльності разом із громадськістю, молоддю, з тими, на кого і для кого вони спрямовані. Добре володіти показниками відповідних досліджень і враховувати їх у будь-якій діяльності. Тому, вбачаємо успіх такої взаємодії. Прикладами лише останніх інноваційних рішень та заходів з відповідними результатами стали: мобільні лабораторії для молоді та активних освітян, платформи вуличного діалогу з молоддю в Галереї кращих практик. Соціальна єдність, після якої таборують та отримують фінансову підтримку найкращі ідеї молоді, творча діяльність мереж Послів Миру та Інклюзивних Громадських Радників та багато іншого. Всі мають бути інноваційними у вирішенні та розвитку, підготовці молоді до дорослих справ через цікаві формати взаємодії, наприклад, запросила взяти участь у підсумковому турнірі з дебатів для молоді на теми, пов'язані з баченням молоді щодо реалізації Національної Стратегії.

Висновки. Перш за все, можна констатувати, що загалом державна політика, спрямована на розвиток громадянського суспільства в Україні завершила початковий, фундаментальний етап становлення. Про це, зокрема, свідчить формування законодавчого регулювання різнопланових питань взаємодії представників державної влади та громадянського суспільства, а також певна стабільність визначення державою стратегічних цілей у цій сфері.

Розробка подібних програм покращить якість місцевої політики та роботи органів місцевого самоврядування, продемонструє прагнення місцевої влади впроваджувати демократичні принципи діалогу та партнерства з громадськістю, спонукатиме державний сектор до більш тісної співпраці з органами місцевого самоврядування та залучення в органах місцевого самоврядування.

References:

1. Hromadskyi suprovid realizatsii Natsionalnoi stratehii spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva na 2016–2020 roky na rehionalnomu rivni [Public support for the implementation of the National Strategy for Civil Society Development for 2016–2020 at the regional level] Asotsiatsiia spryiannia samoorhanizatsii naseleння. URL: <https://issuu.com/undpukraine/docs/support2> [in Ukrainian].
2. Indeks hromadianskoho suspilstva CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia v Ukraini. URL: <https://www.usaid.gov/europe-urasia-civil-society> [in Ukrainian].
3. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K> [in Ukrainian].
4. Korniiievskiyi O., Sydorenko D., Pelivanova N. ta in. (2021) Stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini u 2020 rotsi [The state of development of civil society in Ukraine in 2020]. Kyiv: NISD. 116. [in Ukrainian].
5. Sencha S. A. (2020) Analiz mozhlyvosti adaptatsii dosvidu zarubizhnykh krain dlia stymuliuvannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini [Analysis of the possibility of adapting the experience of foreign countries to stimulate the development of civil society in Ukraine]. Pravo ta derzhavne upravlinnia. 1, 170–177 [in Ukrainian].
6. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Natsionalnu stratehiiu spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021–2026 roky» vid 29.09.2021 № 487 / 2021 [Decree of the President of Ukraine «On the National Strategy for Civil Society Development in Ukraine for 2021–2026» from 29.09.2021 № 487 / 2021]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4872021-40193> [in Ukrainian].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-10>

КЛАСИФІКАЦІЯ ІННОВАЦІЙНИХ СТИЛІВ УПРАВЛІННЯ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ НОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Алла Клочко,

*доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри романо-германської філології та перекладу
Білоцерківського національного аграрного університету
(Біла Церква, Київська область, Україна)
ORCID ID: 0000-0001-6631-2638
klochko_alla@ukr.net*

Анотація. Вдосконалення управлінської діяльності менеджерів освіти є однією із важливих умов забезпечення ефективності функціонування освітніх організацій. Інноваційні підходи до стилів управління менеджерів освітніх організацій стають пріоритетними. У статті подано результати дослідження інноваційних стилів управління менеджерів освітніх організацій та подано їх класифікацію. Зазначено, що стиль управління менеджера освітньої організації є системою особистих засобів і способів його управлінської діяльності з метою досягнення поставлених цілей освітньої організації. Виділено основні риси стилів управління менеджерів освітніх організацій: цілеспрямованість, гнучкість, суб'єктивність, динамічність, актуальність. Виокремлено п'ять основних груп ситуативних чинників, які впливають на використання менеджерами організацій різних стилів управління. Обґрунтовано доцільність використання організаційно-психологічного підходу для дослідження інноваційних стилів управління менеджерів освітніх організацій. Запропоновано авторське визначення поняття «інноваційні стилі управління менеджерів освітніх організацій». Представлено класифікацію інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій, виділених за такими критеріями: «Інноваційні зміни в організації», «Командна робота в організації», «Партнерська взаємодія в організації». Розкрито особливості кожної з представленої групи стилів.

Ключові слова: освітні організації, менеджери освітніх організацій, інноваційні стилі управління, управлінська діяльність, класифікація інноваційних стилів управління.

CLASSIFICATION OF INNOVATIVE STYLES OF MANAGEMENT OF MANAGERS OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS IN THE CONDITIONS OF THE NEW REALITY

Alla Klochko,

*Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Romano-Germanic Philology and Translation
of the Bila Tserkva National Agrarian University (Bila Tserkva, Kyiv region, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-6631-2638
klochko_alla@ukr.net*

Abstract. Improving the management of education managers is one of the important conditions for ensuring the effectiveness of educational organizations. Innovative approaches to management styles of managers of educational organizations are becoming a priority. The article presents the results of a study of innovative management styles of managers of educational organizations and presents their classification. It is noted that the management style of the manager of the educational organization is a system of personal tools and methods of its management activities in order to achieve the goals of the educational organization. The main features of management styles of managers of educational organizations are highlighted: purposefulness, flexibility, subjectivity, dynamism, relevance. There are five main groups of situational factors that influence managers' use of different management styles. The expediency of using the organizational and psychological approach

to study innovative management styles of managers of educational organizations is substantiated. The author's definition of the concept of "innovative management styles of managers of educational organizations" is offered. The classification of innovative management styles by managers of educational organizations, selected according to the following criteria: "Innovative changes in the organization", "Teamwork in the organization", "Partnership in the organization". Features of each of the presented group of styles are revealed.

Key words: educational organizations, managers of educational organizations, innovative management styles, management activities, classification of innovative management styles.

Вступ. Соціально-економічні зміни в українському суспільстві створюють умови для пошуку нових концепцій розвитку системи управління освітою в умовах реформування. Однією із важливих умов забезпечення ефективності функціонування освітніх організацій є вдосконалення управлінської діяльності менеджерів освітніх організацій. Очевидним став той факт, що традиційні принципи, методи і засоби управління не забезпечують прогресивного розвитку освітніх організацій. Управління освітніми організаціями в сучасних умовах вимагає від менеджерів не лише професійних знань, умінь і навичок, але й інноваційних підходів до реалізації управлінських функцій. Пріоритетними стають завдання, що стосуються інноваційних підходів до стилів управління менеджерів освітніх організацій.

Виникає необхідність у класифікації інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій, яка зумовлена, на наш погляд, об'єктивною значущістю інноваційних стилів управління для менеджерів освітніх організацій в умовах реформування системи освіти та відсутністю в менеджерів знань про зміст інноваційних стилів управління, їхню відмінність від традиційних стилів, особливості використання різних видів інноваційних стилів управління.

Саме тому у рамках даної статті ставимо за мету представити класифікацію інноваційних стилів управління менеджерів освітніх організацій в умовах нової реальності.

Основна частина. Аналіз літератури свідчить про те, що безпосередньо проблема психології розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій не розроблялась. Однак, в наукових дослідженнях у сфері освітнього менеджменту, психології управління та організаційної психології вивчалися питання, що висвітлювали окремі аспекти означеної проблеми.

Значний внесок у дослідження психологічних аспектів стилю керівництва здійснили зарубіжні та вітчизняні вчені.

Зокрема, О. Журавльов (Журавлев, 2005) визначає стиль керівництва як індивідуально-типові особливості цілісної, відносно стійкої системи способів, методів, прийомів впливу керівника на колектив з метою ефективного і якісного виконання управлінських функцій. Як своєрідний стереотип розумових проявів і реальних вчинків, що притаманні особистості, автор розглядає стиль роботи керівника наочним проявом тих принципів, форм і методів реалізації управлінських завдань, завдяки яким наочно демонструються його особистісно-ділові якості та антропологічна підготовленість.

В. Співак (Спивак, 2001) дає своє розуміння стилю керівництва – це сталі особливості реалізації керівником владо-розпорядчих функцій, які відображають сприйняття ним підлеглих та рівень його особистої культури.

О. Кузьмін, Н. Мала, О. Мельник, І. Процик (Кузьмін, Мала, Мельник, Процик, 2008), досліджуючи стиль керівництва, визначають характерні манери поведінки для керівника, що переважають в його управлінській діяльності та за допомогою яких керівник може впливати на підлеглих і стимулювати їх для досягнення цілей організації. При цьому автор зазначає, що стиль характеризується індивідуальними особливостями, зумовленими особистістю управлінця. Окрім того, стиль може асоціюватися з розподілом між свідомими та позасвідомими діями в структурі поведінки, між внутрішньою готовністю та зовнішньою зручністю умов, між суб'єктивною можливістю й об'єктивною реальністю.

Грунтовністю відзначається тлумачення поняття «стилю керівництва» Р. Пушкар, Н. Тарнавської (Тарнавська, Пушкар, 2003), які розкривають цей феномен як звичну манеру стосунків керівництва з підлеглими, ступінь зусиль, що докладаються керівником з метою впливу на працівників, спонукання останніх до досягнення цілей організації, те, яким чином делегуються повноваження, який тип влади застосовується, яким є ставлення керівника до виробничих завдань та міжособистісних стосунків у колективі.

Окреслюючи теоретичні основи управлінської діяльності загалом, зазначимо зміст основних підходів до поняття «стиль керівництва» в ракурсі діяльності менеджерів освітніх організацій.

На думку Н. Коломінського (Коломінський, 2000), стиль керівництва установою освіти – це система методів, прийомів, засобів, які переважають в управлінській діяльності керівника, а також особливості їх застосування, обумовлені особистістю керівника.

Проте деякі автори дивляться на це питання під дещо іншим кутом зору, трактуючи стиль керівництва як цілісну специфічною систему стабільно повторюваних особливостей діяльності керівника (мотивів і цілей, змісту, способів), яка характеризується внутрішньою гармонією і вироблена для ефективного здійснення функцій управління в певних умовах.

І. Чубова (Чубова, 2017), аналізуючи наукові підходи до вивчення стилю управління сучасного керівника освіти, зазначає, що поєднання суб'єктивної можливості та об'єктивної реальності зумовлює двоякість стилю та створює можливість дослідження феномену стилю, вивчення індивідуальності людини або аналізу особливості діяльності.

Відповідно до підходу Л. Кравченко (Кравченко, 2001) стиль роботи керівника освіти розуміється як гнучка поведінка керівника щодо співробітників та учнів, котра базується на самоорганізації та самоуправлінні і є орієнтованою на досягнення цілей навчально-виховного закладу та організації загалом.

Здійснений аналіз дає змогу дійти висновку, що стиль управління менеджера освітньої організації є системою особистих засобів і способів його управлінської діяльності з метою досягнення поставлених цілей освітньої організації.

Щодо структури стилю управління, то різні автори в різноманітних комбінаціях відносять до неї найчастіше такі складові: вибір завдань; прийняття рішень; організація групи; вибір методів спонукання; здійснення контролю; стимулювання активності; встановлення взаємовідносин з підлеглими; встановлення зворотного зв'язку з колективом; регуляція інформаційних потоків.

Аналіз літературних джерел дозволив виділити основні риси стилів управління менеджерів освітніх організацій: а) цілеспрямованість (скерованість на досягнення конкретних цілей освітніх організацій); б) гнучкість (зміна (застосування) у певній ситуації); в) суб'єктивність (зв'язок з особистими діями менеджера); г) динамічність (невизначеність і динаміка сучасного освітнього середовище достатньо швидко можуть змінює завдання і пріоритети освітньої організації при цьому відповідно змінюючи в часі стилі управління); г) актуальність (важливість для цього часу).

Отже, значної мірою результат діяльності освітньої організації визначає стиль управління менеджера, який дозволяє усвідомити причини і закономірності його поведінки, радикально змінити ставлення до професійних ситуацій, водночас надаючи успіху його управлінській діяльності.

На основі аналізу літератури можна говорити про те, що традиційні стилі управління є стилями управління, які спрямовані на вирішення традиційних, тобто усталених, таких, які стали звичайними, обов'язковими, управлінських завдань в організації. Мова йде про систему методів, прийомів, способів здійснення управлінської діяльності, які стосуються, відповідно до наявних у літературі підходів (Карамушка, 2004) як управлінського рівня аналізу управління (планування, організації та контролю), так і психологічного рівня аналізу управління (прийняття рішень мотивації, взаємодії, впливу на працівників тощо).

Проте, окрім використання традиційних стилів управління, менеджери організацій стикаються з необхідністю розробки й упровадження інноваційних стилів. Це зумовлено тим, що складність і багатогранність функціонування сучасного суспільства як динамічного соціального організму, зростання його системних змін ставить перед менеджерами все більш складні завдання. Це актуалізує проблему вдосконалення управлінської діяльності менеджерів, зокрема в результаті впровадження інноваційних стилів, тобто стилів управління, які забезпечують вирішення інноваційних завдань, які зумовлені впливами зовнішнього і внутрішнього середовища організації, новими етапами її розвитку.

Для ефективного управління освітніми організаціями в сучасних умовах менеджеру потрібно змінювати стилі управління залежно від ситуації.

До основних ситуаційних чинників, які впливають на використання менеджерами організацій різних стилів управління, можна віднести такі їх групи: 1) зміст діяльності, яка здійснюється в організації, та вимоги до працівників; 2) підготовленість працівників до виконання діяльності та їхні особистісні якості; 3) особливості взаємодії між менеджерами та працівниками, участь працівників у прийнятті рішень; 4) підготовленість, досвід менеджера та його особистісні характеристики; 5) вимоги організаційного середовища, етапи розвитку організації, характеристики організації в цілому та ін.

У дослідженні інноваційних стилів управління менеджерів освітніх організацій доцільним є використання організаційно-психологічного підходу, сутність якого полягає в тому, щоб у процесі аналізу видів та чинників розвитку інноваційних стилів управління менеджерів освітніх організацій урахувати насамперед психологічні особливості діяльності освітніх організацій (як цілісних систем) та організаційно-психологічні характеристики освітніх організацій, менеджерів та особливостей їх взаємодії.

Відповідно до організаційно-психологічного підходу інноваційні стилі управління менеджерів освітніх організацій можна визначити як систему методів, прийомів, способів здійснення управлінської діяльності відповідно до інноваційних завдань, які сьогодні реалізуються в освітніх організаціях згідно з вимогами внутрішнього та зовнішнього освітнього середовища: уведення освітніх реформ з метою забезпечення інноваційного змісту освіти та впровадження інноваційних освітніх технологій; реалізація менеджерами не лише власне управлінських (адміністративних), але й лідерських функцій; створення управлінських і виконавських команд та забезпечення їх успішної роботи з урахуванням індивідуальних потреб працівників; створення умов для партнерської взаємодії персоналу та гармонійного поєднання інтересів організації й персоналу; розвиток у менеджерів освіти орієнтації на власний саморозвиток й удосконалення та ін. (Клочко, 2021).

Що стосується класифікації інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій, ми виділяємо інноваційні стилі управління у менеджерів освітніх організацій за такими критеріями: «Інноваційні зміни в організації», «Командна робота в організації», «Партнерська взаємодія в організації».

Вибір саме таких критеріїв класифікації інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій зумовлений активними трансформаційними процесами, які відбуваються в системі освіти України.

Це актуалізує проблему готовності менеджерів освітніх організацій до управління інноваційним середовищем. А для цього необхідно, щоб сучасний менеджер освітньої організації практикував у своїй управлінській діяльності інноваційні підходи щодо вдосконалення стилю управління, приділяв увагу пошуку нових ідей, концепцій, парадигм, які б слугували засобом його подальшого розвитку.

Головним принципом, на якому базується управлінська діяльність менеджерів освітніх організацій, котрі працюють у постійно мінливих умовах, є принцип командної діяльності,

де всі учасники освітнього процесу є рівноправними суб'єктами й забезпечують діяльність на засадах партнерської взаємодії.

Інноваційні стилі управління у менеджерів освітніх організацій, які виділені за критерієм «Інноваційні зміни в організації», характеризуються показниками інноваційної управлінської діяльності менеджерів освітніх організацій, котрим властиві ознаки високого рівня самоактуалізації та особистісної зрілості, здатність швидко й адекватно реагувати на зміни, активне залучення педагогів до прийняття рішень в організації та спільне визначення переважно творчих, інноваційних напрямів діяльності та підходів до їх здійснення.

Інноваційні стилі управління у менеджерів освітніх організацій, які виділені за критерієм «Командна робота в організації», передбачають такі навички: орієнтацію менеджерів освітніх організацій на командну взаємодію на основі чітко визначених ролей, готовність до внутрішнього прийняття поставлених організаційних цілей і завдань, здатність до організації спільної діяльності за рішенням управлінських питань, готовність і навички конструктивного спілкування, діалогу і взаємодії з різними категоріями людей. Характеристиками менеджерів освітніх організацій, у яких розвинені згадані навички, є, на наш погляд, уміння забезпечувати ефективну, творчу діяльність команди, яка здатна підтримувати нові ідеї та підходи, інноваційну діяльність. Окрім того, суттєвим є, що такі менеджери освітніх організацій здатні забезпечувати розвиток команди, тобто ставити більш складні завдання та знаходити ресурси для їх виконання.

Інноваційних стилі управління менеджерів освітніх організацій, які виділені за критерієм «Партнерська взаємодія в організації», характеризуються вміннями менеджерів освітніх організацій встановлювати партнерські стосунки з педагогічним колективом, орієнтуватися на задоволення потреб як організації, так і педагогів, спроможністю створювати розгалужену мережу комунікацій, реалізуючи при цьому інноваційні підходи до організації діяльності педагогічного й учнівського колективів, визначаючи стратегічні, перспективні напрями діяльності.

Значний внесок у розробку інноваційних стилів управління в сучасних умовах трансформації суспільства, у тому числі в освітніх організаціях, здійснили низка вчених.

Так, І. Адізес (Адизес, 2014) розглядає стилі управління (відповідно типи менеджерів) у контексті відповідних функцій, які повинен виконувати менеджмент у будь-якій організації. Автор описав чотири функції, необхідні менеджеру для успішного інноваційного управління організаціями, а саме: Р (Producing) – виробництво результатів; А (Administering) – адміністрування; Е (Entrepreneur) – підприємництво; І (Integrating) – інтеграція. При вирішенні проблем кожна функція націлена на конкретний тип завдань. І. Адізес вважає таку формулу управління придатною для будь-якої сфери. Будь-яка комбінація функцій, кожна із яких виконується на певному рівні, є стилем управління. Хорошому менеджеру не обов'язково блискуче виконувати всі функції, достатньо виконувати їх на рівні, що відповідає вимогам завдання. Залежно від стилю управління менеджер може бути виробником – Раеі, адміністратором – рАеі, підприємцем – РаЕі, інтегратором – раеІ та ін. Щоб стати лідером, мало виконувати кожен функцію на рівні мінімальних вимог, необхідно відмінно справлятися щонайменше з двома функціями, одна з яких І (Integrating – інтеграція). Автор також указує на те, що менеджеру, який блискуче виконує свої функції і став справжнім лідером, необхідно, щоб його стиль відповідав тим завданням, які стоять перед ним, й етапу життєвого циклу організації.

П. Завлін (Завлин, 2000) розробив модель формування стилю управління інноваційною діяльністю, визначаючи два полярних стилі управління: авторитарний та колективний (кооперативний). Автор представляє ці два полярні стилі керівництва як морфологічну матрицю комбінацій монополярних (авторитарних) і мультиполярних (колективних) способів формування проблем, прийняття управлінських рішень та їх реалізації. Але на практиці полярні

стилі керівництва в чистому вигляді трапляються вкрай рідко, тому менеджеру пропонується використовувати певну комбінацію полярних стилів управління інноваційної діяльності: авторитарний стиль (монополярна → екстремальна система (Е), мультиполярна → проміжна система (П), монополярна → проміжна система (П), мультиполярна → найбільш слабка система (С); колективний стиль (монополярна → найбільш слабка система (С), мультиполярна → проміжна система (П), монополярна → проміжна система (П), мультиполярна → екстремальна система (Е).

В. Лозниця (Лозниця, 2000) виділяє процес переходу від «прихованого» («анонімного») до «відкритого» («видимого») стилю управління. «Прихований» («анонімний») стиль управління полягає в тому, що вища ланка управління, яка приймає найвідповідальніші рішення і визначає життя всієї корпорації, не відома не тільки рядовим співробітникам, а й менеджерам нижчої і навіть середньої ланок. «Відкритий» («видимий») стиль управління сформувався внаслідок самодискредитації «прихованого» стилю. Йому властиві особливе визнання значущості горизонтальних зв'язків та каналів комунікації, вільне спілкування між представниками різних структурних одиниць, вплив на підлеглих, турбота про їхній статус й умови праці, поінформованість про стан справ в організації та ін.

В. Петренко (Петренко, 2006) звертає увагу на актуальність у сучасних умовах інтелектомотивуючого стилю управління, під яким розуміє манеру поведінки менеджера в стосунках з підлеглими, яка мотивує останніх до пріоритетного та інтенсивного розвитку власного інтелекту й ефективного використання останнього на користь загальної справи – досягнення запланованого результату діяльності. Такий підхід є актуальним з огляду на поширення ідеї менеджменту знань та створення передумов для формування інтелектуального потенціалу організації.

У працях Н. Гончарук, Д. Летучого (Гончарук, Летучий, 2014), О. Саврук (Савчук, 2009) виокремлено, окрім традиційних стилів управління організаціями, такі інноваційні стилі, як-от: загальний, індивідуальний, бюрократичний, прогресивний, волонтаристський, делегуючий, діловий (змістовно-об'єктивний), контрольний, самоцентристський, демотивуючий, нейтральний, дозволяючий.

І. Чубова (Чубова, 2017), досліджуючи диференціацію індивідуальних стилів управлінської діяльності керівників загальноосвітніх навчальних закладів, виокремлює діагностичні критерії когнітивних стилів керівників цього типу закладів освіти в ситуаціях управлінської взаємодії та диференціює визначені стилі (фактологічний, плануючий, креативний та змішаний) відповідно до проявів їх конструктивності/неконструктивності в професійній діяльності керівників-освітян.

В інноваційних освітніх організаціях більш вираженим є підприємницький стиль управління, який пов'язаний насамперед з умінням менеджера в потрібний момент проявити спритність, винахідливість і практичність при прийнятті різних рішень і виконанні своїх функціональних обов'язків. Ядром такого стилю управління є прагнення менеджера освітньої організації домогтися цілей, результатів успіху (Креденцер, 2019).

Висновки. Реформування сучасної управлінської системи освіти доцільно проводити, підтримуючи чинні перетворення та розвиваючи тенденції розвитку управління шляхом змін у змісті, структурі й технології управління, розробляючи та поглиблюючи ситуативний підхід як найбільш відповідний сучасним умовам. Інноваційні стилі управління менеджерів освітніх організацій мають свої особливості порівняно з традиційними стилями. Використання організаційно-психологічного підходу дозволило здійснити класифікацію основних інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій на основі використання критеріїв, які відповідають найбільш актуальним інноваційним напрямкам діяльності освітніх організацій у сучасних умовах.

References:

1. Adyzev Y. (2014) Razvitye lyderov. Kak poniat svoi styl upravleniia y effektivno obshchatsia s nosyteliamy ynykh stylei [How to understand your management style and communicate effectively with people of other styles]. Moskva : Alpyna Byznas Buks [in Russian].
2. Honcharuk N. T., Letuchy D. M. (2014) Vzaiemozviazok metodiv i styliv upravlinnia personalom u sferi derzhavnoi sluzhby [Relationship between methods and styles of personnel management in the civil service]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia, pedahohiky ta psykholohii*, 1, 16-20. [in Ukrainian].
3. Zhuravlev A.L. (2005) Psykholohiia sovmestnoi deiatelnosti [Psychology of joint activity]. Moskva : Yzd. «Ynstytut psykholohyy RAN» [in Russian].
4. Zavlyn P.M. (2000) Osnovy ynnovatsyonnoho menedzhmenta: Teoriia y praktyka [Fundamentals of Innovation Management: Theory and Practice]. Moskva : OAO «NPO», Yzd-vo «Ekonomyka [in Russian].
5. Karamushka L. M. (2004) Psykholohiia osvithnoho menedzhmentu [Psychology of educational management]. Kyiv : Lybid. [in Ukrainian].
6. Klochko A.O. (2021) Osoblyvosti vprovadzhennia treninhovoi prohramy «Psykholohiia rozvytku innovatsiinykh styliv upravlinnia u menedzheriv osvithnikh orhanizatsii» [Peculiarities of implementation of the training program "Psychology of development of innovative management styles in managers of educational organizations"]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia*, 1 (22), 79–88. [in Ukrainian].
7. Kolomynskyy N. L. (2000) Psykholohiia menedzhmentu v osviti (sotsialno- psykholohichnyy aspekt) [Psychology of management in education (socio-psychological aspect)]. Kyiv : MAUP. [in Ukrainian].
8. Kravchenko L.M. (2001) Styl roboty menedzhera osvity [The style of work of the education manager]. *Pedahohika matematyky i pryrodoznavstva. V Vseukraïnski chytannia, prysviacheni pamiaty M.V. Ostrohradskoho, 24-25 veresnia 2001 r. : zb. statey*. Poltava : POIPPO [in Ukrainian].
9. Kredentser O. V. (2019) Psykholohiia rozvytku pidpriemnytskoï aktyvnosti personalu osvithnikh orhanizatsiy [Psychology of development of entrepreneurial activity of the personnel of educational organizations]. Kyiv : Lohos. [in Ukrainian].
10. Kuzmin O.Ie., Mala N.T., Melnyk O.H., Protsyk I.S. (2008) Kerivnytstvo orhanizatsiieiu [Management of the organization]. Lviv: Vyd-vo Nats. un-tu «Lvivska politekhnikha». [in Ukrainian].
11. Loznyiatsia V.S. (2000) Psykholohiia i pedahohika [Psychology and pedagogy]. Kyiv : EksOb. [in Ukrainian].
12. Petrenko V.P. (2006) Upravlinnia protsesamy intelektokorystuvannia v sotsialno-ekonomichnykh systemakh [Management of intellectual property processes in socio-economic systems]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. [in Ukrainian].
13. Savruk O. Yu. (2009) Styli kerivnytstva: sutnist ta kharakterni rysy [Leadership styles: essence and characteristi]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha»*, 640, 387-393. [in Ukrainian].
14. Spivak V.A. (2001) Korporatyvnaia kultura [Corporate culture]. Sankt-Peterburh : Pyter [in Russian].
15. Tarnavska N. P., Pushkar R. M. (2003) Menedzhment: teoriia i praktyka [Management: theory and practice]. Ternopil. [in Ukrainian].
16. Chubova I. I. (2017) Analiz naukovykh pidkhodiv do vyvchennia styliu upravlinnia suchasnoho kerivnyka [Analysis of scientific approaches to the study of management style of the modern leader]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia psykholohichna*, 1, 166–170. [in Ukrainian].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-11>

ФОРМИ ТА МЕТОДИ НАВЧАННЯ СЛУХАЧІВ СИСТЕМИ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ У ТУРИЗМІ НА ПРИКЛАДІ ЗАКОРДОННИХ ШКІЛ

Олександр Коваленко,

кандидат педагогічних наук, доцент

Сумського національного аграрного університету (Суми, Україна)

ORCID ID: 0000-0003-1043-6679

olexkovalenko@ukr.net

Вікторія Скляр,

доктор біологічних наук, професор

Сумського національного аграрного університету (Суми, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-1301-7384

skvig@ukr.net

Анотація. У даній статті авторами визначено, що саме інтегративний підхід при організації навчання слухачів системи підвищення кваліфікації, дозволяє визначити вибір форм організації навчання, у яких увага педагогів та слухачів зосереджується у більш глибокому вивченні кожного предмета, що входить в інтегративно-модульний блок. Також у роботі зазначено, що організація навчального процесу на інтегративній основі передбачає підвищення якості професійного туристичного навчання через зближення теоретичного навчання з природними умовами професійної туристської підготовки слухачів. Одним із варіантів такого навчання автори вважають зближення у навчальному процесі теоретичного навчання з природними психологічними особливостями формування професійних умінь та навичок у слухачів. На основі інтегративного підходу автори визначили різні форми організації навчання, які і представили у даній статті.

Ключові слова: фахівці з туризму, модель навчання, професійна освіта, організація учбових занять, інтегративний підхід у освіті, проблемне навчання, професійна туристська школа.

FORMS AND METHODS OF TEACHING LISTENERS TO THE SYSTEM OF IMPROVEMENT OF QUALIFICATION IN TOURISM ON THE EXAMPLE OF FOREIGN SCHOOLS

Oleksandr Kovalenko,

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
of the Sumy National Agrarian University (Sumy, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0003-1043-6679

olexkovalenko@ukr.net

Viktoriia Skliar,

*Doctor of Biological Sciences, Professor
of the Sumy National Agrarian University (Sumy, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0002-1301-7384

skvig@ukr.net

Abstract. In this article, the authors determine that it is an integrative approach to the organization of training students, allows to determine the choice of forms of education, in which the attention of teachers and students focuses on deeper study of each subject included in the integrative module. It is also noted in the paper that the organization of the educational process on an integrative basis involves improving the quality

of professional tourism training through the convergence of theoretical training with the natural conditions of professional tourism training of students. One of the options for such training, the authors consider the convergence in the educational process of theoretical learning with the natural psychological features of the formation of professional skills and abilities of students. Based on an integrative approach, the authors identified different forms of learning organization, which are presented in this article.

Key words: specialists in tourism, training model, vocational education, organization of training sessions, integrative approach in education, problem-based learning, vocational tourism school.

Вступ. Розвиток міждержавних зв'язків у сфері туристичної індустрії, а також підвищення ступеня її інформатизації призводять до постійної зміни змісту професійної праці, що викликає необхідність безперервного вдосконалення системи підвищення кваліфікації сфери туристичної діяльності. Гарантією розвитку підприємства сфери туризму, з одного боку є соціальна захищеність спеціаліста в індустрії туризму, а з іншого боку, в умовах глобалізації туристського ринку актуальною стає професійна туристична мобільність, що базується на високому рівні якості навченості та сформовані професійно значущих якостей які актуальні саме у цей момент часу.

Проведений нами аналіз психолого-педагогічної літератури та методичних досліджень свідчить про те, що в теорії та історії підвищення професійної кваліфікації проблема взаємозв'язку теорії та практики, зокрема теоретичного та практичного навчання, завжди була однією з найактуальніших при підготовці фахівців у різних країнах (Л. Березовська та Є. Русин (2019); Т. та Н. Божидарник (2021); Н. Волкова (2017); Л. Лук'янова (2008); В. Федорченко (2005) та інші).

Відмінною рисою сучасного етапу розвитку туризму є те, що сучасна туристична індустрія працює в ситуації зовнішніх і внутрішніх вимог, що постійно змінюються, а також в умовах зростання кількості завдань, які необхідно постійно вирішувати менеджерам і трудовим колективам. Для цього рівня підготовленості кадрів до розв'язання нових завдань часто буває недостатньо. В даних умовах перед організаторами туризму об'єктивно виникає нове завдання формування організаційних структур, які забезпечуватимуть відповідність постійно мінливим умовам життєдіяльності даної сфери та ефективне підвищення кваліфікації персоналу.

Однією із причин недостатнього рівня професійної підготовки відповідних кадрів є слабка розробленість теоретичних засад організації внутрішньо фірмового підвищення кваліфікації вітчизняних спеціалістів за кордоном.

Основна частина. Метою статті є визначення форм та методів навчання слухачів системи підвищення кваліфікації сфери туризму на прикладі закордонних шкіл. Відповідно до мети завданнями наших наукових пошуків є дослідження особливостей розвитку вітчизняного туризму та стан підвищення кваліфікації співробітників у туристських фірмах з подальшим розкриттям змісту, форм та методів підвищення кваліфікації спеціалістів туристського бізнесу у провідних зарубіжних школах туризму.

Матеріали та методи дослідження. Методами нашого дослідження були принципи цілісності та системності, взаємозв'язку явищ та процесів, єдності педагогічного та логічного, форми та змісту, нерозривності теорії, методики та практики. У своєму дослідженні ми спиралися на теорію професійної освіти, ґрунтуючись на принципі її безперервності в контексті інтеграції загального та професійного навчання, беручи до уваги потреби та стан кадрового питання на туристському ринку й соціального замовлення міжгалузевого туристського комплексу країни. Як джерела дослідження виступали різноманітні міжнародні документи, засновані на концепції «безперервної освіти» та її розвитку у формі «освіта протягом усього життя». Для вирішення поставлених завдань також використовувалися такі методи дослідження: вивчення та аналіз філософської, психологічної, педагогічної, науково-методичної та спеціальної літератури з проблеми дослідження, аналіз державних освітніх стандартів

та навчально-програмної документації; вивчення досвіду розробки та використання моніторингу професійної освіти.

Результати та їх обговорення. У практиці роботи професійної туристської школи будь-якої країни застосовуються різноманітні форми організації навчання: лекції, заняття семінарського типу, навчальні конференції, екскурсії, практичні заняття, практикуми, заліки, іспити. У процесі підвищення кваліфікації важливим питанням є не лише передача знань, умінь та навичок, а й організація та управління процесом пізнання та засвоєння його цілісним процесом.

Це означає, що викладач має оптимально та ефективно забезпечити підготовку слухачів від початкового рівня знань та розвитку, від якого починається вивчення конкретного розділу, до такого рівня, що відповідає повному засвоєнню інформації. Такий підхід до організації навчального процесу не лише сприяє науковому розумінню слухачами правил і канонів, а й виховує гнучкість мислення, професійну зацікавленість. При такій організації процесу пізнання вирішуються дві задачі: методична та світоглядна (Волкова, 2017).

Перша задача, методична, розкриває необхідність вивчення основних положень теорій з областями їхньої застосовності. Це сприяє кращому сприйняттю основних ідей сучасних технологій, глибшому засвоєнню теоретичного матеріалу.

З'ясування сфер застосування теоретичного матеріалу в практичній діяльності реалізує формування взаємозв'язку теоретичного та практичного навчання. На нашу думку, друга задача, світоглядна, вирішується у плані формування у слухачів уявлень про нескінченність наукового пошуку, з одного боку, та пізнаваності технічних законів – з іншого.

Організаційна структура процесу навчання – це історично сформовані зовнішні рамки в межах яких відбувається навчання. Структура навчального матеріалу має варіативність, що дозволяє побудувати його вивчення при різних організаційних формах.

Як показав аналіз літератури з дидактики, є два види організації навчальних занять: колективні та індивідуальні. До колективних відносяться загальногрупові, бригадні та індивідуальні. Індивідуальною організацією навчальних занять є домашня робота, екскурсії, семінари, конференції, диспути, факультативи, гуртки, додаткові заняття, консультації, заліки, іспити, співбесіда.

Організація навчального процесу у професійній туристській підготовці покликана сприяти реалізації взаємозв'язку теоретичного та практичного навчання. Ми вважаємо, що необхідно розглянути форми організації навчання як категорії дидактики, визначити можливість кожної форми, що становить систему, щоб обґрунтувати систему форм організації навчання в туристському підвищенні кваліфікації.

Поєднання організаційних форм, що використовуються в навчальному процесі, не повинно суперечити закономірностям фізіології та психології сприйняття, а також запам'ятовування інформації людиною, що передбачає протягом дня максимальне виключення вивчення різнохарактерних предметів, які між собою не пов'язані (Березовська, Русин, 2019).

Система інтегративно-модульних блоків поетапного формування професійних знань, умінь, навичок побудована на основі структурно-логічної послідовності вивчення матеріалу теоретичних дисциплін та відповідно до практичного навчання, що дозволяє використовувати організаційні форми, які представлені комплексом їх поєднання при вивченні змісту кожного інтегративного модуля. Відсутність циклічності вивчення теоретичних дисциплін та практичного навчання не дозволяє слухачам поглиблено, системно вивчити особливості професійної туристської майстерності.

Часта зміна предметів протягом дня, тижня, за певним алгоритмом, закладеним у розклад навчальних занять, призводить до розсіювання уваги слухачів, швидкої стомлюваності, низької ефективності продуктивної праці. Принципові недоліки в системі організації навчання виразно виявляються у структурі навчальних планів та програм підвищення кваліфікації, що приходять у протиріччя з новими умовами та завданнями професійної туристської перепідготовки.

Значний недолік, що склався в організації навчального процесу підвищення кваліфікації фахівців у процесі взаємодії підприємства сфери туризму із закладами вищої професійної освіти за кордоном, полягає у різноманітті теоретичних предметів, що одночасно вивчаються, і відповідно, виникає прагнення кожного викладача максимально активізувати навчальну діяльність, не враховуючи логічної циклічності формування знань, умінь та навичок.

Інтегративний підхід дозволяє визначити вибір форм організації навчання, у яких увага слухачів зосереджується на більш глибокому вивченні кожного предмету, що входить в інтегративно-модульний блок. Організація навчального процесу на інтегративній основі передбачає підвищення якості професійного туристичного навчання через зближення теоретичного навчання з природними умовами професійної туристської підготовки слухачів. Одним із варіантів такого навчання вважаємо зближення у навчальному процесі теоретичного навчання з природними психологічними особливостями формування професійних умінь, навичок у слухачів (Божидарник, 2021).

На основі інтегративного підходу можна визначити різні форми організації навчання. Йде постійний творчий пошук педагогічними працівниками сфери туризму шляхів реалізації цієї проблеми на дидактико-методичній основі. Потреба у вдосконаленні навчального процесу призвела педагогічні колективи професійної туристської школи до практичного пошуку шляхів та способів інтеграції у напрямі осмислення взаємозв'язків, конструювання інтегративних занять. У практичній діяльності підвищення кваліфікації туристської підготовки знайшли застосування інтегративні форми навчання, такі як бінарні лекції, заняття-консультації на навчальному матеріалі кількох предметів та інші.

Необхідність в інтеграційних формах навчання виникла із ситуацій, коли реалізація міжпредметних зв'язків при розгляді окремих об'єктів викладачем конкретного предмета принципово утруднена. Вона посилюється у разі, коли необхідно реалізувати взаємозв'язок теоретичного і практичного навчання.

Порівняльний аналіз форм організації занять у професійній туристській підготовці показує, що бінарні лекції відрізняються від інших, передусім особливістю вивчення матеріалу. Аналізуються та обговорюються на бінарних лекціях багатоаспектні об'єкти, інформація про сутність яких міститься у різних навчальних предметах (загальноосвітніх, загальнотехнічних, спеціальних технологічних).

Ми можемо стверджувати, що інтеграційним формам організації навчання притаманні широкі дидактичні можливості. Залучений з іншого предмета навчальний матеріал специфічний, досить складний, і викладач об'єктивно не в змозі його кваліфіковано використовувати для вирішення конкретних дидактичних та навчально-пізнавальних завдань. Зазначене складне становище дидактично усувається через використання інтегративних форм організації навчання – бінарних лекцій, на яких поглиблено вивчається взаємодія між різними аспектами (Лук'янова, 2008).

Діяльність викладачів у цьому випадку об'єднується загально дидактичною метою (підготовкою конкурентоспроможного спеціаліста), досягнення якої можливе лише за спільної творчої діяльності. Спільна діяльність, як показало і наше дослідження, сприяє реалізації взаємозв'язку теоретичного та практичного навчання при діагностичному підході до проектування та організації навчального процесу, вносить суттєві корективи у діяльність слухачів, викладачів та майстрів практичного навчання. Використання інтегративних форм навчання забезпечується організованою співпрацею педагогічних працівників під час підготовки та проведення навчальних занять.

Проблема єдності педагогічного процесу, що включає теоретичне та виробниче навчання, вирішувалася у дидактичних дослідженнях багатьох авторів, проте досі не існує єдиних рекомендацій щодо реалізації такого процесу. Вони створюють умови для отримання учнями гли-

боких різнобічних знань про об'єкти, що вивчаються, використовуючи інформацію з різних предметів, що дозволяє по-новому осмислити поняття, закономірності, процеси, відносини між людьми.

У дослідженнях взаємозв'язку теоретичного та практичного навчання в туризмі не можна не врахувати специфічну особливість підвищення кваліфікації фахівців у процесі взаємодії туристського підприємства із закладом вищої професійної туристської освіти, що відбивається в багатопредметності, не циклічній повторюваності занять за одним і тим же навчальним курсом, що призводить до розсіювання уваги та швидкої стомлюваності слухачів й монотонності продуктивної праці, а також до низької її ефективності.

Існуючий у підвищенні кваліфікації фахівців туристського підприємства процес навчання, породжує формування приватних, несистемних професійно-теоретичних знань, створює перешкоди реалізації взаємозв'язку теорії та практики, тобто свідомо знижує рівень якості професійної туристської підготовки слухачів. Значний недолік, що склався в організації навчального процесу підвищення кваліфікації, полягає в тому, що прагнення кожного педагога максимально активізувати навчально-пізнавальну діяльність, не враховуючи логічної циклічності формування знань, умінь та навичок у загальній системі освіти, що призводить до недосконалої мотивації, її швидкого згасання, що у свою чергу не забезпечує вироблення стереотипів, що закріплюють активність слухачів. Одним із підходів вирішення протиріччя у реалізації взаємозв'язку теорії та практики є зближення у навчальному процесі теоретичного навчання з природними психологічними особливостями формування професійних умінь, навичок, ціннісних орієнтацій у слухачів у структурі інтеграційно-модульного підходу (Федорченко, 2005).

Мета організації навчання на його основі – збільшення показників якості підвищення кваліфікації спеціалістів у процесі взаємодії туристського підприємства із закладом вищої професійної туристської освіти через використання оптимальних форм її організації, зближення теоретичного навчання з природними умовами професійної туристської перепідготовки слухачів.

Інтегративний підхід дозволяє побудувати на підставі структурно-логічної послідовності, викладу теоретичних предметів у взаємозв'язку з виробничим навчанням, що дозволяє використовувати поєднання організаційних форм, що утворюють комплекси щодо кожного інтегративного модуля. Комплексне поєднання організаційних форм, що використовуються та теоретичних предметів у взаємозв'язку з внутрішньо фірмовим навчанням, дозволяє використовувати поєднання організаційних форм, які утворюють комплекси щодо кожного інтегративного модуля. Таке поєднання організаційних форм, що використовуються в навчальному процесі, не суперечить закономірностям фізіології та психології сприйняття та запам'ятовування інформації людиною, що забезпечує протягом дня максимально взаємно обумовлене вивчення різнохарактерних предметів, які за зовнішніми ознаками слабо пов'язані між собою. Залежно від кількості предметів в інтегративно-модульному блоці та на підставі дидактичних цілей, типів навчальних занять, можуть бути визначені різні форми організації навчання, які об'єднуються в комплекси.

Даний підхід організації навчання знімає проблему калейдоскопічності навчального процесу щодо предметів професійного туристського циклу і створює сприятливі умови для ліквідації протягом навчального тижня безсистемного вивчення загальноосвітніх предметів. Організаційні форми, об'єднані в комплекси, плануються на навчальний день і є органічним поєднанням різних форм організації навчання, об'єднаних однією метою – сформувати систему знань, умінь та навичок у слухачів з міждисциплінарного об'єкту в предметах інтегративно-модульного блоку (Волкова, 2017).

Викладачі системи підвищення кваліфікації, що працюють з конкретною навчальною групою, складають на основі змісту інтегративно-модульних блоків поетапного формування

професійних знань, умінь, навичок структурної схеми комплексного використання інтегративних форм навчання.

Змістова домінанта надає навчальному дню цілісність, а пропонуване комплексне використання інтегративних форм організації навчання при структуруванні змісту підвищення кваліфікації спеціалістів на інтегративно-модульній основі може бути впроваджено у навчальний процес при менших організаційних витратах, пов'язаних із складанням розкладу навчальних занять з урахуванням взаємозв'язків загальноосвітніх, спеціальних предметів та практичного-навчання, зайнятості педагогів тощо.

Взаємодія не тільки створює умови для кращого засвоєння знань, а й формує здатність учнів до саморегуляції, самооцінки та самоконтролю.

У процесі роботи нами було встановлено, що оптимальність співвідношення теоретичного та професійно-практичного підвищення кваліфікації через проєктований процес реалізується за наступних організаційно-педагогічних умов:

- організаційно-плануючих (структурування змісту загальноосвітніх, загальнопрофесійних, спеціальних предметів та практичного навчання; при цьому здійснюючи конструювання, проєктування, планування навчально-виховного процесу);
- науково-методичних (організаційно-координаційні умови, що сприяють творчому зростанню слухача через колективні та індивідуальні форми методичної роботи);
- використання психолого-педагогічної та науково-технічної інформації в процесі професійного туристського підвищення кваліфікації;
- при комплексному використанні дидактичних засобів підвищення кваліфікації через їх класифікацію та виявлення функціональних можливостей їх застосування (Лук'янова, 2008).

За проєктованих умов організації навчання забезпечується сприйняття, поглиблене та міцне засвоєння слухачами цілісних систем знань, умінь та навичок. Викладачі загальноосвітніх предметів туристського підвищення кваліфікації визначають мінімум професійно-значимих знань, з урахуванням яких розробляється структура інтегративно-факультативного курсу з конкретного предмету, у якому планується організація навчального процесу через інтегративні форми.

Комплексне застосування організаційних форм навчання, забезпечує залучення слухачів до різноманітних видів діяльності, благотворно впливає на мотивацію підвищення кваліфікації та дозволяє підвищувати інтерес слухачів до своєї професії. Встановлено, що досліджувані умови організації підвищення кваліфікації сприяють створенню сприятливого психологічного клімату, оскільки педагоги і слухачі від початку навчального процесу налаштовані на довгострокову взаємодію, а це є важливим чинником вирішення виховних і розвиваючих завдань підвищення кваліфікації.

Нами представлено дослідження педагогічної технології підвищення кваліфікації спеціалістів у процесі взаємодії підприємства гостинності з вищими туристичними школами, із включенням теоретично обґрунтованих організаційно-педагогічних умов, а також комплексу дидактичних засобів навчання, науково-технічної та психолого-педагогічної інформації.

Організаційно-педагогічні умови розробленого нами підходу до організації підвищення кваліфікації, покликані забезпечити у процесі професійної туристської перепідготовки диференційований підхід до організації навчально-пізнавальної діяльності слухачів.

Таким чином, за логікою сучасного імовірісно-варіативного пізнання, програми підвищення кваліфікації умовно розбиті на три рівні: фундаментальний курс з туризму; спеціалізація; поглиблена спеціалізація, що дозволяє проаналізувати професійну специфіку туризму. Професійне самовизначення при цьому не відсувається на останній етап. Навпаки, цілісний погляд на туризм, як систему, дозволяє визначити напрямок подальшої кваліфікації мотивовано та розбірливо.

Для кожного курсу підвищення кваліфікації визначено обсяг спеціальних знань, включаючи навички та установки. Їх специфіка пояснюється таким чином:

- туроператорство (види розміщення, види транспортування, різні нормативні документи, системи резервування, тарифікація, упакування турів);
- туристський маркетинг (типи, ринків, аналіз ринків, аналіз конкурентів, стратегічні та оперативні рішення, методи маркетингу);
- технологія організації подорожей (розрахунок тарифів авіаліній, стикування рейсів, правила пасажирських перевезень, системи резервування, топографія);
- проектне обґрунтування (технічне завдання), життєвий цикл продукту, системи резервування, види кооперації, комунікація, ринкові дослідження, регіональне планування, місцеве та регіональне управління, поведінка на відпочинку, наука управління та планування, аналіз витратно-поворотної ефективності проектів;
- планування стратегії туризму, консультування інвесторів, місцевих розробників, туристичних компаній;
- маркетинг та планування, фінансування, аналіз економічних, культурних, екологічних впливів.

Тематичні групи викладачів системи підвищення кваліфікації мають протягом кількох років разом із представниками туріндустрії визначити та конкретизувати найбільш актуальні теми зі «світу практики». Умовно намічені теми: зовнішні середовища туризму, інтерактивний маркетинг, управління та стилі управління, розробка концепції товару та просування товару на ринках.

Цінність даного проблемного навчання полягає в тому, що програма будується не на модульній схемі, яка вже виявила достатньо недоліків, а на кількох основних темах.

Слід звернути увагу на те, що мови (рідні та іноземні), інформаційні технології, техніка презентацій та методи комунікації є аспектами вступного курсу і, далі, закріплюються в процесі їх застосування як інструменти навчання.

Нами запропоновано кілька проблем, які були обрані на етапі експерименту, як елементи програми підвищення кваліфікації, а саме: правила та законодавча база туризму; попит у туризмі; пропозиція у туризмі; організації у туризмі (макро- та мікро- рівні); середовища туризму; туристський маркетинг (для конкретних спеціалізацій); розвиток турпродукту (конкретно для конкретних спеціалізацій); поглиблені спеціалізації.

Індивідуальний аналіз стилів навчання слухачів проводитиметься в період вступного курсу навчання та враховуватиметься надалі. У цьому бачиться подвійний результат мети, а саме навичкам навчаються і навички застосовуються. Оскільки новий підхід адресований до ще більшої мотивації та ролі слухачів у навчанні, ніж у міждисциплінарному підході, то навчання стає все більш інтерактивним, а саме стає актуальним постійний прояв самостійності, комунікативності та творчості – якостей, необхідних для професійної кар'єри в туризмі.

Висновки. Отже, нами встановлено, що, виходячи з принципу поліфункціональності, закордонні школи підвищення кваліфікації не виділяють окремі компоненти та загалом змінюють навчальний процес, моделюючи його. Це дозволило нам виявити та описати деякі найхарактерніші та найцікавіші з професійної точки зору моделі. Під «моделлю професійної освіти» провідних закордонних шкіл розуміється окремий випадок практичного досвіду застосування технологій навчання, методів навчання або окремих прийомів, спрямованих на вирішення головного дидактичного завдання – підвищення кваліфікації менеджера туристської діяльності.

Нами було встановлено, що, збалансоване з навчальним планом, підвищення кваліфікації ведеться за двома основними напрямками: по-перше, забезпечення великомасштабного «зворотного зв'язку» з індустрією туризму, що здійснюється за допомогою лекцій запрошених

спеціалістів-практиків, екскурсій на зразкові підприємства індустрії, зустрічей запрошених керівників туристських підприємств із слухачами, організації «днів кар'єри»; по-друге, введення у навчальний план спеціальних вузькопрофільних дисциплін.

З урахуванням результатів міжнародної практики підвищення кваліфікації туристських кадрів для вітчизняної системи підвищення кваліфікації необхідно сконцентруватися на вирішенні наступних завдань: підвищення вимог до професійної кваліфікації фахівців усіх рівнів; зростання вимог до рівня загальної та професійної культури; становлення системи безперервної освіти протягом усього життя; орієнтація освітніх програм підвищення кваліфікації на високоякісну професійну підготовку; облік інтересів та потреб суспільства; швидке та безболісне входження випускника курсів у нове виробниче середовище з максимальною швидкою економічною віддачею після отримання нової посади; організація та реалізація зворотного зв'язку з бізнесом; особистісно-орієнтований освітній процес, що враховує та розвиває індивідуальні здібності слухачів; відкритість освітнього процесу; доступність знань та інформації; посилення значущості підвищення кваліфікації у кар'єрному зростанні.

Зважаючи на досвід підвищення кваліфікації за кордоном, засадами підвищення кваліфікації для фахівців туристської індустрії в Україні могли б стати: уніфікація вимог, диференціація навчальних планів та програм; індивідуалізація навчання; особистісна орієнтація; розвиток творчого потенціалу особистості; практична оптимізація співвідношення навчального та професійного компонентів; профілювання та спеціалізація змісту освіти; поліфункціональність застосовуваних методів та моделей навчання; відкритість та толерантність; повага культурних та релігійних відмінностей.

References:

1. Berezovska L.I., Rusyn Ye.V. (2019). Psikhologichni aspekty konkurentospromoznosti maibutnykh spetsialistiv turystichnoii galuzi [Psychological aspects of the competitiveness of future specialists in the tourism industry]. Bulletin of Mukachevo State University. Series «Pedagogy and Psychology», 1(9). P. 252-255. [in Ukrainian].
2. Bozidarnik T.V., Bozidarnik N.V. (2021). Miznarodnyi turizm: navchalnyi posibnyk [International tourism: a textbook]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. 321 p. [in Ukrainian].
3. Volkova N.P. Pedagogica: navchalnyi posibnyk [Pedagogy: textbook]. Kyiv: Akademydav, 2017. 616 p. [in Ukrainian].
4. Luk'yanova L.G. Osvita v turyzmi: navchalno-metodychnii posibnyk [Education in Tourism: a toolkit]. Kyiv: Vyshha shkola, 2008. 719 p. [in Ukrainian].
5. Fedorchenko V.K. Teoretychni ta metodychni zasady pidgotovky fakhivciv dlya sfery turyzmu [Theoretical and methodological principles of training specialists in the field of tourism]. Extended abstract of doctor's thesis. Kyiv, 2005. 872 p. [in Ukrainian].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-12>

THE STRUCTURAL AND FUNCTIONAL MODEL OF DESIGNING DIGITAL COMPETENCE OF FUTURE ELECTRICAL PROFILE SPECIALISTS

Liubomyr Kolodiichuk,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

*Head of the Department of Electrical Technologies and Operation of Power Equipment
Separated Subdivision of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
"Berezhany Agrotechnical Institute" (Berezhany, Ternopil region, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0003-1172-8972

kollub@ukr.net

Abstract. In the publication, the role of the design of the educational process in an agrotechnical institution of higher education is actualized. The author describes the theoretical and methodological aspects of developing the structural and functional model of designing the educational process on the example of digital competence of future specialists in electrotechnical engineering. The composed model generalizes theoretical results of designing the educational process in the form of interconnected components: target; methodological; subjective; objective; procedural; diagnostic-comparative. In particular: the target component consists in designing digital competence of future specialists of electrotechnical profile; the methodological component is implemented through the use of certain methodological approaches (competence, information, system, terminology, modeling); the subjective component unites teachers and students; the objective one is aimed at the components of the educational process; the procedural component determines the stages of the design activity; the diagnostic-comparative component is to determine the criteria, levels and indicators of digital competence of students.

Key words: digital competence, educational process, designing, structural and functional model, design stages, future specialists.

Introduction

Social and economic changes that dominate Ukrainian society nowadays, make new demands on the training of future specialists, including those in the field of electrical engineering. The labor market of the modern information society of the country needs specialists in electrical engineering who are able to make reasonable decisions about the use of computer-aided design (CAD), manufacturing (CAM) and engineering calculations (CAE).

Today, the task of an agricultural institution of higher education is to design a future specialist in electrical engineering, both of professional and digital competencies. This requirement is due to the fact that the full mastering of digital competence by a future specialist will contribute to a deeper solution to the problems of design and operation of electromechanical systems and complexes, i.e. improving the quality of their training.

The importance and necessity of the formation of digital competence of future specialists is emphasized in a number of domestic regulations: the National Strategy of Education Development in Ukraine for 2021-2031 (2020); Law of Ukraine "On Higher Education" (2021); Law of Ukraine "On Education" (2017); the Decree of the President of Ukraine "On the Sustainable Development Goals of Ukraine until 2030" (2019). The establishment of a separate Ministry of Digital Transformation of Ukraine also testifies to the serious intentions of the government (www.kmu.gov.ua/npas/pitannya-ministerstva-cifrovoyi-t180919), whose main task is the formation and implementation of State policy on digitalization, digital economy, digital innovation, digital skills of citizens and the development of the information society.

In view of the mentioned research and scientific works, we noticed that insufficient attention is paid to the design of digital competence of electrical specialists, and this does not contribute fully to the formation of professional competence among educatees of higher institutions under the condi-

tions of digitalization of society.

The objectives of the article. To develop and substantiate the structural and functional model of designing digital competencies of future specialists in the field of electrical engineering.

The methodology of the research

In order to solve the objectives of the study, the following methods were used: structural and functional analysis; modeling; systematization and generalization of the obtained results. This study is closely related to the scientific work on "Development of scientific and information support for sustainable rural development of the western region of Ukraine" (RK № 0108U008826), which is carried out in the NULES of Ukraine "Berezhany Agricultural Institute".

The results of the research

In scientific resources, pedagogical design is considered to be a value-oriented, deeply motivated, highly organized, purposeful activity, in order to pre-develop the basic elements of the pedagogical situation or the whole pedagogical process and change the pedagogical reality (Honcharenko, Sharko 2011, p.24). The term "model" is understood as a mental system that reflects certain properties of the object of study, the principles of its internal organization or functioning (Lodatko 2014, p.126).

Important for our study are the views of J. Stoltenkamp, who argues that the place of models in educational discourse has become more prominent in response to the demand for quality education (Stoltenkamp, 2012). In this context, for the purpose of studying and researching the design model of digital competence, a methodological model of design activities (Kolodiichuk 2009, p.50) and a conceptual model of designing the educational process were pre-developed (Kolodiichuk 2019, p.75).

We are of the opinion that in order to holistically characterize the design and achieve the goal of the study, it is necessary to substantiate the structural and functional model. That is, we imagine the direction of creating the structural and functional model of designing digital competence as the following models: methodical; conceptual; structural and functional.

In the course of the research we identified the components of the pedagogical model of designing digital competence (Fig. 1). In particular: target; methodological; subjective; technological; parametric; diagnostic and comparative.

In determining the basics of such model of designing digital competence in an agricultural institution of higher education, we proceeded from the requirements (personal and socially significant) for a modern specialist in electrical engineering: training a competitive and professionally mobile specialist in the labor market.

The theoretical prerequisite for the model of designing digital competence was the insufficient level of training of the electrical engineering profile graduates; increasing the variability of software and methodological support; disregarding the synergetic development of future activities related to the widespread use of digital technology.

In studying the proposed pedagogical model, we used the approach that involved structural (explanation of each element) and functional (explanation of functional relationships) analysis.

Let us characterize the main components (theoretical constructs) of the model of designing digital competence in an agricultural institution of higher education.

The target component of our model characterizes the goals of the design process. That is, it directs the strategy of designing the educational process through the presentation of the goal. This is confirmed by Buinytska O.P., who notes that the design of the model should begin with the definition of the purpose (Buinytska 2019, p.271).

The general purpose of the research is to design the digital competence of future specialists in electrical engineering in an agricultural institution of higher education. It is important to focus on creating such design system that would take into account the positive aspects of the existing system of training future electrical professionals in the agricultural institution of higher education, the objectives of the study and the social demand.

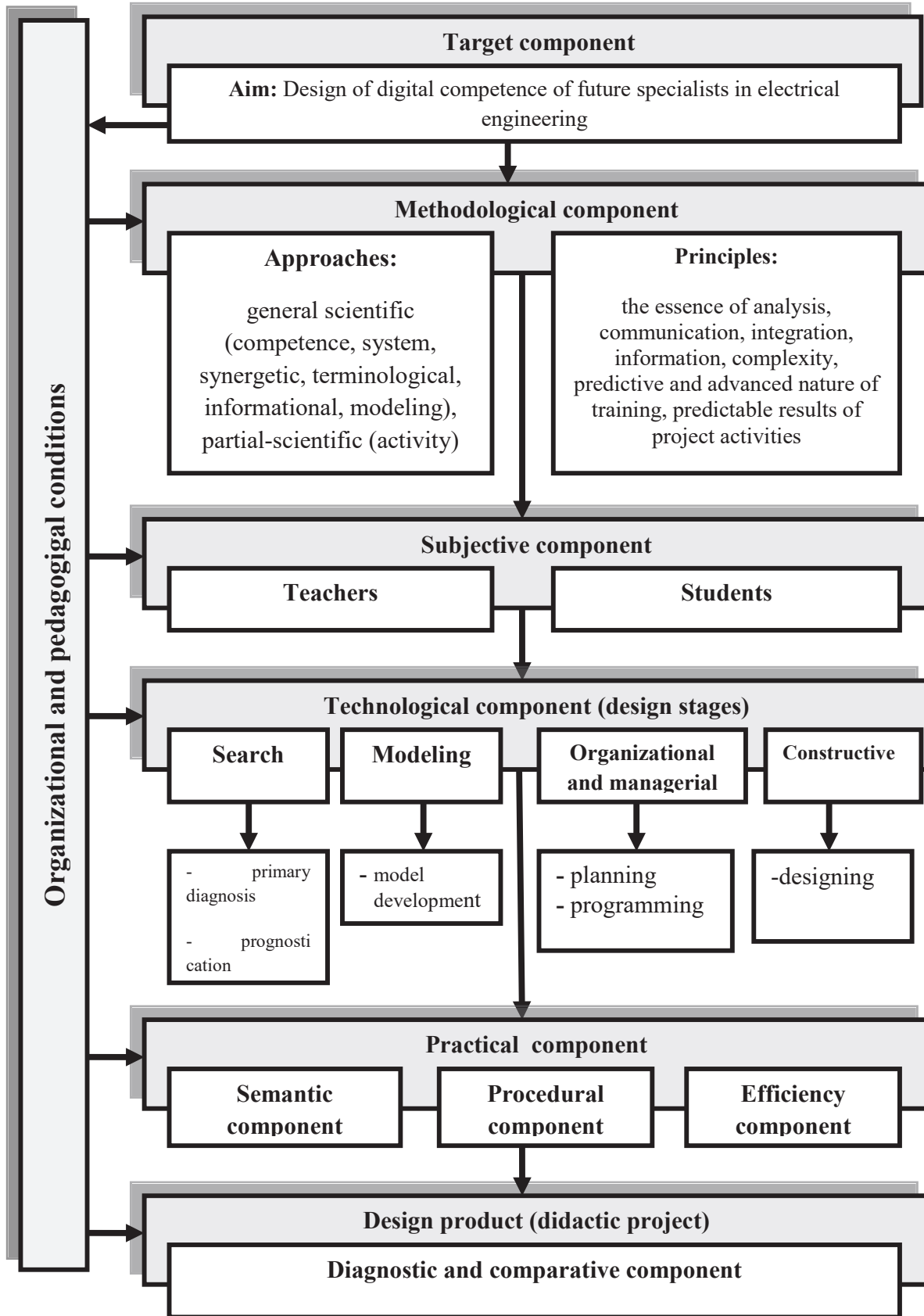

Fig. 1. Structural and functional model of designing digital competence of future specialists in electrical engineering.

That is, the target component is determined by the design and is the need to improve the training of future specialists in electrical engineering.

Pedagogical research should be considered from the standpoint of methodology (Kozlovskiy 2018, p.9). At the same time, the success of designing the educational process of training future specialists in electrical engineering depends on the correctly chosen methodological approaches (methodological component) of the study. In particular, in solving the problem of designing digital competence in an agricultural institution of higher education, the methodological principles are defined in accordance with the following levels (Kolodiichuk 2019, p.44):

- philosophical level, represented by the general principles of cognition (communication and development), the laws of dialectics and the categorical apparatus of science;
- general scientific methodology, defined in the research by competence, information, system, terminological approaches and modeling;
- specific scientific methodology, represented by a synergetic approach and a significant arsenal of methods, etc.;
- partial methodology provides a method of designing individual technical disciplines.

Structuring the system of general scientific approaches with the analysis of the design of the educational process in agricultural institutions of higher education, we single out:

- *competency approach*, aimed at designing the digital competence of future specialists based on students' performance;
- *information approach*, aimed at the formation of general competencies of a future specialist in electrical engineering;
- *modeling*, aimed at students' mastering the special competencies of designing virtual tools, which model a variety of technological processes in agro-industrial production;
- *terminological approach*, aimed at structuring the categorical apparatus of designing the educational process of training future specialists in electrical engineering;
- *systematic approach*, aimed at developing the model of the system of designing digital competence of future electrical specialists.

In substantiating the approaches to the theoretical and methodological foundations of designing digital competence, special principles were followed, which include:

- *prognostic and advanced nature of training future specialists in technical specialties*;
- *expected results of project activities*;
- *professional orientation*.

In the course of substantiating the study, we relied on the concept of identifying the main link (Babanskii 1982). At the same time, the important technique that made it possible to penetrate into the holistic properties of the model was the identification of such a component that would reflect the specifics of the object under consideration. In our case, the subjective component is identified, which plays a key role and determines the subject of interaction between a teacher and a student - the designing of digital competence of the future specialist.

Parametric block. This component is represented by the main directions of design actions in the educational process. Thus, the effective component of the parametric block projects the result of training future electrotechnical specialists. In particular, the formation of digital competencies through modeling professional activities, independent work of students and stepwise assessment of knowledge.

The modeling of professional activity revealed the main means of implementing the integration of the content of disciplines through: modeling of production situations (All-Ukrainian Olympiads); modeling of technological processes and modeling of systems (graduate bachelor's and master's theses).

This gradual formation of competencies provided for the gradual development of cognitive activity of future specialists in electrical engineering on a level basis.

The technological component of the model is generally implemented in the design concept and provides stages of design activities based on decision-making. The study proposes an algorithm for design activity: the search stage consists in the implementation of primary diagnostics and prediction of the results of the educational process; modeling, provides for the development of a prognostic model, the creation of a general idea of the design results; organizational and managerial (planning, programming) involves the choice of parameters of the educational process and their structuring; designing specifies the planning and programming stages. In the developed model, the stages of designing digital competence are highlighted and are repetitive.

In order to obtain and achieve the projected result (development of a didactic project), the indicated stages of design activities were observed.

The readiness of the didactic project of the corresponding documented form for implementation in the educational process of an agricultural institution occurs by means of an expert survey on the basis of fuzzy logic.

The final component of the model is diagnostic-comparative. Such block encloses the formation of the future specialist in the conditions of the process of prediction and forecasting the results of pedagogical activity.

This component directly diagnoses the results of training of future specialists in electrical engineering and assesses the formation of students' digital knowledge and skills, attitudes, values, orientations in accordance with the social demand.

The diagnostic-comparative component of the model covers the establishment of levels, indicators and criteria of digital competencies. It provides the information about the actual results in the educational process of a future specialist.

The final block of the model is based on the mechanism for diagnosing the students' mastering of the content of education, in particular:

- a set of assessment materials based on traditional and competency-oriented means of control (integrative tasks);
- computer diagnostics of mastering the content of education, which is focused on the quick assessment of the degree of achievement of goals - the requirements for the readiness of students and graduates;

The developed model is impossible without the implementation of certain conditions. Substantiation of the effectiveness of digital competence design involves the definition of such pedagogical conditions, the implementation of which ensures successful design activities. The results of the theoretical study made it possible to determine the organizational and pedagogical conditions for designing the educational process of training future specialists in electrical engineering (Kolodiichuk 2020, p.319):

- 1) formation of motivational readiness of teachers of agrotechnical institutions of higher education (combination of motives and goals) for designing the educational process;
- 2) designing the system of electrotechnical knowledge of students taking into account the digital component in the conditions of the agricultural sector of the economy;
- 3) designing the system of skills via modern information tools, which is based on the combination of traditional and innovative forms of learning (modular learning system, project-based learning, distance learning, etc.);
- 4) gradual formation of digital competence of the future specialist of electrotechnical profile on the basis of the competence approach.

Thus, the model of designing digital competence of future specialists in electrical engineering in an agricultural institution of higher education is a structural and functional set of components, with the aim of developing didactic projects.

The developed model of designing digital competence is aimed at the complex construction of components of the educational process and assumes that any changes in the content, form and actions

of any component of the pedagogical model were accompanied by appropriate functional and semantic restructuring of the rest of the components of the designed pedagogical model.

That is, the developed model makes it possible to holistically predict the course of designing the educational process, taking into account the synergetic characteristics of improving the quality of the educational process.

We believe that the union of the goals and the result of training is realized by the proposed structural and functional model. This model logically fits into the leading educational concepts, primarily, the "Sustainable Development Goals of Ukraine until 2030". Indeed, in the developed model, the projection of the concept of the organization of the educational process is clearly traced. In particular, the pedagogical model is focused on the formation of digital competence of students, which is one of the components of the professional competencies of graduates in an agricultural institution of higher education.

During the study of scientific literature and our own observations, it was found that the structural and functional model of designing digital competence is built in stages: a conceptual model of designing the educational process (based on the methodological model) was developed; the target component of the model was determined (including the goal of the design - the result of the formation of digital competence), the designers were decided on; design parameters (components of the educational process) were set; the technological components of the design of the educational process were determined, namely the stages of design activities: search, modeling, organizational and managerial, and design; the final stage was aimed at the implementation of the developed didactic project in the educational process of an agricultural institution of higher education and provided for the diagnosis of the formation of digital competence with the help of criteria, levels and indicators.

Conclusions and prospects for further research

Thus, the built structural and functional model reflects the design of digital competence of future specialists in electrical specialties in an agricultural institution of higher education. This model summarizes the theoretical results of the design of the educational process in the form of components: target, methodological, subjective, procedural, parametric, as well as diagnostic and comparative components.

That is, the developed model defines the theoretical and methodological foundation for the design of the educational process, which provides a perfect understanding of the structure, methods and means of building appropriate educational activities in order to develop didactic projects that create conditions for successful training of future technical specialists in agricultural institutions of higher education.

To the next stages of scientific research, we attribute the introduction of the structural and functional model of designing digital competence of future specialists in electrical engineering into the educational process of agricultural institutions of higher education.

References:

1. Honcharenko T., Sharko V. (2011) Tekhnologhiji proektuvannja navchaljnogho procesu z fizyky ta pidgotovka vchytelja do jogho realizaciji [Technologies for designing the educational process in physics and preparing teachers for its implementation]. *Physics and astronomy at school*, no. 8, pp. 23–27.
2. Lodatko Y. A. (2014) Tipologiya pedagogicheskikh modeley [Typology of pedagogical models]. *Vektor nauki TGU* [TSU science vector] (electronic journal), no. 1(16), pp. 126–128. Retrieved from: <https://journal.tltsu.ru/rus/index.php/VNSPP/article/view/2038> (accessed 26 January 2021).
3. Stoltenkamp J. (2012) Show-casing indicators to a changing organizational culture through the development of an integrated elearning model: indications of a changing organisational culture at the university of the Western Cape (UWC), *Problems of Education in the 21st Century*,

- vol. 39(1), pp. 145–158. Retrieved from: <https://journals.indexcopernicus.com/search/article?articleId=1928650> (accessed 28 January 2021).
4. Kolodiichuk L. S. (2009) Etapy pedagoghichnogho proektuvannja navchalnogho procesu [Stages of pedagogical design of educational process]. *Youth and the market: scientific and pedagogical journal*, vol. 6(53), pp. 48–50.
  5. Kolodiichuk L. S. (2019) Osnovni aspekty koncepciji proektuvannja osvithnogho procesu pidghotovky majbutnikh fakhivciv elektrotekhnichnogho profilju [The main aspects of the concept of designing the educational process of training future specialists in electrical engineering]. *Innovative pedagogy*, vol. 11, pp.73–76.
  6. Buinytska O.P. (2019) Strukturno-funkcionaljna modelj informacijno-osvithnogho seredovyshha universytetu [Structural and functional model of the information and educational environment of the university]. *Informacijni tekhnologhiji ta zasoby navchannja* [Information technologies and teaching aids] (electronic journal), vol. 63, no. 1, pp. 268–278. Retrieved from: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/issue/view/98> (accessed 26 January 2021).
  7. Kozlovskiy Y. M. (2018) *Metodologhija pedagoghichnogho doslidzhennja* [Methodology of pedagogical research]. Lviv: VLP. (in Ukrainian).
  8. Kolodiichuk L. S. (2019) Metodologhichni pidkhody do proektuvannja osvithnogho procesu pidghotovky majbutnikh fakhivciv elektrotekhnichnogho profilju [Methodological approaches to designing the educational process of training future specialists in electrical engineering]. *Pedagogical sciences*, vol. LXXXVI, pp. 42–45.
  9. Babanskii Y. K. (1982) Problemy povysheniya effektivnosti pedagogicheskikh issledovaniy [Problems of increasing the effectiveness of pedagogical research]. Moscow: Pedagogy. (in Russian).
  10. Kolodiichuk L. (2020) The conditions of designing the educational process of future electrical profile specialists training. *Vector of modern pedagogical science in Ukraine and EU countries. Collective monograph*. Riga: Izdevnieciba Baltija Publishing, pp. 305–320.

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-13>

РОЗУМІННЯ ПАРЕМІЇ В ТРАДИЦІЙНОМУ Й СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ: БАГАТОАСПЕКТНИЙ ПІДХІД

Сергій Колонюк,

*аспірант кафедри романських мов і світової літератури
Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)
ORCID ID: 0000-0001-5010-4957
kolonyuk777@gmail.com*

Анотація. Проаналізовано методологічні засади пареміології як науки, починаючи з другої половини XIX століття. Розглянуто поняття паремії в традиції та сучасному мовознавстві з урахуванням багатоаспектного підходу і того, що паремія – міждисциплінарний дослідницький об'єкт. Описано особливості інтерпретації терміна паремія як складного утворення із системою відповідних підвидів. З'ясовано лінгвальну сутність паремій у широкому та вузькому розумінні. Виокремлено основні ознаки паремій та окреслено їх функційне навантаження. З огляду на багатоаспектний підхід до інтерпретації терміна паремія, запропоноване таке її визначення: це коротке народне висловлення просвітницького змісту, етикетного призначення чи дискурсивного характеру, побудоване як змістовно або синтаксично завершені речення, що стисло виражають істину чи певне життєве правило, відповідну комунікативну ситуацію, буквально чи метафорично, репрезентуючи національний характер, світогляд, культуру народу чи його менталітет, відповідні традиції і символи. Параметри дослідження паремії сьогодні розширюються, конкретизуються. Класифікації паремій модернізуються, як і розширюється спектр їх конституційних ознак.

Ключові слова: класифікація паремій, конституційні ознаки паремій, пареміологія, паремія, функції паремій.

THE UNDERSTANDING OF THE PAREMY IN TRADITIONAL AND MODERN LINGUISTICS: A MULTI ASPECT APPROACH

Serhii Koloniuk,

*Postgraduate Student at the Department of Romance Languages and World Literature of the Vasyl' Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-5010-4957
kolonyuk777@gmail.com*

Abstract. The methodological fundamentals of paremyology as a science, starting from the second half of the XIX century, are analyzed. The notion of paremy in the tradition and modern linguistics taking into account the multidimensional approach and the fact that paremy is an interdisciplinary research object is considered. The peculiarities of the interpretation of the term paremy as a complex formation with the system of corresponding subtypes are described. The linguistic essence of paremy in a broad and narrow sense is clarified. The basic attributes of paremy and their functional load are distinguished. Taking into account the multidimensional approach to the interpretation of the term paremy, the following definition is proposed: it is a short folk expression of educational content, etiquette or discursive nature, constructed as meaningfully or syntactically completed sentences, briefly expressing the truth or a certain rule of life, appropriate or metaphorically, representing the national character, worldview, culture of the people or their mentality, relevant traditions and symbols. The parameters of the study of paremy today are expanding, becoming more specific. The classifications of paremy are being modernized, just as the range of their constitutional features is expanding.

Key words: classification of paremyas, constitutional attributes of paremyas, paremyology, paremya, functions of paremyas.

Вступ. Без сумніву, «мову сьогодні розглядаємо як основний засіб, що дає змогу пояснити сферу людської ментальності, поведінку людини, її світогляд, спосіб мислення, процес породження думки, оскільки саме мова визначає спосіб членування світу у тій чи тій культурі, спосіб його опису, інтерпретації» (Kosmeda & Plotnikova, 2010: 9). Актуальними на сьогодні залишаються праці, присвячені дослідженню мовної картини світу, її концептуальної картини у всій сукупності, зокрема й з урахуванням фрагментів паремійної картини світу.

Однією з найяскравіших дослідницьких одиниць етнолінгвістики і культурології є паремія, оскільки вона найпослідовніше віддзеркалює етнолінгвістичну специфіку кожної мови. Проте паремія є міждисциплінарним дослідницьким об'єктом: її вивчають і в традиційній лінгвістиці, і з огляду на проблематику літературознавства, фольклористики, лінгвопсихології, етнолінгвістики, лінгвокультурології, лінгводискурсології, комунікативної лінгвістики, лінгвістики тексту.

Основна частина. Пареміологія як наука має давню дослідницьку традицію: її методологічні засади вчені почали розробляти з другої половини XIX століття (Вільгельм фон Гумбольдт, Олександр Потебня, Іван Франко та ін.), однак як самостійний напрям вона сформувалася не відразу. До сьогодні теоретичні засади пареміології, історія її становлення як самостійної науки, практика укладання паремійних словників, опис системи їх типів та питання, пов'язані з методикою укладання широкої системи паремійних словників, потребують доопрацювання, оскільки залишається багато проблем, що ще не мають однозначного вирішення. До них належать і питання щодо статусу паремії, її дослідницьких аспектів, методологічних ракурсів, функцій тощо. Відкритим залишається й питання щодо їх класифікації, оскільки нові наукові парадигми породжують нові класифікаційні параметри, які слід актуалізувати, зважаючи на можливий їх синкретизм. Пареміологи перебувають сьогодні в дослідницькому пошуку.

Мета цієї наукової розвідки – стисло узагальнити основні методологічні засади сучасної пареміології, указавши на аспекти дослідження паремій, їх параметри й ознаки.

Матеріали та методи дослідження: основними методами цього дослідження є описовий, інтерпретативний, класифікаційний, узагальнювальний, прийоми аналізу і синтезу, що використовуються для репрезентації питань, пов'язаних з багатоаспектним розглядом проблеми дефініювання паремії та визначення її ознак у системі поглядів сучасних дослідників на тлі методологічних положень модерної пареміології. Матеріалами дослідження слугували теоретичні праці вітчизняних та зарубіжних учених, паремійні словники, російськомовні та українськомовні тлумачні словники.

Результати та їх обговорення:

1. Початки пареміології: її методологічні засади. Першим, хто дослідив тісний взаємозв'язок мови зі свідомістю, культурою та духовним життям народу був Вільгельм фон Гумбольдт, який сформулював один з постулатів мовознавства про те, що «в мові відображений увесь національний характер» (Gumboldt, 2000) народу, його ментальність та мовомислення, що виразно фіксується насамперед у паремійному фонді тієї чи тієї лінгвокультури. Методологічні засади, обґрунтування відповідних знань з теорії і практики фразеології загалом і пареміології зокрема закладені у працях Олександра Потебні (Potebnia, 1930: 110), що здійснено з огляду на принцип антропоцентризму, що, актуалізувавшись у XIX столітті, залишається до сьогодні основним принципом гуманітарної науки, а мовознавство, як відомо, сьогодні вважають центральною гуманітарною наукою. Саме О. Потебня стояв біля початків формування пареміології, її термінології, зокрема дослідник надав роз'яснення таким жанрам паремій, як байка, прислів'я, приповідка, та був першим, хто започаткував генеалогічне вивчення паремій, звернувшись до непростой проблеми їх походження, способів моделювання та особливостей поширення в різних слов'янських мовах, тобто актуалізував порівняльне дослідження паремійного фонду різних мов, насамперед слов'янських.

У слов'янському мовознавстві й Іван Франко розглянув низку питань, що стосуються методологічних засад пареміології, але він ішов шляхом від практики до теорії, оскільки під час збирання та опису паремій галицької української субкультури, наштовхувався на «білі» плями, на питання, яких ніхто раніше ще не торкався. Спираючись на теорію, розроблену його попередниками, І. Франко її доповнив, випередивши час, оскільки надав прагмалінгвістичну їх інтерпретацію (Kosmeda, 2011). Услід за О. Потебнею, він вивчав питання походження паремій, виявляв джерела їх функціонування, шляхи запозичення з інших лінгвокультур, розмірковував над дефініюванням одиниць паремійного фонду, розробив методологічні засади пареміографії, запропонував жанрову диференціацію паремій у фокусі лінгвістичної фольклористики, що докладно вивчив Святослав Пилипчук (Pylurchuk, 2005), Тетяна Осіпова (Osipova, 2010) та деякі інші вчені. Зокрема з'ясовано, що Самуїл Адальберг, Карл Вандлер, Володимир Даль, Микола Комаров, Матвій Номис, Іван Франко в межах одного родового поняття паремія поєднували широкий спектр фольклорних жанрових різновидів: прислів'я, приказка, порівняння, вітання, побажання, прокляття, прикмета, примовка, мудрування, каламбур, нісенітниця тощо (Osipova, 2010: 8–19). Поділяємо думку С. Пилипчука, що «у паремійному репертуарі наявний чималий пласт текстів, що перебувають «на межі». Ці так би мовити лімінальні твори, що одночасно виявляють риси, характерні для декількох жанрових різновидів, значно ускладнюють, а інколи й унеможливають видову диференціацію паремій» (Pylurchuk, 2008: 70–71).

Значний внесок у розроблення методологічних засад фразеології в широкому її розумінні, зокрема й щодо специфіки семантики паремійних одиниць, типів їх значення, зробив у першій половині ХХ – на початку ХХІ ст. і Шарль Баллі (Balli, 1961), основні постулат якого науковці продовжують доповнювати.

На сьогодні маємо чималий арсенал праць, що присвячені кваліфікації та інтерпретації паремій, у яких їх розглядають як одиниці фразеології (широкий підхід), що інтерпретувалася як проміжний рівень мовної системи, яка має своєрідну організацію, традиційні системні зв'язки. Крім авторів, названих вище, зазначений дослідницький ракурс актуалізували в дорадянський та радянський періоди розвитку східнослов'янського мовознавства такі знані вчені, як Ізмаїл Срезневський, Олексій Шахматов, Лев Щерба, Пилип Фортунатов, Євген Поливанов, Леонід Булаховський, і розвинули далі в радянський та пострадянський час Микола Алефіренко, Віктор Виноградов, Мар'ян Демський, Валерій Мокієнко та ін. Згодом у поле зору дослідників фразеології потрапили й проблеми структурно-семантичного аналізу одиниць паремійного фонду, що репрезентували зокрема у своїх розвідках Михайло Алексеєнко, Володимир Архангельський, Борис Ларін та ін. До напрацювань у фокусі розроблення фразеологічних дослідницьких методів долучилися Наталія Амосова, Влас Жуков, Олександр Кунін, Мамед Тагієв та ін. Специфіку моделювання пареміологічних одиниць, їх джерельну базу, механізми семантичного, стилістичного, а згодом і прагматичного аналізу, своєрідність їх класифікації та опису, проблеми фразеографії та пареміографії вивчали, зокрема й демонструючи зразки відповідних словникових видань, Леонід Авксентьєв, Віра Білоноженко, Юрій Гвоздарьов, Ірина Гнатюк, Валерій Мокієнко, Григорій Перм'яков, Петро Редін, Лариса Скрипник, Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко, Вероніка Телія та ін.

2. Визначення пареміології як науки; дефініції терміна паремія та її конституційні ознаки. Паремія викликає зацікавлення дослідників різних галузей гуманітарних наук: мовознавці звертають увагу як на їх особливі синтаксичні конструкції, комунікативні формули, образність відповідних паремійних висловлень, літературознавці інтерпретують їх як відповідні метафоричні висловлення, що стисло моделюють глибокі думки повчального характеру, фольклористи – як зразки усної народної творчості, етнографи – як спосіб індивідуалізації певної культури, психологи – як засоби впливу на внутрішній світ мовця, спосіб вираження емоцій та ін..

У мовознавстві паремії також розглядаються в різних аспектах, зокрема сьогодні існують два підходи до розуміння місця паремії в системі мовних одиниць, що виокремлюються відповідно до розділів мовознавства як науки. З одного боку, при широкому підході до розуміння фразеології їх уводять у систему фразеологічних одиниць і досліджують у розділі фразеологія, але в обмеженому обсязі. У системі фразеологізмів у такому разі виокремлюють (1) прислів'я, (2) приказки, (3) фразеологічні одиниці, (4) ідіоми (Rohach, 2017: 143–148). На користь такого підходу актуалізовано певні міркування, наприклад, про те, що відносна сталість та клішованість паремійних конструкцій дає привід уважати їх окремим видом фразеологічних одиниць (В. Архангельський, А. Бабкін, Д. Баранник, Л. Булаховський, В. Виноградов, С. Гаврін, М. Демський, Л. Дядечко, Л. Козирєва, О. Кунін, Л. Скрипник та ін.) і інтерпретувати їх як фразеологізми предикативного типу (Ю. Гвоздарьов, В. Жуков, О. Молотков, В. Телія та ін.). Деякі дослідники відносять «прислів'я разом з афоризмами (...) до класу фразових паремій, що становлять завершене речення і є повністю клішованими одиницями. За ознаками внутрішньої мовної будови афоризми в логіко-семіотичній класифікації належать до розряду синтетичних семіотичних знаків з прямою мотивацією» (Permiakov, 1988: 262–269). У сучасному мовознавстві розвиток цих поглядів знайшов утілення в розробці нових напрямів: (1) крилатці, крилатології (С. Шулежкова), крилатики (В. Мокієнко), об'єктом вивчення яких є крилаті одиниці або (2) ептології (Л. Дядечко), що номінує «дослідження багатослівних цитатних одиниць, які актуалізують у мовній свідомості постать автора, – епонімів» (Diadachko, 2011: 99–105). Це «зумовлено тим, що вони зберігають та відтворюють інформацію про культуру певного народу, а також пояснюють особливості культурного та національного світобачення та комунікативних традицій» (Onishchenko, 2016: 36–38). Не всі мовознавці підтримують таку думку, зокрема Наталія Амосова наголошує на наявності в паремій (а) комунікативної функції та (б) нееквівалентності цих структур слову, що їх і відрізняє від власне фразеологізмів. Ці судження підтримують, наприклад, Вероніка Телія та Віра Феліцина, які вказують на (в) різноструктурність паремійних одиниць та (г) можливість їх синтаксичної членованості. Такі твердження й дають змогу вилучити паремії зі складу фразеологізмів і власне обґрунтовують вузьке розуміння фразеології. Але саме це дає змогу широко розуміти систему паремій, які досліджують у межах пареміології як самостійного лінгвістичного напрямку, одиницею якого і є паремія. Вищезазначене дає змогу простежити й наявність широкого та вузького розуміння пареміології як науки та системної організації паремій як її одиниць. У цьому дослідженні інтерпретуватимемо пареміологію у фокусі широкого підходу до розуміння типів паремій, що становлять відповідну паремійну систему.

Розгляньмо тлумачення паремії в загальномовному значенні. Наприклад, у тлумачному словнику української мови за редакцією В'ячеслава Бусела запропоноване дещо спрощене й звужене розуміння лексеми паремія з урахуванням двох її лексико-семантичних варіантів, порівн.: «1. Уривок із Книги Старого Заповіту, що містить пророцтво або повчання і читається в православній церкві під час відправи. 2. Народні вислови, якими передаються елементарна сценка чи найпростіший діалог» (VTSSUM, 2005: 895). «Словник української мови» в одинадцяти томах (SUM-6, 1975: 68) пропонує аналогічне тлумачення, потрактовуючи паремії лише як повчальний уривок з Біблії. Однак для подібних номінацій («уривок із Книги Старого Заповіту, що містить пророцтво або повчання і читається в православній церкві під час відправи») існує термін біблеїзм, що може бути репрезентований і пареміями (Kosmeda, 2019: 139–150), а серед паремій лише частина належить до біблеїзмів, що є об'єктом теолінгвістики (Pidubna, 2019). Друге значення, що репрезентоване в тлумачному словнику за редакцією В. Бусела, – «народні вислови, якими передаються елементарна сценка чи найпростіший діалог», – лише частково покриває своєю семантикою значення терміна паремія, оскільки не завжди паремії передають елементарні сценки чи найпростіший діалог. Паремія – поняття більш складне й багатоліке.

До спроб надати дефініцію терміна паремія дослідники долучалися ще на початку ХХ ст., демонструючи відповідні пошуки. Так, наприклад, І. Франко використовує термін народне прислів'я, і тим самим звужує статус паремії лише одним з її різновидів, однак одночасно він указав на важливість паремійного фонду, зауважуючи, що це «надзвичайно цінний матеріал, що включає в себе: архаїзми, давні звороти, синтаксичні взірці, тропи, порівняння, елізії і т. п.» (HRNP–Т.1, 2006: 10). Названий дослідник використовував також універсальний термін приповідка. У передмові до укладеного ним словника «Галицько-руські народні приповідки» письменник цілком слушно інтерпретує цей термін як складне жанрове утворення – сукупність різновидів, для яких характерна низка конститутивних ознак: (1) наскрізна внутрішня єдність, (2) чіткість викладу думки, (3) концентрований лаконізм. Академічний тлумачний словник української мови дає таке визначення слову приповідка: «Жартівливий вислів, перев. у віршованій формі. [...] // Те саме, що приказка (SUM, 1976: 714). Хоч в науковому лінгвістичному дискурсі таке дефініювання недоречне. Однак власне паремію І. Франко розумів дуже широко, адже в його часи пареміології як науки не існувало й не існувало проблеми вузького й широкого розуміння обсягу фразеології. Услід за Іваном Франком, український пареміограф Михайло Пазяк зазначив, що паремія переважно «вживається для визначення родового поняття жанру поряд з терміном «прислів'я та приказки», а видові поняття позначаються термінами «прислів'я», «приказка», «побажання», «вітання», «каламбур», «велеризм», «загадка» та ін., хоча нерідко обидва терміни змішуються і вживаються як синоніми» (Paziak, 1984: 3). Як бачимо, М. Пазяк уживає термін паремія як синонім до термінів прислів'я і приказка в сукупності, ототожнюючи їх, тобто не розрізняючи понять прислів'я і приказка, хоч деякі дослідники зосереджуються на питанні відмінностей між приказкою і прислів'ям. Зауважується, що «прислів'я – це виражений структурою речення народний вислів повчального змісту (буквального чи алегоричного плану). Він формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатомісячних спостережень народу, його досвіду в суспільному річищі. Однією з рис, що відрізняє прислів'я від інших типів фразеологічних одиниць, особливо від лексичних ідіом, є їх синтаксична завершеність. Прислів'я – обов'язково граматично та інтонаційно оформлене судження і, як таке, співвідноситься не зі словом, в основі якого лежить певне поняття, а з реченням». (Baran, 2008: 205). Натомість приказка – це «поширений у мові влучний, часто римований вислів, близький до прислів'я, але без властивого прислів'ю повчального змісту; це зворот мови, вислів, елемент судження. Приказка – поетична форма вислову, для якого характерні метафора, порівняння, епітет, означення і, як елемент судження, вони можуть бути логічним підметом, присудком, будь-якими обставинами. Приказка сама по собі є щось недомовлене: вона вимагає свого завершення, розвитку, іноді підмета, іноді присудка, іноді відповіді на питання» (Baran, 2008: 207). Важливою рисою диференціації приказки і прислів'я є те, що «типові приказки легко вступають у синонімічні взаємини і між собою, і зі словами, а також зі словосполученнями вільного значення [...]. Прислів'я ж містять у смисловому і синтаксичному відношеннях стійкі речення, синонімічним словом чи словосполученням не замінюються, оскільки значення розгорнутого речення завжди ширше від значення слова чи словосполучення, які є лише членами речення» (Baran, 2008: 208).

Однак у цьому дослідженні приймаємо позицію М. Пазяка. Стверджуємо, що термін паремія М. Пазяк інтерпретував як абстраговане видове поняття щодо сукупності родових (типів паремій), наслідуючи І. Франка. Такі погляди підтримують і сучасні українські вчені. Зокрема Наталія Ковальська вважає, що «паремія – видове поняття, що вміщує в собі прислів'я, приказки, примовки, загадки, прикмети, повір'я, скоромовки, замовляння та ін.» (Kovalskaia, 2004: 26). Існує дослідницька позиція, коли паремії розглядають насамперед як короткі «кумедні» тексти, що переважно мають форму речення, зокрема це прислів'я, приказки, загадки і т. д., або фрагменту речення (кліше), максимально спрощені для сприйняття та розуміння, повчаль-

ного та навчального змісту (Тсівіан, 1984: 11–12). У цьому визначенні увага фокусується на параметрі «кумедні». Однак не всі паремії належать до кумедних чи таких, що викликають сміх, мають гумористичну тональність. Кумедний – це «смішний», «забавний», «дивовижний» (SUM-4, 1973: 397). Навряд чи така ознака паремії буде належати до константних.

Зауважмо, що однією з основних ознак паремії є вказівка на її народний характер, тобто її творцем вважають народ, тому як синонім до терміна паремія часто використовують словосполучення народні вислови. Репрезентуючи концепцію авторського розуміння паремії, Жанна Колоїз упередмові до «Російсько-українського тлумачного словника паремій» стверджує, що «відбувається здебільшого ототожнення понять “паремія” та “народний вислів”» (R-UTSP, 2016: 3). І з цим не можна не погодитися. Однак зазначена дослідниця наголошує, що таке твердження «не є чітко обґрунтованим, адже ці два поняття співвідносяться як загальне і часткове, оскільки так звані народні вислови становлять лише частину, нехай і переважну, усього паремійного корпусу української мови, диференційованого на власне паремійний та афористичний» (R-UTSP, 2016: 3). Хоч знову-таки не всі дослідники включають у паремійний фонд і афоризми, оскільки останні вже не є народними висловленнями. Вони репрезентують індивідуально-авторську мовотворчість. Деякі вчені розглядають афористику як самостійний напрям у структурі фразеології. Однак її тлумачать і як самостійний розділ мовознавства. Цей термін уперше ввійшов у науковий обіг у XX столітті. Його актуалізували для дослідження, опису афоризмів, їх класифікації, лексикографічної обробки (Fedorenko, Sokolska, 1990: 254). Сьогодні афористика – це не лише наука про специфічний літературний жанр. Її розглядають як мистецтво, тип виразу, що слугує для узагальнення життєвого досвіду людини, висловлювання, репрезентоване в оригінальній та лаконічній формі (Literaturna entsyklopediia, 2007: 107). Однак під афористикою розуміють і сферу мовлення, що репрезентується однією фразою, рідше – двома-трьома, що виражають закінчену загострену думку; такі висловлення називають афоризмами, сентенціями (Vikipediia). Афористика існувала ще задовго до Гіппократа. Вона добре розвинена в східній літературі, починаючи з найдавніших часів. Прагнення виразно вербалізувати важливі поняття чи предмети, думки природно для мовця, лінгвоперсона, яка реалізує себе в слові. Однак, як бачимо, єдиної інтерпретації терміна афоризм та науки, що його вивчає, на сьогодні в мовознавстві відсутні. Учені наголошують, що афоризми відрізняються від логічного судження своєю індивідуальністю, а від прислів'я – авторством, від крилатого виразу – завершеністю (Leksikon..., 2001: 50).

Місткі за змістом та яскраві формулювання думок зустрічаємо в культурі кожного етносу. Але саме фольклорні афоризми, що давно втратили авторство, називають прислів'ями, відокремлюючи їх від літературних авторських афоризмів, хоча до афористики часто вналежнюють і ті, й ті (Vikipediia). Зважаючи на те, що паремії інтерпретують як короткі народні вирази (вислови), стає зрозумілим, чому вони є і предметом дослідження лінгвістичної фольклористики, що нещодавно виокремилася серед розділів фольклористики.

У науковій літературі побутує й така усталена одиниця мови, що її використовують для номінації паремій, як повчальний вислів, що мотивовано її повчальним змістом, хоч не всі типи паремій цей зміст репрезентують.

Окремі дослідники трактують паремії як: авторські сентенції, максими, прислівні вислови. Однак, як видається, ці терміни можуть розглядатися хіба як різновиди паремій з актуалізацією відповідних їх кваліфікаційних параметрів і то не завжди. Отже, термін авторські сентенції передбачає наявність конкретного автора – творця вислову, а паремії зазвичай не мають авторства: їх автор – народ як лінгвоперсона; максими – це, як відомо, влучні короткі висловлювання, що, на відмінну від паремій, не мають повчального змісту; (3) прислівні висловлювання, тобто прислів'я – це лише один з різновидів паремій.

На початку XXI століття фокус уваги мовознавців перемістився на питання про семантичну природу паремій (М. Алефіренко, В. Мокієнко, В. Ужченко, Д. Ужченко). У цьому

разі зважмо на актуалізацію феномена метафоризації, потенціал до моделювання додаткових переносних значень (різновидів прагматичних смислів). У складі паремійних одиниць виокремлюються певні значущі лексеми та відповідні синтаксичні конструкції, що дає змогу зробити їх семантику (1) прозорою, (2) узагальненою, абстрагованою та (3) загальночасовою.

Ж. Колоїз, як видається, пропонує найбільш повний перелік конститутивних ознак власне паремії (Koloiz, Maliuha, & Sharmanova, 2014), як їх номінує дослідниця, оскільки, крім власне паремій, вона включає в паремійний фонд й інші мовні одиниці, зокрема й афоризми (із чим не можемо погодитися). Порівн.: (а) афористичність; (б) усталеність; (в) відтворюваність; (г) переосмислене чи буквальне узагальнення значення; (г) повчальний зміст, репрезентація етикетних форм; (д) наявність інформації про традиційні цінності та погляди, заґрунтовані на життєвому досвіді народу; (е) вербалізація типових життєвих ситуацій. Додамо ще одну ознаку (є) актуалізація семантики, що є прозорою, узагальненою, абстрагованою та загальночасовою (див. Схему 1. Ознаки власне паремій).

Схема 1. Ознаки власне паремій

Паремії виконують **важливі функції** в моделюванні усного й писемного мовлення, різних видів комунікації, дискурсу, тексту та ін. Мовці використовують їх зокрема для: (1) коректної вербалізації повчання, рекомендації, поради, зауваження та репрезентації інших комунікативних жанрів, (2) актуалізації комунікативних формул, зокрема й формул фатичної комунікації (вітання, прощання та ін.), (3) реалізації системи тональностей спілкування (позитивної чи негативної, іронічної, гумористичної та ін.), (4) зв'язності тексту, дискурсу (функція дискурсивного вислову), (5) моделювання фрагментів тексту, дискурсу: стислого підсумку, узагальнення, (6) економії мовних ресурсів – короткого омовлення думки, (7) вербалізації відповідного впливу на співрозмовника, (8) демонстрації свого інтелекту, комунікативної компетенції, (9) омовлення емоцій, почуттів, (10) вербалізації ставлення до конкретної ситуації, події, явища та ін., (11) вербалізації етнічної специфіки народу, (12) репрезентації національної лінгвокультури та ін.

Висновки. Узагальнивши поданий матеріал, сформулюємо тлумачення паремії, що актуалізоване в цьому дослідженні: це короткі народні висловлення просвітницького змісту, етикетного призначення чи дискурсивного характеру, побудовані як змістовно або синтаксично завершені речення, що стисло виражають істину чи певне життєве правило, відповідну комунікативну ситуацію, буквально чи метафорично, репрезентуючи національний характер, світогляд, культуру народу чи його менталітет, відповідні традиції і символи.

Пареміологія як наука продовжує свій поступ, як розширюється й розуміння паремії як її основної одиниці. Параметри дослідження паремії розширюються, конкретизуються. Класифікації паремій модернізуються, як і розширюється спектр їх конституційних ознак.

Перспектива цього дослідження полягає в тому, що необхідно подати узагальнений модерний образ паремії, що викристалізувався в сучасному мовознавстві з урахуванням напрацювань не лише українських учених, але й зарубіжних дослідників.

References:

1. Balli Sh. (1961). *Francuzskaia stilistika*. (French stylistics).
2. Baran, Ya.A., Zymomria, M.I., Bilous, O.M., Zymomria, I.M. (2008). *Frazeolohiia: znakovi velychyny*. (Phraseology: symbolic quantities). Vinnytsia: Nova knyha, 256 s. (in Ukrainian).
3. Civ'yan, T.V. (1984). *Predislovie. Paremiologicheskie issledovaniya : sb. st.* (Foreword. Paremiological studies.) Moskva: Nauka. S. 11–12. (in Russian).
4. Diadechko, L.P. (2011). *Krylati vyslovy u frazeolohichnii kontseptsii* Larysy Hryhorivny Skrypnyk ta suchasni linhvistychni pohliady na nykh. *Ne vse splyva rikoiu chasu...* Kyiv. S. 99–105. (in Ukrainian).
5. Fedorenko, N.T., Sokolskaia, L.I. (1990). *Aforistika*. (Aphoristics). Moskva: Nauka. 415 s. (in Russian).
6. Gumboldt, V. fon. (2000). *Izbrannye trudy po iazykoznaniiu*. (Selected Works on Linguistics). Moskva: Progress. 399 s. (in Russian).
7. *Halytsko-ruski narodni prypovidky: U 3-kh t.* (2006-1). Zibrav, uporiadkuvav i poiasnyv Dr. Ivan Franko: 2e vyd. Lviv: Vydavnychi tsestr LNU imeni Ivana Franka, 2006. T. I. 818 s.
8. Koloiz, Zh.V., Maliuha, N.M., & Sharmanova, N.M. (2014). *Ukrainska paremiolohiia: navchalnyi posibnyk dlia studentiv filolohichnykh spetsialnostei vyshchyykh navchalnykh zakladiv*. Kryvyi Rih : KPI DVNZ «KNU». (Ukrainian paremiology: a textbook for students of philological specialties of higher educational institutions). 349 s. (in Ukrainian).
9. Kosmeda, T.A., & Plotnikova, N.V. (2010). *Linhvokontseptolohiia: mikrokontseptosfera sviatky v ukrainskomu movnomu prostori:(monohrafiia)*. (Linguoconceptology: the micro conceptsphere of the holiday in the Ukrainian language space) Lviv: PAIS. 408 s. (in Ukrainian).
10. Kosmeda, T. *Komunikatyvna kompetentsiia halychan v interpretatsii Ivana Franka*. Visnyk Lviv. nats. un-tu im. Ivana Franka, 2011. Vyp. 53. S. 123–131.
11. Kosmeda, T. (2019). *Ukrainsko-polski paraleli v systemi frazeolohichnykh bibleizmiv*. (Ukrainian-Polish parallels in the system of phraseological biblicalisms). *Acta Polono-Ruthenica, red. naczelny prof. Iwona Anna Ndiaye. XXIV/2*. Olsztyn. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego. S. 139–150 (in Ukrainian).
12. Kovalskaia, N. (2004). *Semantiko-stilisticheskie funktsii paremii: teoreticheskii aspekt*. (Semantic and Stylistic Functions of Pareemics: Theoretical Aspect). № 47. S. 22–28. (in Russian).
13. *Leksikon zahalnoho ta porivnialnoho literaturoznavstva*. (2001). (Lexicon of general and comparative literature). Red. A. Volkova. Chernivtsi: vyd-vo Zoloti lytavry. 636 s. (in Ukrainian).
14. *Literaturna entsyklopediia: u 2 tomakh*. (2007). Red. Yu.I. Kovaliva. Kyiv: vyd-vo VTs «Akademiia», T. 2. 624 s. (in Ukrainian).
15. Onishchenko, N.A. (2016). *Eptolohiia, yii obiekt ta predmet*. (Eptology, its object and subject). Somyi mizhnarodnyi naukovyi forum. Suchasna inozemna filolohiia: doslidnytskyi potentsial : tezy dopovidei. Ch. II (L-Sh). Kh.: KhNU imeni V.N. Karazina. S. 36–38. (in Ukrainian).
16. Osipova, T.F. (2010). *Parametry verbalnoi i neverbalnoi komunikatsii v ukrainskykh paremiakh* (Parameters of verbal and nonverbal communication in Ukrainian paremias). : Dys... kand. nauk: 10.02.01. Kharkiv. nats. pedahoh. un-t im. H.S. Skovorody. Kharkiv. (in Ukrainian).
17. *Paremiologicheskie issledovaniia* (1984). (Paremiological studies). M.: Nauka. 320 s. (in Russian).
18. Paziak, M. (1984). *Ukrainski pryslivia ta prykazky: problemy paremiolohii ta paremiografii*. (Ukrainian proverbs and sayings: problems of paremiology and paremiography) K.: Nauk. dumka. 203 s. (in Ukrainian).

19. Permiakov, G.L. (1988). *Osnovy strukturnoi paremiologii*. (Fundamentals of structural paremiology). Izd-vo " Nauka," Glav. red. vostochnoi lit-ry. S. 262–269. (in Russian).
20. Piddubna, N.V. (2019). *Teoriia teolinhvistyky: fenomen bibliinosti v ukrainskii linhvokulturi ta omovlennia relihiinoi kartyny svitu* (analiz dyskursyvnoi praktyky KhIKh st.) (Theory of theolinguistics: the phenomenon of biblicality in Ukrainian linguistic culture and the definition of the religious picture of the world (analysis of discursive practice of the XIX century).: monohrafiia / za nauk. red. prof. T.A. Kosmedy. Kharkiv: Maidan. 456 s. (in Ukrainian).
21. Potebnia, A.A. (1930). *Z leksii teorii slovesnosti: baika, pryslivlia, prypovidka*. (From the lectures of the theory of literature: fable, proverb, story. 4th edition). 4-te vydannia. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. 240 s. (in Ukrainian).
22. Pylypchuk, S.M. (2005). *"Halytsko-ruski narodni prypovidky" Ivana Franka, paremiolohichni ta paremiohrafichni aspekty, poetyka tekstiv: dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.07*. Lvivskiy natsionalnyi un-t im. Ivana Franka. Lviv, 2005. (in Ukrainian).
23. Pylypchuk, S.M. (2008). *«Halytsko-ruski narodni prypovidky»: paremiolohichno-paremiohrafichna kontseptsii Ivana Franka*. Lviv : Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka. S. 70–71. (in Ukrainian).
24. Rohach, O. (2017). Typy paremii ta pryntsyipy yikh klasyfikatsii. (Types of paremias and principles of their classification. Current issues of foreign philology). *Aktualni pytannia inozemnoi filolohii*. № 7. 2017. S. 143–148.
25. Rosiisko-ukrainskyi tlumachnyi slovnyk paremii. (2016). Za red. Zh. Koloiz. Kryvyi Rih: FOP Marynchenko S.V. 454 s. (in Ukrainian).
26. Slovnyk ukrainskoi movy. T. 4. 1973. (Dictionary of the Ukrainian language). 397 s. (in Ukrainian).
27. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh. Tom 7, 1976. (Dictionary of the Ukrainian language). 714 s. (in Ukrainian).
28. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11-ty tomakh. (Dictionary of the Ukrainian language). Red. I. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka. T. 6, 1975. (in Ukrainian). S. 68
29. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.). (Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language). (2005). Uklad. V.T. Busel. Kyiv–Irpın: VTF «Perun». 1728 s. (in Ukrainian).
30. Vikipediia. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1736156>

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-14>

МОДЕЛЮВАННЯ МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ КОНКУРЕНТНИМИ ПЕРЕВАГАМИ РЕГІОНУ

Герман Маслівець,

аспірант кафедри регіональної політики

*Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

ORCID ID: 0000-0001-5254-7946

german28041996@gmail.com

Олександр Ігнатенко,

доктор технічних наук, професор,

професор кафедри транспортних технологій

Національного транспортного університету (Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-9460-6155

ignatenco@gmail.com

Анотація. У статті подано теоретичний підхід до процесу управління конкурентоспроможністю регіону. Запропонована укрупнена схема механізму управління конкурентоспроможністю українських регіонів, що дозволяє здійснювати взаємодію елементів системи управління конкурентоспроможністю регіону, а також досягти високого рівня соціально-економічного розвитку територій. Розкрито економічний зміст та проведено порівняльний аналіз трактувань поняття «конкурентоспроможність регіону». Доповнено та уточнено поняття конкурентного потенціалу регіону. Визначено, що розуміється під конкурентоспроможністю регіону, і які критерії лежать в основі даної категорії. Детально вивчені елементи, сформованого механізму управління конкурентоспроможністю регіону, які включають: збір інформації, проведення оцінки, виявлення конкурентних переваг і «слабких сторін», розробка стратегії розвитку регіону, впровадження управлінського рішення та оцінка результатів впровадження. Проведено порівняльний аналіз методик оцінки конкурентоспроможності регіонів вітчизняних та зарубіжних авторів, на підставі чого виявлено подібності та відмінності. Подібність розглянутих методик полягає в єдності об'єкта дослідження. Відмінності були виявлені за такими напрямками: інформаційна база дослідження; кількість показників (індикаторів), що лежать в основі оцінки; методи, використовувані в процесі аналізу. Визначено, що зараз існує необхідність у розробці комплексної методики оцінки адаптованої до умов конкретного регіону.

Ключові слова: механізм управління, конкурентоспроможність регіону, управлінське рішення, методика оцінки, конкурентні переваги, критерії конкурентоспроможності, регіональні конкурентні переваги, конкурентний потенціал регіону, рейтингова оцінка.

MODELING THE MECHANISM FOR MANAGING THE REGION'S COMPETITIVE ADVANTAGES

Herman Maslivets,

*Postgraduate Student at the Department of Regional Policy of the Educational and Scientific
Institute of Public Administration and Civil Service*

of the Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0001-5254-7946

german28041996@gmail.com

Olexandr Ignatenko,
*Doctor of Technical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Transport Technologies
of the National Transport University (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-9460-6155
ignatenko@gmail.com*

Abstract. The article presents a theoretical approach to the process of managing the region's competitiveness. An enlarged scheme of the mechanism for managing the competitiveness of Ukrainian regions is proposed, which allows interaction of elements of the regional competitiveness management system, as well as achieving a high level of socio-economic development of territories. The economic content is revealed and a comparative analysis of the interpretations of the concept of «regional competitiveness» is carried out. The concept of competitive potential of the region has been supplemented and clarified. It is determined what is meant by the competitiveness of the region, and what criteria underlie this category. The elements of the formed Regional Competitiveness management mechanism are studied in detail, which include: collecting information, conducting an assessment, identifying competitive advantages and «weaknesses», developing a regional development strategy, implementing a management decision and evaluating the results of implementation. A comparative analysis of methods for assessing the competitiveness of regions of domestic and foreign authors is carried out, on the basis of which similarities and differences are identified. The similarity of the considered methods lies in the unity of the object of research. Differences were identified in the following areas: the information base of the study; the number of indicators (indicators) underlying the assessment; and the methods used in the analysis process. It is determined that now there is a need to develop a comprehensive assessment methodology adapted to the conditions of a particular region.

Key words: management mechanism, region competitiveness, management decision, assessment methodology, competitive advantages, competitiveness criteria, regional competitive advantages, competitive potential of the region, rating assessment.

Постановка проблеми. Проблеми зростання конкурентоспроможності регіону є одними з найбільш значущих, так як позитивна динаміка розвитку регіонів забезпечує стабільність і цілісність економіки країни. Формування та розвиток конкурентних переваг сприяє прискореному економічному зростанню, раціональному та ефективному використанню ресурсного потенціалу регіону, підвищенню добробуту населення.

Серед найбільш актуальних сучасних тенденцій своєю значимістю виділяється економічний розвиток регіонів. Цей процес залежить від усіх елементів ринку, в тому числі від конкуренції. Конкурентна перевага регіону знаходиться в тісному взаємозв'язку з територіальними та місцевими умовами. При цьому важливу роль відіграють своєчасне виявлення та ефективне використання конкурентних потенціалів конкретного регіону.

Рівень конкурентоспроможності регіону залежить від своєчасної та комплексної оцінки соціально-економічного розвитку територій. Механізм управління конкурентоспроможністю регіону спрямований на прийняття управлінських рішень, заснованих на результатах проведеної оцінки. Слід зазначити, що на сьогоднішній день немає єдиного підходу до формування механізму управління конкурентоспроможністю регіону, тому існує необхідність в його теоретичному обґрунтуванні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку регіональної економіки та механізмів регіональної конкуренції як чинника економічного зростання національної економіки та соціально-економічного розвитку самих регіонів розкривають у своїх роботах такі вітчизняні і зарубіжні автори, як В. Н. Василенко, М. І. Долішній, Н. Я. Калюжнова, А. І. Кагарманова, В. В. Криворотов, В. В. Мамонова, Ю. К. Перський, М. Портер, Ю. В. Савельєв, А. З. Селезнев, М. В. Степанова, В. Г. Федоренко та інші автори.

Методи дослідження. Теоретичною і методологічною основою дослідження є діалектичний метод пізнання та системний підхід до вивчення економічних аспектів конкуренції та забезпечення конкурентоспроможності, наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених на основі застосування абстрактно-логічного, монографічного, порівняння та ін.

Метою статті є дослідження сутності та процесу моделювання механізму управління конкурентними перевагами регіону.

Виклад основного матеріалу. Динамічні конкурентоспроможні регіони утворюють базис для більш успішного проведення національної політики зниження регіональних диспропорцій і більш збалансованого розвитку територіальних утворень, що сприятиме посиленню темпів зростання економіки України в цілому.

Процес розвитку конкуренції регіонів має більшою мірою позитивні наслідки, тому оволодіння механізмами конкурентної боротьби стає необхідним і додатковим чинником забезпечення сталого і стратегічно орієнтованого регіонального розвитку.

Найбільш часто регіональні конкурентні переваги визначаються дослідниками як сукупність природних, соціально-економічних, науково-освітніх, технічних, інформаційних і культурних умов, що склалися в регіоні і визначають його довгострокові перспективи виробництва товарів і послуг. Однак питання про предметний зміст конкурентних переваг не можна зводити тільки до вигідного геополітичного розташування і наявності ресурсного потенціалу. В уточненні цього поняття слід, на нашу думку, звернутися до теорії конкурентних переваг стосовно рівня розвитку регіону.

Узагальнено положення теорії порівняльних конкурентних переваг регіону, що можна представити в табличному вигляді (табл. 1).

Таблиця 1

Характеристика конкурентних переваг регіону

№	Фактори конкурентної переваги	Оцінка конкурентної переваги
1	Клімат і природні ресурси	Регіон має абсолютну перевагу при наявності сприятливого клімату і видобутку значущих природних ресурсів
2	Високоєфективні технології виробництва основного виду товарів (спеціалізація регіону)	Регіон має абсолютну перевагу, якщо виробляє який-небудь товар ефективніше, ніж інші регіони
3	Диверсифіковане виробництво (виробництво додаткових видів товарної продукції)	Регіон має відносну перевагу, так як абсолютні показники доповнюються показниками продуктивності диверсифікованого виробництва
4	Виробничі фактори (капітал, праця, земля)	Регіон має порівняльну конкурентну перевагу, якщо має зазначені ресурси в достатку

Конкурентний потенціал регіону – це комплексне поняття, що включає в себе, на думку дослідників, п'ять основних складових: ресурсний потенціал, фінансовий потенціал, потенціал якості життя, екологічний потенціал, організаційний потенціал (Babiak M. M., Khorosh Yu. S, 2016: 12-13). З нашої точки зору, цей список слід доповнити шостою складовою – інтелектуальним потенціалом. У цьому випадку структура конкурентного потенціалу регіону матиме вигляд, представлений на рис. 1.

Означені положення досліджено на прикладі Херсонської області, яка розташована у південній частині України, межує з чотирма областями. Головною особливістю географічного розташування є вихід до Азово-Чорноморського басейну та Дніпровської водної магістралі. Це відкриває широкі можливості для подальшого розвитку конкурентоспроможності та посилення конкурентних переваг регіону.

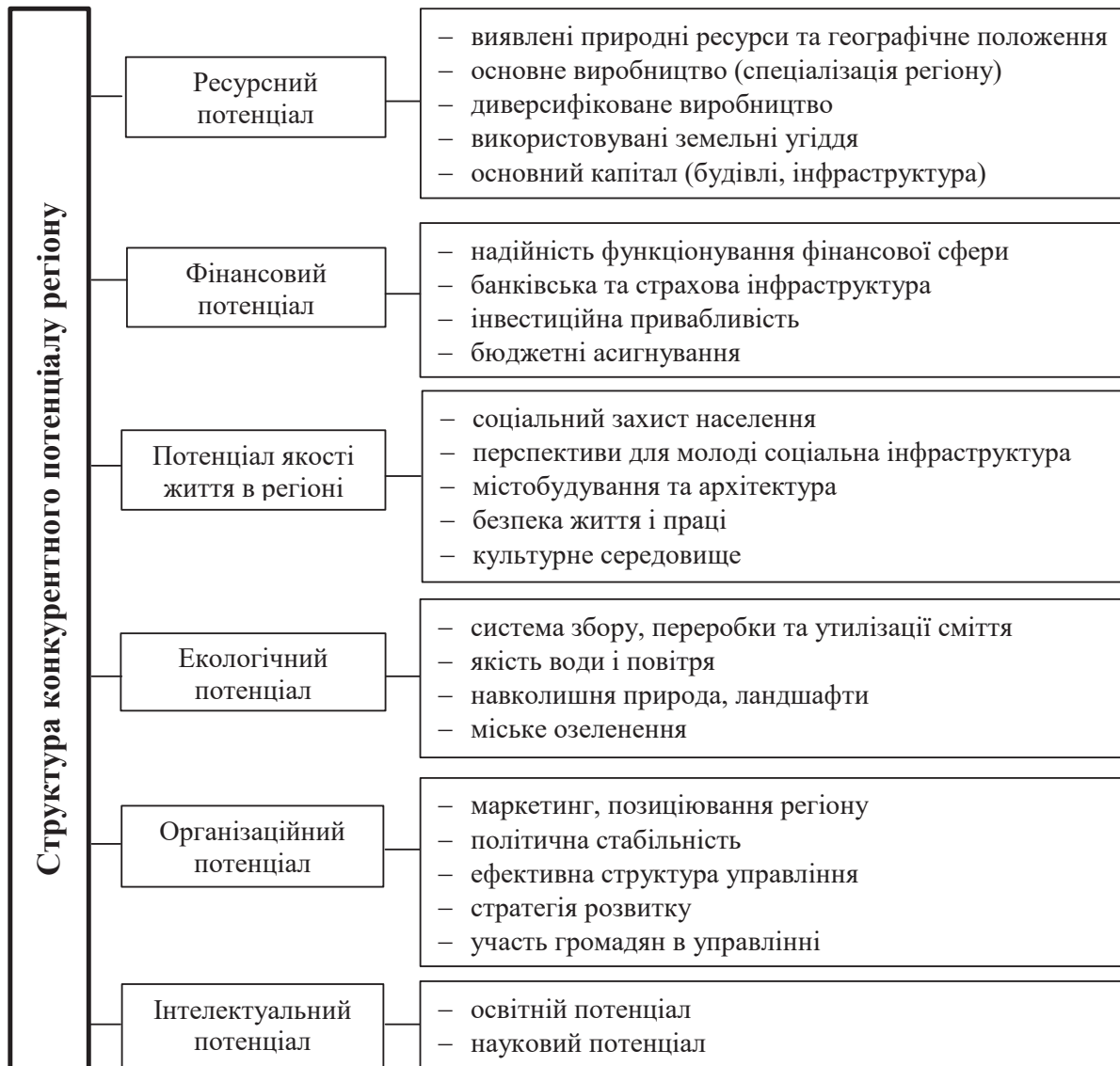

Рис. 1. Структура конкурентного потенціалу регіону

Географічне розташування Херсонської області дає змогу додатково використовувати вигідні умови та фактори, які впливають на розміщення виробництва, а саме:

- 1) наближеність до узбережжя Чорного та Азовського морів;
- 2) наявність Дніпра як міжнародної транспортної і торгової артерії;
- 3) наявність високородючих алювіальних ґрунтів;
- 4) сприятливі кліматичні умови;
- 5) довгий безморозний і вегетаційний періоди;
- 6) великі за площею малозаселені території (21811 км² (76,7%) від загальної площі області є малозаселеними);
- 7) розташування у межах міжнародних транспортних коридорів (Е58, Е97, Е105);
- 8) компактність регіону;
- 9) продукування вузькокваліфікованих високоспеціалізованих кадрів (Херсонська державна морська академія);
- 10) висока щільність населення у міських поселеннях (для міст обласного значення вона дорівнює 2098 ос./км²);

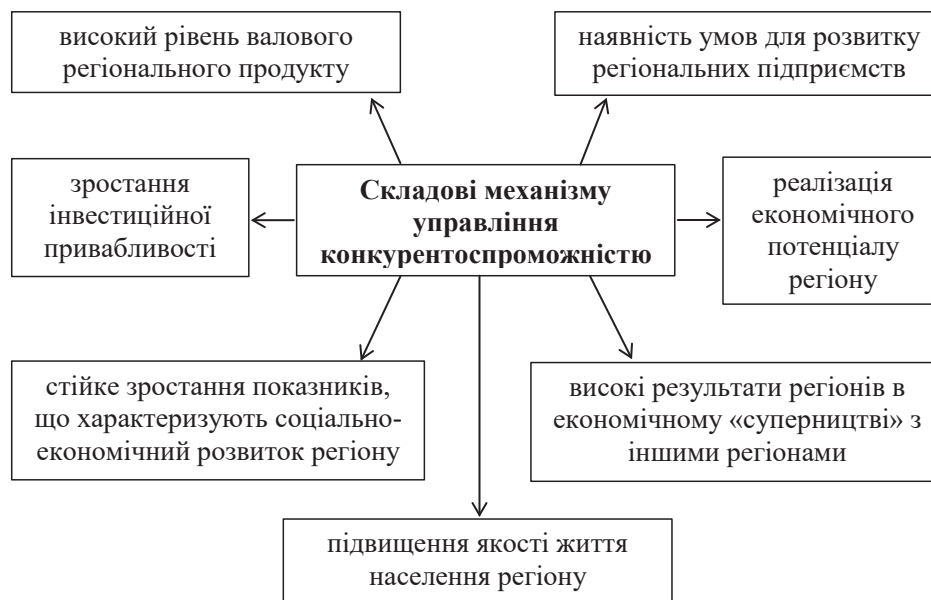
11) високий рівень міжрегіональних зв'язків;

12) наявність ребрендингових заходів для інвесторів (Sikaliuk A. I., Permynova V. A., Lytvyn S. V., 2016: 92-94).

Конкуренція у всіх сферах діяльності місцевих органів публічної влади є потужним фактором активації та мобілізації додаткових внутрішніх можливостей, змушує провести самоаналіз і самооцінку стану регіону та його взаємозв'язків з партнерами і конкурентами. Враховуючи отримані при цьому дані, регіональна влада зможе більш точно визначити профіль регіону і цільові групи споживачів, що стане запорукою майбутніх успіхів у соціально-економічному розвитку і позиціонуванні території у зовнішньому середовищі.

На сьогоднішній день існує велика кількість трактувань поняття «конкурентоспроможність регіону», яке продовжує збільшуватися. Причому відсутній єдиний підхід до розуміння даної категорії породжує фрагментарність у дослідженні цієї складної комплексної проблеми.

Можна виділити критерії, які лежать в основі даної категорії (рис. 2).

Рис. 2. Засади механізму управління конкурентоспроможністю регіону (Bohashko O. L., 2019: 105)

Узагальнивши розглянуті критерії конкурентоспроможності регіону, можна відзначити, що під цією категорією розуміється здатність перевершувати в економічному потенціалі, в умінні адаптуватися до мінливих умов і забезпечувати рівновагу, в рівні економічних і соціальних досягнень в порівнянні з регіонами-конкурентами. Вивчивши соціально-економічну сутність конкурентоспроможності регіону, розглянемо зміст механізму управління цієї складної категорії.

В значній мірі механізм управління конкурентоспроможністю регіону має бути орієнтований на підвищення ефективності функціонування його суб'єктів. Це можна досягти шляхом своєчасної та всебічної оцінки соціально-економічного розвитку території, а також обґрунтованості прийнятих управлінських рішень, спрямованих на зростання конкурентоспроможності та посилення конкурентних переваг. Необхідно враховувати, що реалізація механізму управління повинна забезпечувати досягнення поставлених цілей, спрямованих на позитивну динаміку розвитку регіону і підвищення якості життя населення.

Розглянемо більш детально елементи механізму управління. Початковим елементом механізму управління виступає збір джерел інформації для проведення всебічного дослідження

конкурентоспроможності територій. Кількість джерел інформації залежить від обраної аналітиком методики оцінки конкурентоспроможності. Як джерела можуть бути використані: статистична звітність, експертні та соціологічні опитування, дані центру економічної кон'юнктури при Верховній Раді України. Слід зазначити, що результативність дослідження залежить від повноти і достовірності використовуваних джерел інформації для проведення аналізу.

Наступним елементом є проведення оцінки конкурентоспроможності регіону. У процесі дослідження було виявлено, що в даний час існує об'єктивна потреба в узагальненні знань про кількісну оцінку конкурентоспроможності територій, яка служить основою для розробки стратегії соціально-економічного розвитку регіону.

Європейський експерт Д. Сепік говорить про те, що конкурентоспроможність на рівні регіону визначити набагато складніше, ніж на рівні підприємства, так як конкурентоспроможність на рівні регіону повинна розглядатися в рамках макроконцепції, а не тільки як специфічно регіональне питання (Kovalska S. T., Martynova I. M., 2015: 48).

В даний час існує велика кількість методик оцінки конкурентоспроможності регіону. При цьому в основі більшості методик, описаних різними авторами, лежить оцінка інвестиційної привабливості регіону, рівень життя населення і ефективність використання ресурсів. Даний підхід широко поширений і в світовій практиці.

У табл. 2 представлені особливості вивчених методик оцінки конкурентоспроможності регіону.

Таблиця 2

Особливості методик оцінки конкурентоспроможності регіону

Назва	Характеристика
Методика розроблена Б. М. Грінчель і В. Є. Костильової	В оцінці конкурентоспроможності території використовуються 23 показники, які характеризують як соціально-економічний розвиток регіону, так і його географічне положення, а також потенціал регіону в наступних напрямках: фінансовому, ресурсному, природному та ін.
Методика запропонована Л. І. Ушвіцьким і В. Н. Парахіною	Методика передбачає розрахунок інтегрального коефіцієнта конкурентоспроможності регіону. Для оцінки використовуються три групи показників: показники наявності та ефективності використання ресурсів регіону, показники рівня життя населення, показники інвестиційної привабливості та активності регіону.
Рейтинг конкурентоспроможності регіонів IRPEX	Для оцінки використовуються 130 економічних, соціальних, фінансових, територіальних показників. Проведення оцінки базується на використанні порівняльного (горизонтального) методу. За результатами оцінки відбувається поділ регіонів по групах: лідируючі, відносно благополучні, середня група, відстаючі і проблемні.
Рейтинг розвитку регіонів (PPP)	Для оцінки використовуються 15 статистичних показників. Дані показники відносяться до трьох сторін розвитку регіону: соціальна сфера, економіка, соціальна та економічна інфраструктура. Проведення оцінки базується на використанні порівняльного (горизонтального) методу.
Модель Всесвітнього економічного форуму	При проведенні оцінки використовуються більше 50-ти факторів і показників. Дані фактори при аналізі діляться два субіндекса: оцінка конкурентоспроможності підприємств і оцінка бізнес-клімату країни або регіону. Даний метод можна використовувати не тільки для оцінки конкурентоспроможності регіонів, а й країн.
Метод Європейської комісії	У процесі дослідження використовуються 4 головних індикатора: економіка, демографія, освіта, ринок праці. Крім кількісної оцінки використовується методика бенчмаркінгу, тобто зіставлення власних показників за якістю, властивостями та ефективності з аналогічними показниками конкурентів.
Метод Євразійського інституту конкурентоспроможності	У процесі дослідження використовуються більше 10 показників регіонального розвитку, в тому числі рівень середньодушового валового регіонального продукту, чисельність населення, багатство кластерних портфелів, бізнес-клімат та ін. Крім кількісної оцінки вивчається наявність стратегії на «випереджаючий розвиток і партнерство з бізнесом».

Порівняльний аналіз вивчених методик дозволив виявити як подібності, так і відмінності. Подібність методик полягає в об'єкті дослідження – конкурентоспроможність регіонів. Відмінність полягає в тому, що кожен їх підходів має певний набір показників і напрямків дослідження. Найбільшою методикою є рейтинг конкурентоспроможності регіонів IRPEX, який використовує в процесі оцінки 130 показників (Vasenko V. K., 2019: 131).

Як відмінності методик можна відзначити методи, які лежать в основі оцінки. Більшість методик використовує горизонтальний метод аналізу показників (аналіз динаміки); методика, розроблена Б. М. Грінчель і В. Є. Костильовою базується на ранговому методі оцінки і використанні моделей вимірювання потенціалів регіонів; методика, запропонована Л. І. Ушвіцьким і В. Н. Парахіної базується на основі інтегрального коефіцієнта.

Особливістю методу Європейської Комісії є те, що в доповненні до кількісної оцінки використовується методика бенчмаркінгу. Також в якості особливості необхідно відзначити, що метод Євразійського інституту конкурентоспроможності доповнює кількісну оцінку вивченням стратегії розвитку територій.

Методику, яку необхідно використовувати для оцінки конкурентоспроможності територій, аналітик вибирає самостійно, залежно від цілей дослідження.

Після проведення оцінки конкурентоспроможності регіону необхідно узагальнити результати аналізу та виявити конкурентні переваги та «слабкі» сторони в соціально-економічному розвитку.

Всі елементи механізму управління взаємопов'язані, результати оцінки є основним інформаційним джерелом для вироблення напрямку стратегії розвитку регіонів. Початковим етапом розробки стратегії регіону є постановка мети і завдань, які повинні бути спрямовані на підвищення конкурентоспроможності досліджуваної території. Потім слід розробити різні варіанти управлінських рішень, спрямованих на посилення конкурентних переваг і усунення недоліків, виявлених в ході аналізу. Серед різних варіантів управлінських рішень необхідно вибрати оптимальний, який дозволить досягти максимальний ефект. Потім відбувається впровадження управлінського рішення і контроль за його реалізацією. Заключним елементом механізму управління є оцінка результатів реалізації управлінського (ix) рішення (нь). На цьому етапі необхідно оцінити ступінь досягнення поставлених цілей і завдань, а також результат впровадження.

На основі всього вищесказаного можна запропонувати модель механізму управління конкурентоспроможним розвитком Херсонської області щодо різних груп стейкхолдерів (табл. 3).

Модель описує процес управління брендом Херсонської області. Суб'єктом управління обґрунтовуються цілі брендингу щодо кожної конкретної групи стейкхолдерів. На основі цих цілей формуються завдання з виявлення ідентичності бренду Херсонської області, розробляється її архітектура, формується стратегія бренду.

Далі на основі інформації про бажання і потреби стейкхолдерів формуються спеціальні комунікаційні послання, спрямовані на кожну конкретну групу. Через спеціальні розподільні канали ці послання досягають стейкхолдерів, за допомогою чого в їх свідомості формується позитивне уявлення про імідж бренду Херсонської області. Для адаптації цілей управління та контролю за інформаційними каналами необхідно організувати зворотний зв'язок у вигляді бренд-контролю. В якості основних маркетингових комунікацій, що беруть участь в процесі управління брендом, можна визначити традиційну рекламу, зв'язки з громадськістю, прямий маркетинг, особисті продажі, вірусний маркетинг, публічну дипломатію і амбасадорів бренду.

Публічна дипломатія має на увазі під собою комплекс дій, спрямованих на будівництво довгострокових відносин, захист цілей крайової зовнішньої політики і кращого розуміння цінностей і інститутів власного регіону за його межами (Серук D., 2005: 228). Публічна дипломатія в даній моделі повинна служити засобом формування позитивного ставлення до території з боку лідерів думок стейкхолдерів.

**Прикладна модель механізму управління конкурентоспроможним розвитком
Херсонської області щодо різних груп стейкхолдерів**

Групи стейкхолдерів	Мета	Стратегії та інструменти
Жителі	Підвищити лояльність до області і залучити в процес її розвитку	– внутрішній брендинг (пропаганда цінностей, навчання краєзнавству в школі); – залучення до брендингу (подієвий маркетинг, створення мереж амбасадорів та адвокатів)
Трудові ресурси (бізнес)	Підвищити лояльність до області і залучити в процес її розвитку	– маркетинг відносин і формування обласної культури (особисті контакти, включення до комітетів, рад підприємців тощо); – залучення до брендингу (подієвий маркетинг, створення мереж амбасадорів, орієнтованих на фахівців і бізнес)
Споживачі товарів і послуг	Підвищити лояльність до області та до її продукції і послуг, збільшити витрати на них, управляти лояльністю	– маркетингові комунікації; – зовнішній брендинг (реклама, PR, виставки, ярмарки тощо)
Туристи	Залучити на територію і збільшити витрати, управляти лояльністю	– зовнішній брендинг (реклама, PR, виставки, конференції тощо); – маркетинг відносин і персоналізований маркетинг (розвиток відносин з туристичними агентствами, людьми публіситі тощо); – залучення до брендингу (інструменти публічної дипломатії)
Інвестори	Залучити в область, утримати в області, залучити до вирішення регіональних проблем	– зовнішній брендинг (зв'язки з громадськістю, виставки, подієвий маркетинг, презентації тощо); – маркетинг відносин і персоналізований маркетинг (робота з конкретними людьми)

Бренд-амбасадори – це фахівці, що представляють цільовій аудиторії конкретний бренд (Simonova V. S., 2007: 143). Основним родом діяльності даного фахівця є участь у світських заходах, організованих від імені бренду. Як правило, бренд-амбасадорами стають професіонали рекламного ринку – особистості, яких поважають і до чийої думки прислухаються, люди, які розуміють цілі бренду, володіють ораторськими здібностями, що володіють широким колом знайомих в сфері маркетингу. Важливим інструментом бренд-амбасадорів є вірусний маркетинг, заснований на багаторазовому збільшенні передачі інформації шляхом передачі відомостей від одного передавача до іншого.

Використання бренд-амбасадорів сьогодні є одним з найперспективніших напрямків маркетингу та зв'язків з громадськістю, адже реальний приклад завжди буде найкращою мотивацією для всіх груп стейкхолдерів. Розвиток мережі амбасадорів дозволяє залучити всіх стейкхолдерів в просування регіону. Наявність зворотного зв'язку в даній моделі обов'язково, так як будь-який процес повинен бути схильний до постійного моніторингу та аналізу з метою усунення недоліків і вдосконалення.

Тому зворотний зв'язок в процесі управління брендом передбачає регулярну оцінку ефективності заходів з управління брендом. Таким чином процес управління брендом Херсонської області повинен здійснюватися безперервно і циклічно.

Висновки. Механізм управління конкурентоспроможністю регіону має бути орієнтований на підвищення ефективності функціонування його суб'єктів. Реалізація механізму управління повинна забезпечувати досягнення поставлених цілей, спрямованих на позитивну динаміку розвитку регіону і підвищення якості життя населення.

Використання механізму управління конкурентоспроможністю регіону на практиці дозволить підвищити рівень соціально-економічного розвитку територій, якість життя населення, зміцнить позицію регіону по відношенню до регіонів-конкурентів.

У сучасних умовах зростання конкурентоспроможності галузей та окремих територій дієвим чинником підвищення привабливості регіону є ефективний територіальний брендинг, розроблений з урахуванням думки ключових стейкхолдерів, вибору прогресивних інструментів маркетингу та адаптивної стратегії розвитку регіону в контексті цілей всієї національної економіки.

Запропонована модель управління брендом регіону може бути легко інтегрована в загальну систему стратегічного управління територією. Адекватна оцінка ролі та визначення місця брендингу регіону в системі регіонального управління набуває все більшої необхідності для міст, країв, областей України, які прагнуть домогтися успіху на ринку в сучасних умовах.

Основними елементами запропонованої моделі управління регіональним брендом є: суб'єкт управління, процес розробки бренду території, формування послань для стейкхолдерів регіону, вибір інструментів і просування регіонального бренду, формування бренду і його розвиток. Однак незважаючи на те, що модель розроблена для конкретного регіону, за своєю суттю і принципам вона є універсальною і може бути застосовна в умовах функціонування інших територій і модифікована з урахуванням цілей і стратегії їх розвитку.

References:

1. Babiak M. M., Khorosh Yu. S. (2016) Resursnyi pidkhid u suchasnomu menedzhmenti [Resource approach in modern management]. *Ekonomika i suspilstvo* [Economy and society]. Output. 3. pp. 123-129.
2. Bohashko O. L. (2019) Sytuatsiinyi pidkhid – suchasna kontseptsiiia menedzhmentu [Situational approach - a modern concept of management]. *Aktualni problemy sotsialno-ekonomichnoho rozvytku: rehionalni osoblyvosti ta svitovi tendentsii* [Current issues of socio-economic development: regional features and global trends]. pp. 165-167.
3. Vasenko V. K. (2019) Pryntsypy menedzhmentu ta yikh vplyv na formuvannia poniatiinoho aparatu [Principles of management and their impact on the formation of the conceptual apparatus]. *Vcheni zapysky Universytetu «Krok»* [Scientific notes of Krok University]. No. 1 (53). pp. 97-104.
4. Kachula S. V. (2019) Transformatsiia mekhanizmu realizatsii derzhavnoi finansovoi polityky sotsialnoho rozvytku v Ukraini [Transformation of the mechanism of realization of the state financial policy of social development in Ukraine]. *Ekonomichna nauka*. [Economics.] No. 3. pp. 72-74.
5. Klynovyi D. V. (2006) Rozmishchennia produktyvnykh syl ta rehionalna ekonomika Ukrainy [Location of productive forces and regional economy of Ukraine]. *Tsentr navchalnoi literatury* [Center for Educational Literature]. P. 728.
6. Kovalska S. T., Martynova I. M. (2015) Zastosuvannia suchasnykh modelei upravlinnia [Application of modern management models]. *Ekonomika, menedzhment, finansy: teoretychni ta praktychni aspekty rozvytku: materialy naukovo-praktychnoi konferentsii* [Economics, management, finance: theoretical and practical aspects of development]. Vol. 2. pp. 126-129.
7. Sikaliuk A. I., Permynova V. A., Lytvyn S. V. (2016) Etyka suchasnoho menedzhmentu: sotsialno-etychni tsinnosti maibutnoho upravlintsia [Ethics of modern management: socio-ethical values of the future manager]. *Naukovyi visnyk Polissia* [Scientific Bulletin of Polissya]. No. 3 (7). pp. 277-281.

8. Sepyk D. (2005) Yndykatory konkurentosposobnosti rehionov: evropeiskyi pidkhid [Regional Competitiveness Indicators: A European Approach]. Rehyon: ekonomyka y sotsyolohyia. [Region: economics and sociology.] No. 5. pp. 45-53.
9. Simonova V. S. (2007) Teoretychni aspekty stratehichnoho upravlinnia kompleksnym rozvytkom rehionu [Theoretical aspects of strategic management of integrated development of the region]. Rehionalna ekonomika [Regional economy]. No. 1 (43). pp. 145-152.
10. Totska O. L. (2013) Stratehichne doslidzhennia rehioniv Ukrainy za dopomohoiu SWOT-analizu [Strategic study of the regions of Ukraine with the help of SWOT-analysis]. Lutsk: Skhidnoevrop. nat. un-t im. Lesi Ukrainians [Lutsk: Eastern Europe. nat. Univ. Lesya Ukrainka] P. 180.
11. Tymofiiieva S. B. (2016) Konkurentni perevahy rehionu ta vplyv na nykh parametriv rehionalnoi infrastruktury [Competitive advantages of the region and the impact on them of the parameters of regional infrastructure]. Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky [Global and national economic problems]. vol. 9. pp. 512-515.
12. Tkachuk I., Kropelnytska S. (2007) Modeliuvannia rozvytku ekonomiky rehionu na osnovi analizu iierarkhii [Modeling the development of the region's economy based on the analysis of hierarchies]. Ekonomika Ukrainy [Ukraine economy]. No. 5. pp.79-83.
13. Ashworth G. J. (2010) Personality associations as an instrument of place branding: Possibilities and pitfalls. In: G.J. Ashworth and M. Kavaratzis (eds.) Towards Effective Place Brand Management – Branding European Cities and Regions. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2010. P. 222-233.
14. Kotler P., Haider D. H. and Rein I. (1993) Marketing Places: Attracting Investment, Industry, and Tourism to Cities, States, and Nations. [New York: The Free Press]. 256 p.

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-15>

ФОРМУВАННЯ АНГЛОМОВНОЇ АУДИТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ З ВИКОРИСТАННЯМ ЕЛЕМЕНТІВ ДРАМАТИЗАЦІЇ

Оксана Михайлова,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри англійської мови з методиками викладання в дошкільній
та початковій освіті*

Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, Україна)

ORCID ID: 0000-0003-2999-8583

oksana.mykhailova777@gmail.com

Ольга Гуманкова,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри англійської мови з методиками викладання в дошкільній
та початковій освіті*

Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-1294-8371

olgagumankova1@gmail.com

Анотація. У статті висвітлено питання використання драматизації в процесі формування англійської аудитивної компетентності учнів початкової школи. Проаналізовано сутність понять «аудитивна компетентність», «драматизація» та визначено характеристики драматизації в процесі навчання англійської мови дітей молодшого шкільного віку. Окреслено особливості використання драматизації у навчанні англійської мови дітей молодшого шкільного віку та доведено важливість їх використання на початковому етапі навчання. Особлива увага приділяється практичним аспектам реалізації методу драматизації в процесі формування англійської аудитивної компетентності учнів початкової школи на уроках англійської мови. Авторами визначено етапи навчання аудіювання як виду мовленнєвої діяльності. У статті представлено поетапний комплекс вправ для формування англійської аудитивної компетентності учнів початкової школи з використанням елементів драматизації та практичну ілюстрацію кожного етапу. Метод драматизації автори вважають дієвим засобом оптимізації формування англійської аудитивної компетентності учнів початкової школи на уроках англійської мови.

Ключові слова: аудитивна компетентність, драматизація, учні початкової школи, англійська мова, метод драматизації, навчання аудіювання.

THE FORMATION OF ENGLISH LISTENING COMPREHENSION COMPETENCE OF PRIMARY SCHOOL LEARNERS USING ELEMENTS OF DRAMA

Oksana Mykhailova,

*Ph.D. in Pedagogics, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of the English Language
and Primary ELT Methodology*

Ivan Franko Zhytomyr State University (Zhytomyr, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-2999-8583

oksana.mykhailova777@gmail.com

Olga Humankova,
*PhD in Pedagogics, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of the English Language
and Primary ELT Methodology
Ivan Franko Zhytomyr State University (Zhytomyr, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-1294-8371
olgagumankova1@gmail.com*

Abstract. The article deals with the issue of using drama in the process of the formation of English listening comprehension competence of primary school learners. The essence of the concepts "listening comprehension competence", "drama" is analyzed and the characteristics of drama in the process of teaching English to primary school learners are determined. The peculiarities of using drama in teaching English to primary school learners are outlined and the importance of their usage at the initial stage of education is proved. Particular attention is paid to the practical aspects of the implementation of the method of drama in the process of the formation of English listening comprehension competence of primary school learners in English lessons. The authors identify the stages of teaching listening comprehension competence. The article presents a step-by-step set of exercises for the formation of English listening comprehension competence of primary school learners using elements of drama and a practical illustration of each stage. The authors consider the method of drama to be an effective means of optimizing the formation of English listening comprehension competence of primary school learners in English lessons.

Key words: listening comprehension competence, drama, primary school learners, English lesson, method of drama, teaching listening comprehension.

Вступ. Ефективне вивчення англійської мови у початковій школі в наш час є особливо актуальним, тому що закладаються усі основні навички, в тому числі й аудитивні. Відомо, що метою навчання іноземної мови є формування іншомовної комунікативної компетентності, яка в свою чергу включає мовну, мовленнєву, лінгвосоціокультурну та стратегічну компетентностей. Вивчення іноземної мови має сформувати особистість, здатну і бажаючу брати участь в міжкультурній комунікації. Але така комунікація буде неможливою без сформованої англійської аудитивної компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для наукового вирішення проблеми навчання аудіювання молодших школярів існує достатня теоретична база. Всебічно дослідженою є психологічна природа аудіювання (Н.І. Гез, М.І. Жинкін, І.О. Зимня, Л.Ю. Куліш, А. Anderson, Т. Lynch, W.M. Rivers, S. Rixon, P. Sewell, M. Underwood, P. Ur); викладено психологічні особливості молодшого шкільного віку, що обумовлюють специфіку початкового ступеня навчання (Ш.О. Амонашвілі, П.П. Блонський, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Г.О. Люблинська, В.С. Мухіна, Д.Б. Ельконін, G. Bahls, O. Dunn, R. Ellis, N. Hawkes, D.R. Hutchcroft); детально розроблено технологію навчання аудіювання з урахуванням об'єктивних труднощів процесу слухового сприйняття іншомовного мовлення та обґрунтуванням висунутих вимог щодо підбору аудіоматеріалів, структури навчального процесу з оволодіння аудіюванням та ефективних способів і засобів його реалізації (С.В. Гапонова, Н.І. Гез, Н.В. Єлухіна, С.Л. Захарова, Г.В. Рогова, Н.К. Скляренко, А. Anderson, G. Brown, S. Deller, A. Doff, M. Geddes, T. Lynch, M. Underwood, P. Ur). Окремими авторами розкрито специфіку навчання аудіювання на молодшому ступені (В.Г. Барковська, Т.В. Лотарева, Г.В. Рогова, O. Dunn, N. Hawkes, J. Stokes).

У педагогічній та методичній літературі проблему особливостей формування англійської аудитивної компетентності вивчали Л. Ванде, І.Н. Верещагіна, Дж. Іган, І.Г. Колосовська, Р.Б. Коцюба, М.В. Ляховицький, А. Окіна, О.П. Петрашук, Г.В. Рогова, О.Б. Тарнопольський, Л.В. Шевкопляс, та інші українські й зарубіжні дослідники. Дослідження психологічних особливостей розвитку дітей молодшого шкільного віку досліджуються у працях Ш.О. Амонашвілі, Л.І. Божович, Л.С. Виготського, В.В. Давидов, В.Я. Ляудіс, Л.С. Славіної.

Проблему використання методу драматизації у навчанні англійської мови розглядають Т.І. Олійник, А.І. Лозанов, Чарльз Куррак, Джеймс Ангер, Марк Крашен, Сара Філіпс, Галєб Гатєгно, М.З. Біболєтова, І.М. Верєшагіна, Г.В. Рогова, З.І. Никитєнко, В.О. Калінін. Дослідження драматико-педагогічних технологій дозволить підвищити мотивацію молодших школярів, практичну направленість занять, добитися більш гарантованих результатів у процесі вивчення англійської мови учнів початкової школи.

Спираючись на досвід вищезгаданих вчених, а також шукаючи шляхи оптимізації процесу розвитку англомовної аудитивної компетентності учнів початкової школи, ми вважаємо **необхідним акцентувати можливості розвитку англомовної аудитивної компетентності учнів початкової школи з використанням елементів драматизації.**

Слід зауважити, що починаючи з початкової школи, виховні можливості навчального закладу зорієнтовані на розвиток природних обдарувань дитини. Тому **метою нашої статті** є побудова моделі формування англомовної аудитивної компетентності учнів початкової школи з використанням елементів драматизації.

Поставлена мета реалізується через **ряд завдань**: охарактеризувати метод драматизації; вивчити психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку та врахувати їх при визначенні вимог до вправ щодо формування англомовної аудитивної компетентності на уроках англійської мови; розробити комплекс вправ для формування англомовної аудитивної компетентності учнів початкової школи з використанням елементів драматизації на уроках англійської мови.

Основний **метод дослідження** – критичний аналіз та узагальнення теоретичних джерел, а також власного доробку з використання елементів драматизації у навчанні аудіювання учнів початкової школи на уроках англійської мови.

Основна частина. Термін “аудіювання” був запроваджений в літературі американським психологом Брауном. Аудіювання – це розуміння сприйнятого на слух усного мовлення. З точки зору психофізіології аудіювання трактується як перцептивна розумова мнемічна діяльність. Аудіювання повинно займати важливе місце вже на початковому етапі навчання іноземної мови. Оволодіння аудіюванням дає можливість реалізувати виховні, освітні і розвиваючі цілі. Воно дозволяє навчати студентів уважно прислухатися до звукової мови, формувати вміння передбачати значення змісту вислову і, таким чином, виховувати культуру слухання не тільки на іноземній, але і на рідній мові. Виховне значення формування уміння розуміти мову на слух полягає в тому, що воно позитивно впливає на розвиток пам’яті людини, і, перш за все, на розвиток слухової пам’яті, яка є важливою не тільки для вивчення іноземної мови, але і будь-якого іншого предмета [Бігич, 2006: 126].

Основною іншомовної комунікативної компетентності є комунікативні вміння, сформовані на основі мовленнєвих знань і навичок. Отже, аудіювання – це один зі чотирьох видів мовленнєвої діяльності учнів, зворотний зв’язок говоріння, що дозволяє здійснювати самоконтроль за мовою й знати, на скільки вірно реалізуються у звуковій формі мовні наміри (Роман, 2005: 87-93).

Аудіювання повинне займати важливе місце вже на початковому етапі. Оволодіння аудіюванням дає можливість реалізувати виховні, освітні і розвиваючі цілі. Воно дозволяє учням уважно вслуховуватися в звучну мову, формувати вміння передбачати смисловий зміст вислову і таким чином, виховувати культуру слухання не тільки на іноземній, але і на рідній мові. Аудіювання служить і могутнім засобом навчання іноземній мові. Воно дає можливість опанувати звукову сторону мови, що вивчається, її фонемний склад і інтонацію: ритм, наголос, мелодика. Наприклад, на початковому етапі, вчитель учить дітей розрізняти звуки ізольовано і в поєднаннях, чути різницю, чути довготу і стислість, кількісні і якісні характеристики звуків (Роман, 2005).

На думку Р. Калько, драматизація – ефективний метод вивчення нових лексичних одиниць та метод розвитку розумової діяльності, який насамперед використовується в 4 класі, коли учні вже добре володіють словом. Найчастіше даний метод використовують для з'ясування змісту всього прочитаного тексту чи для осмислення окремих фраз або слів (Калько, 2011: 215-221).

Метод драматизації дозволяє успішно розвивати творчі здібності, уяву, активність і самостійність. Драматизація сприяє розвитку мислення, розробці прийомів співтворчості та інтелектуальної напруги, передбачає експериментування дітьми, гнучке і гармонійне поєднання індивідуальної, групової та колективної діяльності, педагогічно скерованої (Абрамян, 1996: 56-78).

Під час драматизації твору діти залучаються до мистецтва художнього слова, формується техніка та логіка усного мовлення, розвивається вимова та долаються мовленнєві недоліки. Учні засвоюють основні етапи роботи з текстом, принципами його членування, вчать логічним наголосам у мовних текстах і використанню засобів їх виділення, знайомляться з видами пауз.

Прийнято вважати, що аудіювання зв'язане з труднощами об'єктивного характеру, що не залежить від самого слухача. З цим твердженням можна погодитися лише частково. Учні не можуть визначити ні характер мовного повідомлення, ні умов сприйняття. Разом з тим успішність аудіювання залежить від уміння слухача користуватися прогнозуванням, переносити уміння і навички, вироблені в рідній мові, на іноземну. Велике значення мають такі індивідуальні особливості учня, його спритність і кмітливість, його уміння слухати і швидко реагувати на всілякі сигнали усної комунікації (паузи, логічні наголоси, риторичні питання, фрази сполучного характеру і т.д.), уміння переключатися з однієї розумової операції на іншу, швидко входити в тему повідомлення, співвідносити з її великим контекстом і т.д.

Процес сприйняття мови на слух відрізняється активним цілеспрямованим характером, зв'язаним з виконанням складної мисленнєво-мнемічної діяльності, успішності протікання якої сприяє високий ступінь концентрації уваги. Увага виникає за допомогою емоцій і розвивається за їхньої рахунок, однак у людини емоції завжди виявляються в єдності з вольовим процесом (Бігич, 2006: 48-56).

У методиці простежується *два шляхи навчання аудіюванню*. *Перший шлях* пропонує навчання аудіюванню в процесі виконання спеціальних вправ, тобто аудіювання виступає як мета навчання, отже по цьому шляху аудіюванню слід навчати як виду мовної діяльності. Прихильники ж *другого шляху* указують на необхідність поєднання вправ в аудіюванні з елементами говору, читання, і письма. Тобто аудіювання тут виступає як засіб навчання іншим видам мовної діяльності. Для цього передбачаються неспеціальні вправи. Багато сучасних методистів об'єднують ці два шляхи. Вони пропонують учити аудіюванню як цілі, а потім як засобу, і тому вони вважають, що система вправ для навчання аудіюванню повинна включати як спеціальні так і неспеціальні мовні вправи (Роман, 2005: 76-96).

Вважаємо, що успішність аудіювання залежить від таких чинників: а) від самого слухача (від рівня розвитку його мовленнєвого слуху, пам'яті, уваги, інтересу тощо); б) від мовних особливостей аудіотексту та його відповідності мовленнєвому досвіду і знанням учнів; в) від умов пред'явлення і сприйняття аудіотексту.

Зазначимо, що метою навчання в цілому, а отже й кожного окремого навчального завдання, є розвиток особистості учня. Про це пам'ятаємо і в процесі розвитку умінь аудіювання, адже учень повинен точно знати, з якою метою він слухає певне повідомлення, а також що нового та корисного він зможе взяти з почутого.

У системі вправ для навчання аудіювання виділяють **дві підсистеми**: *вправи для формування мовленнєвих навичок аудіювання і вправи для розвитку мовленнєвих умінь аудіювання*.

Перша підсистема включає 3 групи вправ, спрямованих на відпрацювання окремих складових елементів аудитивної діяльності. Такі вправи розвивають механізми аудіювання – фонематичний та інтонаційний слух, формують навички розпізнавання та диференціації мовних

одиниць різних рівнів, тобто формують фонетичні, лексичні та граматичні навички аудіювання. Враховуючи специфіку навчання англійської мови у центрах соціально-психологічної реабілітації, особливості формування навичок аудіювання не є серед завдань дослідження.

Друга підсистема – це мовленнєві вправи, які по суті є керованою мовленнєвою діяльністю. Виконуючи мовленнєві вправи, учні оволодівають уміннями передбачати зміст, виділяти головне, знаходити другорядні деталі, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, зосереджувати увагу на діях і характеристиках персонажів, простежувати логічну послідовність подій і дотримуватися її при передачі змісту. При цьому у вправах для навчання аудіювання, особливо на початковому ступені, важливо враховувати взаємозв'язок аудіювання і говоріння як двох форм усного мовлення, та аудіювання і читання як двох видів рецептивної діяльності.

Більшість методистів, таких як С.Ю. Ніколаєва, І.В. Самойлюкевич, Л.В. Калініна, Г.А. Гужва, Р.Ю. Бекерман та інші виділяють такі етапи навчання аудіювання як виду мовленнєвої діяльності.

Перший етап – дотекстовий (Pre-listening stage). Метою дотекстового етапу є комунікативна підготовка учнів до прослуховування, активізація їх життєвого та мовного досвіду у певній ситуації та темі, а також активізація фонових знань учнів, необхідних для першого прослуховування.

Цей етап складається з наступних підетапів: *антиципація, предикція та завдання для першого прослуховування.*

Підетап антиципації (anticipation). На цьому підетапі вчитель активізує життєвий та мовний досвід учнів з певної проблематики. Метою антиципації є зацікавити учнів запропонованою ситуацією, дати їм відчуття належності до неї.

На даному етапі слід застосовувати підготовчі завдання, що слугують для введення в ситуацію, знімають труднощі аудіювання, активізують знання учнів. При цьому учням можна запропонувати відповісти на певні запитання, щоб глибше зрозуміти ту ситуацію, про яку буде йти мова у тексті, співвіднести цю ситуацію з подібною, трансформувати її, а потім обмінятися ідеями.

Підетап предикції (prediction) пов'язаний із змістом аудіотексту. На цьому етапі використовуються вправи, які вводять у тему аудіотексту, передбачають зміст тексту, розвивають творчу уяву учнів. Метою предикції є мотивація до прослуховування, уникнення лінгвістичних та екстралінгвістичних труднощів при сприйманні аудіотексту.

Також на дотекстовому етапі вчитель формулює **завдання для першого прослуховування**, що націлене на активізацію сприймання головного змісту тексту. Такі завдання можна сформулювати наступним чином: прослухайте текст і вкажіть, чи речення є вірними або ні; прослухайте початки фраз та виберіть продовження відповідно до тексту; прослухайте текст та дайте відповіді на наступні запитання.

Другий етап – притекстовий (While-listening stage). Метою притекстового етапу є допомогти учням зосередити увагу на змісті аудіотексту, залучити їх до активного прослуховування, перевірити розуміння учнями детального змісту тексту, здійснити контроль виконання завдання, поставленого перед другим прослуховуванням. На цьому етапі вчитель пропонує аудіотекст для прослуховування, перевіряє завдання, поставлене на дотекстовому етапі, надає завдання для другого прослуховування, яке спрямоване на розуміння детальної інформації, яка міститься у тексті. На тестовому етапі вчитель може використовувати різні види завдань, такі як: прослухайте текст ще раз і виберіть правильну відповідь; знайдіть три твердження, що не відповідають змісту аудіотексту; заповніть пропуски у реченнях, відповідно до почутого; вставте речення, що відповідають вчинкам героїв в одну із колонок таблиці тощо.

Третій етап – післятекстовий (Post-listening). Мета післятекстового етапу полягає у організації роботи учнів розвитку інших мовленнєвих умінь (говоріння, письма) на основі прослуханого аудіотексту (табл. 1).

Таблиця 1

Етапи навчання аудіювання

I етап Pre-listening stage			II етап While-listening stage	III етап Post-listening stage
Антиципація	Предикція	Формулювання завдання		
Активізація фоонових мовленнєвих знань учнів та залучення дітей до роботи	Введення в тему аудіо тексту, зняття труднощів	Постановка комунікативного завдання на прослуховування аудіо тексту	Перше пред'явлення аудіо тексту	Використання одержаної інформації в інших видах мовленнєвої діяльності
			Контроль виконання комунікативного завдання	
			Завдання для другого прослуховування з метою розуміння деталей	
			Повторне пред'явлення аудіо тексту	
			Контроль виконання другого завдання	

Отже, драматико-педагогічні технології можна використовувати на різних етапах навчання аудіювання, але перевага надається другому етапу. Також на уроці у процесі навчання аудіювання учні зіштовхуються з труднощами різного характеру. Найважливішою з цих труднощів, з одного боку, є тією проблемою, вирішення якої призводить до формування мовленнєвих навичок учнів, з іншого боку, вони не повинні перешкоджати процесу вивчення іноземної мови і необхідно навчитись переборювати їх власними зусиллями за допомогою спеціальних вправ.

Враховуючи програмні вимоги до навчання аудіювання у початковій школі, психологічні особливості розвитку дітей цього віку, методичні рекомендації щодо навчання аудіювання та дидактичні характеристики драматико-педагогічних технологій, пропонуємо власний комплекс вправ з використанням драматико-педагогічних технологій у навчанні англійської мови дітей молодшого шкільного віку на прикладі навчання аудіювання (табл. 2).

Таблиця 2

Комплекс вправ для формування англомовної аудитивної компетентності учнів початкової школи з використанням елементів драматизації

Етапи	Типи вправ	Драматико-педагогічні технології
1	2	3
I. Дотекстовий етап: <i>Антиципація</i>	1) рецептивно-комунікативні; 2) рецептивно-репродуктивні; 3) рецептивно-продуктивні, умовно комунікативні	<i>Вправи, спрямовані на розвиток умінь активізації життєвого і мовленнєвого досвіду учнів:</i> – Look & say – Look at the picture & say – Listen & find out – Look & match – Listen & answer – Look & guess – Listen & point out – Look & show – Look and try to guess

Продовження таблиці 2

1	2	3
Предикція	1) рецептивно-комунікативні; 2) рецептивно-репродуктивні; 3) рецептивно-продуктивні, умовно комунікативні	<i>Вправи, спрямовані на розвиток умінь прогнозування змісту аудіотексту:</i> – Look at the picture and the words. Guess what the text is about – Listen to the song & guess what the text is about – Use the first letter of every word to decode the title of the text – Do the puzzle & guess what the text is about.
Завдання для першого прослуховування	1) рецептивно-комунікативні; 2) рецептивно-репродуктивні; 3) рецептивно-умовно комунікативні	<i>Вправи, спрямовані на розвиток умінь активізації рецепції загального змісту аудіотексту:</i> – Listen and express likes or dislikes – Listen to the text and draw a picture – Listen and compare or contrast – Listen and make a picture plan
II. Притекстовий етап	1) рецептивно-комунікативні; 2) рецептивно-репродуктивні; 3) рецептивно-умовно комунікативні	<i>Вправи, спрямовані на розвиток умінь розпізнавання детальної інформації:</i> – Listen and say – Listen and point out – Listen and underline – Listen and choose – Listen and write out – Listen and react physically – Listen and role-play – Listen and draw – Listen and clap your hands if something is wrong/write – Listen and show (a doll, a bear, a fox) – Listen and touch – Listen and circle correct answers – Listen and find out
III. Післятекстовий етап	1) рецептивно-репродуктивні, умовно комунікативні; 2) продуктивні, умовно комунікативні та комунікативні вправи	<i>Вправи, спрямовані на розвиток умінь детального розуміння змісту аудіотексту та умінь аналізу, визначення логічної послідовності подій та причинно-наслідкових зв'язків:</i> – Illustrate a story – Imagine and make a story – Imagine and talk – Look at the picture and role play – Speak about with – Draw the picture and ask your friend about – Work in groups and make a short story – Let's make up a dialogue – Make a poster and describe it – Retell the text as if you are the main character

Беручи до уваги вищезазначений поетапний комплекс вправ для формування англомовної аудитивної компетентності учнів початкової школи з використанням елементів драматизації, розроблений на основі вивчення особливостей навчання англійської мови дітей молодшого шкільного віку, проілюструємо виконання запропонованого комплексу на уроці англійської мови на прикладі поетапного опрацювання аудіотексту з використанням елементів драматизації.

I. Дотекстовий етап: Підготовка учнів до сприймання іншомовного аудіотексту шляхом активізації їх життєвого і мовленнєвого досвіду у конкретній ситуації та знань з конкретної теми. Формування умінь антиципації та предикції. Формулювання завдань, які передують прослуховуванню тексту.

1) *Вправи, спрямовані на розвиток умінь активізації життєвого і мовленнєвого досвіду учнів з використанням елементів драматизації "Listen and mime".*

Завдання: Look at the words and act these words 'walk', 'elephant', 'meet', 'Sleep'.

Аудіотекст:

BIG ELEPHANT

This is the story of Big Elephant, Magic Monkey, and Crazy Crocodile.

One day Big Elephant was bored, very bored. Then he had an idea.

'I know,' he said, 'I'll go to New York. 'So he started to walk, and he walked, and he walked, and he walked. On the way he met Magic Monkey.

'Hello, Magic Monkey,' he said.

'Hello,' said Magic Monkey.

'What's the matter?' said Big Elephant.

'I'm bored,' said Magic Monkey, 'very, very bored.'

'I've got an idea,' said Big Elephant, 'why don't you come to New York with me?'

'OK,' said Magic Monkey.

So they started to walk, and they walked, and they walked, and they walked. On the way they met Crazy Crocodile.

'Hello, Crazy Crocodile,' they said.

'Hello,' said Crazy Crocodile.

'What's the matter?' said Big Elephant.

'I'm bored,' said Crazy Crocodile, 'very, very bored.'

'I've got an idea,' said Big Elephant, 'why don't you come to New York with us?'

'OK,' said Crazy Crocodile.

So they started to walk, and they walked, and walked, and walked. And they walked, and they walked, and they walked. And they walked, and they walked, and they walked.

'Oh, I'm tired,' said Big Elephant.

'Oh, I'm tired,' said Magic Monkey.

'Oh, I'm tired,' said Crazy Crocodile.

So they all went to sleep.

Хід виконання: Перед читанням історії, учитель записує на дошці слова. Ті слова, які діти будуть імітувати діями, вчитель програє з учнями декілька разів, перед читанням тексту. Починати з двох-трьох слів, доки учні не навчаться вправно виконувати всі дії. Практикувати у читанні історії вчителем та зображенні жестів учнями одночасно.

Слухова опора: автентична фонограма.

Очікувана відповідь учня: Sleep – схилити голову на дві руки.

Спосіб контролю: опитування.

2) *Вправи, спрямовані на розвиток умінь прогнозування змісту аудіотексту:*

з використанням елементів драматизації "Listen and predict".

Завдання: Look at the pictures of an elephant, monkey and predict what this story is about

Хід виконання: Перед читанням історії, учитель демонструє картинки звірів. Учні, за допомогою картинок повинні розгадати про що ця історія.

Зорова опора: картинки звірів.

Очікувана відповідь учня: This story is about a small monkey.

Спосіб контролю: опитування.

3) Вправи, спрямовані на розвиток умінь активізації рецепції загального змісту аудіотексту з використанням елементів драматизації "Listen and guess":

Завдання: Listen to the story and stand up each time when they hear one of the words you have been practicing.

Хід виконання: Учні, слухаючи історію, повинні підніматися кожного разу, коли чують слово, яке вони практикували раніше.

Слухова опора: автентична фонограма.

Очікувана відповідь учня: Sleep, walk, meet, elephant.

Спосіб контролю: опитування.

II. Притекстовий етап: Організація першого прослуховування аудіотексту, перевірка розуміння загального змісту тексту (завдання, сформульованого на дотекстовому етапі), формулювання завдання для другого прослуховування аудіотексту з метою перевірки розуміння детальної інформації, яка в ньому міститься.

Вправи, спрямовані на розвиток умінь розпізнавання детальної інформації з використанням елементів драматизації "Listen and substitute":

Завдання: Listen to the story and substitute the animals.

Слухова опора: автентична фонограма.

Хід виконання: Учні слухають аудіотекст і підставляють картинки звірів.

Очікувана відповідь учня: Big Elephant, Magic monkey, Crazy Crocodile.

Спосіб контролю: опитування.

Завдання: Listen to the story and try to understand it even if they don't know all the words. Listen to the story once more and fill in the other animals and say if the essence of the rhyme changes.

Слухова опора: автентична фонограма.

Хід виконання: Учні слухають аудіотекст і намагаються зрозуміти його, навіть, якщо вони не знають усіх слів. Далі вчитель пропонує підставити у текст інших звірів: Big Lion, Magic Parrot, Crazy Wolf. І запитує дітей чи міняється від цього суть всього тексту? Якщо так, чому? Якщо ні, чому?

Очікувана відповідь учня: No, it doesn't.

Спосіб контролю: опитування.

III. Післятекстовий етап Перевірка детального розуміння аудіотексту після другого прослуховування. Виконання інших завдань, пов'язаних з аналізом інформації, яка міститься у тексті. Розвиток інших мовленнєвих умінь учнів на основі почутого тексту.

Вправи, спрямовані на розвиток умінь детального розуміння змісту аудіотексту та умінь аналізу, визначення логічної послідовності подій та причинно-наслідкових зв'язків з використанням елементів драматизації "Listen and Dramatize":

Завдання: Using the puppets dramatize the action of Big Elephant, Magic Monkey and Crazy Crocodile.

Зорова опора: маріонетки, ілюстровані картинки.

Хід виконання: Учитель показує учням дві рибки (маріонетки на липучках) і називає їх імена. Потім малює (це може бути зроблено заздалегідь) хвилясту лінію, що означає межу моря і повітря, приклеює ілюстровані картки на дошку, які додають відповідну атмосферу. Далі вчитель ділить клас на дві команди: перша команда описує все, що відбувалося з великою рибкою, друга – все, що відбувалося з маленькою (в залежності від можливостей дітей висловитись).

Очікувана відповідь учнів: Big Elephant was very, very big.

Спосіб контролю: опитування.

Завдання: Make your own puppets and props and use them to practise the story.

Зорова опора: маріонетки, ілюстровані картинки.

Хід виконання: Учні повинні зробити свої власні маріонетки, реквізити та за допомогою їх повинні продемонструвати історію.

Очікувана відповідь учнів: Small White Rabbit was very, very big.

Спосіб контролю: опитування.

Отже, використання поетапного комплексу з використанням елементів драматизації у навчанні англійської мови дітей молодшого шкільного віку у процесі формування англомовної аудитивної компетентності, дає змогу вчителю застосовувати елементи драматизації на різних етапах навчання. Зрозуміло, що вчитель не повинен використовувати всі технології одночасно, він повинен надавати перевагу тим технологіям, які створюють умови для природного й творчого розкриття сутності молодшого школяра, і стимулюють помірний та послідовний розвиток здібностей, які є недостатньо розвиненими.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок про доцільність використання елементів драматизації в процесі формування англомовної аудитивної компетентності учнів початкової школи за умови створення атмосфери адекватного творчого пошуку, освоєння елементів вчителем режисури уроку, що допомагало подоланню ряду проблем стосовно методології роботи з навчальним матеріалом, побудови й ведення навчального процесу.

Разом з тим лишається за межами дослідження та потребує подальших розвідок сам процес становлення молодшого школяра як особистості в органічній єдності з усією діяльністю навчального процесу, а також виявлення мотивації діяльності молодшого школяра в контексті домінуючих факторів функціонування формальних та неформальних організацій.

References:

1. Abramian V. Ts. (2006) *Teatralna pedahohika* [Theatrical pedagogy]. Kyiv: Lenvit. (in Ukrainian).
2. Bihych O. B. (2006) *Teoriia i praktyka formuvannia metodychnoi kompetentsii vchytelia inozemnoi movy pochatkovoї shkoly* [Theory and practice of the formation of the competence of methods of the teacher of a foreign language of primary school]. Kyiv: Lenvit. (in Ukrainian).
3. Kalko R. M. (2011) *Vykorystannia teatralnoi pedahohiky u pochatkovii shkoli* [The usage of theatrical pedagogy in primary school]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*. ch. I, vol. 10 (221), pp. 215-221.
4. Roman S. V. (2008) *Metodyka navchannia anhliiskoi movy u pochatkovii shkoli* [Methods of Teaching English in Primary School]. Kyiv: Lenvit. (in Ukrainian).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-16>

INNOVATIVE METHODS AT THE UNIVERSITY AS A SIGN OF ITS MODERNITY

Ruslana Mnozhynska,
Candidate of Philosophy Sciences, Associate Professor
of the Kyiv National University of Technology and Design (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-8459-3496
ruslanamnozhynska@gmail.com

Abstract. The article deals with the requirement of transition to innovative education, which is due to today's challenges. The importance of innovative learning in the process of functioning of a modern university as a tool of integration into the world educational space is emphasized. It is emphasized that the innovative orientation of the higher education system, which is implemented through increasing the level of computerization of educational institutions, intensification of research activities, the formation of innovative structures in the Free Economic Zone is one of the strategic priorities. The characteristic differences of traditional and innovative teaching are determined, different variants of existence of innovative teaching methods are investigated, and the main approaches to the choice of innovative methods according to the educational purpose of employment, advantages and disadvantages of use of separate methods. The concepts of «educational innovation», «innovative university» are also specified, some innovative methods of teaching at the university are analyzed.

Key words: educational innovation, innovative methods of teaching in a higher educational institution, innovative university.

1. Introduction

One of the main features of modern society is a strategy of development based on innovation. This process is fully implemented in the field of education, in particular in higher education, as this area largely determines the progressive movement of the economy of each state. Innovative orientation of the higher education system, which is implemented through increasing the level of computerization of educational institutions, intensification of research activities, the formation of innovative structures in universities is one of the strategic priorities of Ukraine (Andrushenko, 2014:9).

Traditional for the past education as a system aimed at passive acquisition and reproduction of knowledge lags behind today the real requirements of the labor market.

Formulation of the problem. The demand for the transition to innovative education is due to today's challenges, especially in the context of integration of the domestic education sector into the European and world educational space. Now higher education institutions face the task of constantly improving the quality of education, modernization of its content, development and implementation of educational innovations and information technologies, creating conditions for training a specialist suitable «for effective implementation of innovative tasks of the appropriate level of professional activity» (Artikuca, 2019:2).

Innovations in education – is the process of creating, implementing and disseminating in educational activities of new approaches, ideas, methods and techniques, technologies aimed at updating, modernizing, transforming the educational process in accordance with the requirements of the time. In particular, the formation of a systematic approach to the analysis of professional tasks, strategic thinking, ability to social mobility, the desire for self-study, self-education and self-improvement throughout the active working life should be decisive for higher education. And this can be achieved, first of all, by transforming the consciousness of university teachers, re-equipping them with new approaches to professional activity within the «model of student-centric learning», constant implementation of innovative methods in higher education as one of the steps in launching innovative universities and stage in the process of internationalization of higher education in Ukraine.

Analysis of recent research and publications shows that the implementation of innovative approaches in higher education are considered in the works of V. Andrushchenko, I. Dychkivska, V. Kremen, A. Kuzminsky, V. Lugovoi, V. Morozov, P. Saukh, T. Turkot, D. Chernilevsky and others. In particular, V. Andrushchenko analyzes the ratio of necessary innovations and the traditional component in education, which requires radical changes in education, I. Dychkivska notes that innovative learning is based on the development of various forms of thinking, creative abilities, high socio-adaptive opportunities of the individual. The essence of innovation in its conceptual, historical and methodological dimensions, as well as the innovative development of education in the context of creativity are considered in a monograph edited by V. Kremen. The combination of traditional and innovative teaching methods in the context of the general principles of higher school pedagogy is considered by T. Turkot and D. Chernilevsky (Vaschuk, 2911:345).

The purpose of the article is to give a generalized description of educational innovations, to identify some features of an innovative university, to clarify the essence and features of certain innovative methods of teaching future professionals.

Presenting main material.

The concept of «innovation», although used in the scientific literature for over a hundred years, but became relevant in the late twentieth and early twenty-first century. The large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language explains the word «innovation» as «innovation» (Goncharov, 2011:361).

Wikipedia interprets the term «innovation» as an innovation in engineering, technology, labor organization or management, based on the use of science and best practices, the end result of innovation, ie innovation is the embodiment of scientific discovery, technical invention in new technology or new product type.

The Glossary of the European Education Foundation explains that innovation is a novelty introduced for the first time, but most innovations are related to the transfer of existing approaches to new conditions by adapting them or making gradual changes to existing systems.

The concept of «innovation» is considered in the psychological and pedagogical literature ambiguous. It is well known that the American scientist K. Roger defined that novelty is an idea that is new to a particular person, and it does not matter whether this idea is objectively new or not. Modern domestic scientists consider innovation in education as a process of creating, disseminating and using new ways to solve pedagogical problems with original, non-standard approaches (Duchkivska, 2004:115).

Innovative education is understood as an industry that is constantly updated with knowledge, technologies, teaching aids, organizational and managerial approaches. Thus, the innovation of education is a purposeful process of change that leads to the modification of the purpose, content, methods, forms of teaching and education, adaptation of the learning process to new requirements, and education itself becomes an effective lever of knowledge economy, innovation environment, in which students gain skills and abilities to independently acquire knowledge throughout life and apply this knowledge in practice (Dubyagin, 2016: 1).

The Law of Ukraine «On Higher Education» defines the concept of a research university as a higher education institution that provides breakthrough development of the state in certain fields of knowledge on the model of combining education, science and innovation. The criteria of the research university, according to Article 30 of the Law of Ukraine, are the availability of extensive infrastructure and material and technical base, interdisciplinarity of education and science, strong fundamental component of research, ability to implement and commercialize scientific results, number of publications on international scientometric databases and international refereed publications, place in the national, sectoral or international rankings of universities (Artjomov, 2015: 89).

As the highest stage of a research institution, the Innovative University should be the center of innovation processes, where both state and commercial resources are applied and research projects are imple-

mented. It is characterized by the availability of innovation infrastructure, which is formed by technology transfer centers, innovation consulting, business incubators, small innovation companies, science park. He retains the academic component, but works in three interrelated areas – education, research, innovation. Along with the implementation of research projects, the urgent task of the innovative university is quality training of innovation-oriented specialists in priority fields of engineering and technology, dissemination and application of new knowledge in an innovative environment, ie development and implementation of new educational technologies based on competence approach (Kozak, 2014:2).

A component of a holistic pedagogical process is the educational process, which is characterized by innovative features. The innovativeness of the educational process has its own peculiarities – first the philosophy of innovation is formulated, which is then specified in its main elements (target, content, procedural, technological and evaluation). Thus, the target and content component affects the content and structure of the whole industry and a particular set of disciplines. The procedural component determines the structure of educational and cognitive activities of the pupil (student or pupil) and the structure of professional activity of the teacher. The technological element affects the structure and content of methodological work, including textbooks and manuals. The evaluation component affects the system of teaching aids. Innovation is concretized both in each component and in the holistic structure of the educational process (Kochubey, 2013: 1).

Modern psychological and pedagogical innovations in the domestic education system, including higher education, include implemented innovations in:

- content, methods, techniques and forms of educational activities and personal education (methods and technologies);
- the content and forms of organization of management of the educational system, as well as in the organizational structure of educational institutions;
- means of teaching and education;
- personal attitudes of the teacher, as the educational process should be a dialogue of personalities of the teacher and the student, which significantly improves the motivation of students to learn.

Thus, the main criterion for the innovation of education – a change in goals, ie content education and its results as the main components of the teacher and learner.

Can the improvement of traditional approaches to the educational process aimed at better assimilation of reproductive knowledge be considered an innovation? Such improvement does not imply qualitative changes, so it can be interpreted as an improvement, not an innovation.

A characteristic feature of innovative education is personality-oriented learning, which is subject to the following laws (Luhovyi, 2011: 29).

1. Academic discipline is not a fragment of the content of education, but an event in the life of the individual, which gives a holistic life experience in which the acquired knowledge is its element, part.

2. The design of the educational process is the subject of joint activities of teacher and student, the way of their life as subjects of education.

3. The educational process takes the form of research, search, educational games, which become a source of experience.

4. The functions of interpersonal communication between teacher and students are changing: the teacher becomes a facilitator (a person who ensures successful group communication) of educational and cognitive activities of students, one of the sources of information.

5. Development of «I-concept» of subjects of educational activity is carried out through awareness of integral vital activity, which provides imitation-role reproduction of life roles and situations, design and organization of educational material in such a way that the student can choose the content, form and type of educational -cognitive activities and means of self-control.

Hence the possibility of conducting a comparative analysis of the basic principles of innovative and traditional learning according to table 1:

Table 1

**Comparative analysis of the characteristics of teaching methods
in higher educational institutions**

Characteristic criterion	Features of training	
	traditional	innovative
The place and role of the teacher	An entity that defines all aspects of the learning process – leading person	The entity that initiates and organizes the learning process stimulates the transformation of the student into an active participant in this process
Place and role of the student	Perception, assimilation and reproduction of information provided by the teacher – a passive role	Active assimilation and generation of knowledge obtained from various sources
Type of information presentation	Defined and managed by the teacher information, knowledge is presented in a ready form	Multi-channel system that generates information between teacher and students and provides information interaction between them
Learning process management	Authoritarian or totalitarian	democratic
The level of creativity in the work	Creativity is possible only in the work of the teacher	Creativity of the teacher is shown in various forms, activity of the student has creative character
Form of educational activity	Mostly lectures	Dialogue, interactive, project and other forms
Solving learning problems	Some problems are stated, the ways of their solution are described	Learning takes place through a joint search for a solution to the problem, partial search or research methods are used, skills and abilities to solve problems are formed
Learning outcome	The set of knowledge, the use of knowledge to obtain grades	The set of knowledge, practical skills, readiness for their creative use in practice

Innovation in the educational process leads to a change in the relationship between teachers and students. If in traditional learning there is a subsystem «subject» – «object», in which the student is given a passive and dependent role, then in innovative learning the student becomes an important educational entity involved in active, creative collaboration with the teacher, interested in gaining deep and relevant professional knowledge. The focus on subject-subject, dialogic interaction requires the implementation of the educational process through a combination of traditional and innovative methods and forms of learning.

Thus, innovations in the content of education should be supplemented and implemented through the mastery of innovative methods and forms of learning (dialogue, diagnostic, active, interactive, distance, computer, multimedia, telecommunications, training, design), as well as through the introduction of alternative educational technologies, such as algorithmic, individualized, differentiated, modular, collective (in small groups), etc. (Morozov, 2014: 37).

In educational theory and practice, there is a certain conceptual and terminological complexity in distinguishing between forms, methods, learning technologies and so on. Article 50 of the Law of Ukraine «On Higher Education» defines the forms of organization of the educational process as classes, independent work, practical training and control activities, and the main types of classes in higher education institutions are lectures, laboratory, practical, seminar, individual lessons and

consultations.. V. Luhovy also distinguishes between the concepts of «types of training sessions» and «teaching methods / technologies», understanding the first term the specifics of the organization of educational activities, and the second – ways and means of processing educational (pedagogical) information for learning (Luhovyi, 2011: 29). The scientist proposes to use two categories of educational activities: methods (techniques, methods) of teaching, which means the types of classes and partially (independent work, practical training) forms of organization of the educational process, and types of educational activities – educational tasks developed by the teacher.

In the scientific and methodological literature there are different approaches to the classification of innovative teaching methods.

Morozov V. divides them into design, laboratory and integrated (Morozov, 2014: 37). Under project methods (project method), the scientist understands the organization of learning, according to which students acquire skills and abilities in the process of planning and performing practical tasks – projects. Laboratory system (research), in his opinion, is based on the principles of individualization of learning, independent research work in laboratories. Integrated (complex) methods are the implementation of training on certain topics-complexes that contain materials of related subjects. All these teaching methods are used in cooperation, mutual understanding, unity of interests and aspirations of participants in the educational process.

Chernilevsky D. and Lutsky I. Innovative technologies are understood as technologies of active, modular and problem-based learning, as well as didactic games (Chernilevskiy, 2010: 127).

Researchers note that the most promising are personal pedagogical technologies that are interrelated with modular learning.

Goncharov S. refers to interactive learning technologies cooperative, collective-group, situational modeling, discussion issues, each of which is implemented through separate methods and techniques (Goncharov, 2011:361).

Turkot T. analyzes credit-module and module-rating technologies as innovative, and group work of students, group trainings, «brainstorming», didactic games, case method, micro-teaching, method «Talk show», «Circle of ideas», «Aquarium» considers innovative methods (Turkot, 2011:502).

Artikutsa N. considers as innovative for legal education methods of specific situations, role play, problem-solving, «brainstorming», individual and group training, interview method and others (Artikutsa, 2019:2). and Kochubey A.V. considers interactive methods of training future engineers to be imitative, motivational, cognitive and regulatory, which are based on dialogic interaction and «make the intellect and soul work» (Kochubey, 2013: 1).

Let's analyze the characteristics of some teaching methods, which in modern scientific and educational literature are considered innovative.

Active or interactive teaching methods are distinguished on the basis of changing the role of the teacher (instead of the role of the informant, the role of the manager) and the role of the student (information is not a goal but a means to acquire skills). Interactive learning («inter» – mutual, «act» – to act) – is a special form of organization of cognitive activity, which involves creating comfortable learning conditions in which the student feels his success and intellectual ability (Siladiy, 2011: 78). A characteristic feature of interactive learning is the constant, active interaction of all participants in the learning process. Analyzing their actions and the actions of their partners, everyone can change mdepartment of their behavior, more consciously acquire the necessary knowledge and skills, feel in conditions as close as possible to future professional activities. The most common among such methods are the project method, group discussions, «brainstorming», business and role-playing games, basketball method (method of learning based on simulation), training, practical experiment, etc. (Smolanka, 2015: 6).

The essence of interactive methods can be expressed in the words of the Chinese philosopher Confucius, expressed more than 2.5 thousand years ago:

What I hear, I forget
What I see, I remember,
What I do, I understand.

Studies by American and European scholars confirm that interactive teaching methods increase the share of learning material, because they affect not only the student's consciousness but also his feelings and will, namely: lecture – 5% learning, reading texts – 10%, video / audio materials – 20%, demonstration – 30%, work in discussion groups – 50%, practice through action – 75%, teaching others and applying the acquired knowledge – 90% of mastering.

Based on the systematization of teaching methods according to the Tuning project, V. Lugovyi determines that the main teaching method should not be a lecture, as considered in the domestic higher school, but individual, research, project work, supplemented by independent (supervised), group research, seminar and practice (Luhovyi, 2011: 29).

To simplify the use of certain interactive methods, the teacher must consider the following points:

- interactive interaction requires a change in the organization of work, a significant amount of time for preparation, so it is advisable to start with the inclusion of some elements of these methods (pair work, «brainstorming», etc.);
- it is necessary to hold organizational meetings with students, to determine the «rules of work in the classroom», to adjust them to serious preparation for classes;
- the use of interactive methods is not an end in itself or self-promotion, it is a means of creating an atmosphere of cooperation and mutual understanding in the academic group.

Active (interactive) methods are divided into simulation and non-simulation.

Non-imitation methods do not involve the creation of a model of process or activity, and activation is achieved through the selection of problematic content of learning, which ensures the dialogic interaction. Non-imitation methods in the scientific literature include a problem lecture, a seminar-discussion with a «brainstorming», field trips, term papers and dissertations, internships without official duties. These methods provide an opportunity not only to provide students with certain information, but also to promote the development of certain professional skills and abilities.

Simulation methods are divided into game and non-game, which involve working with a model of the situation in the process of simulation.

The method of analysis of specific situations as a non-game method is to study, analyze and make decisions in a situation that has arisen or may arise under certain circumstances in a particular organization. This method stimulates students' analytical thinking, forms a systematic approach to solving the problem, allows you to identify options for hypotheses to solve the problem, helps to establish business and personal contacts, resolve conflicts.

Game simulation methods include internships, simulation training, business and role-playing games. These methods provide the maximum possible approximation of the educational process to the production conditions. Active teaching methods (discussions, didactic games, modeling of production situations, etc.) are a kind of training ground where students develop professional skills and abilities.

Each of the innovative teaching methods has its advantages and disadvantages. For example, the case method involves students making a specific decision in a proposed situation. In order to use this method effectively, the information that makes up a case must reflect a problem in a future professional activity that can be solved in several ways. As a result of the discussion, each group of students offers their own solution to the problem, justifying it based on the acquired knowledge of the discipline. The teacher, preparing for such a lesson, systematizes the course material, complements it with interdisciplinary links, directs students to a professional rather than everyday approach to situation analysis. (Terletska, 2014:85).

There are advantages and disadvantages of the case method. Advantages: the ability to identify, analyze and calculate each step significantly complements the theoretical aspects of the problem;

creates a unique opportunity to study complex professional issues in an emotionally favorable atmosphere of the educational process; the communicative nature of the method provides an opportunity to have a quick but thorough assessment of the issues under discussion and proposed solutions in the presence of relevant knowledge.

Disadvantages: in a similar real situation, a young specialist without the support of the group is unlikely to be able to quickly recall the experience. This can lead to frustration in the future; time constraints may not allow the group to develop objective and effective ways to solve the problem. This can lead to dissatisfaction with the method. Low student activity reduces the effectiveness of the method. Students may feel uncomfortable if they do not feel supported by a teacher or classmates.

The choice of methods, forms and means of teaching is influenced by the peculiarities of the discipline, the nature of the study material, the amount of time spent studying the material, the level of general training of the group, features of the educational material base and many others. The choice of method is largely determined by the number of students, as most methods are most effective with a small number of student participants. But first of all the choice of method is determined by the didactic goals of the lesson, the type of information that is mastered, ie should be adequate to the properties of educational information and educational goals (Turkot, 2011:502).

Didactic goals and corresponding teaching methods. Didactic goals: generalization of previously studied material; productive presentation of a large amount of material; development of skills and abilities of self-learning; increase learning motivation; consolidation and systematization of the studied material; application of knowledge, skills and abilities; Reliance on students' experience in presenting new material; modeling of future professional activity; Mastering and consolidating personal communication skills; effective creation of a creative project; development of group work skills; Acquisition of skills to act in a stressful situation; development of decision-making skills; development of active listening skills.

Teaching methods: group discussion, «brainstorming»; «Brainstorming», business game; business or role play, analysis of practical situations; training; basketball method (learning method based on simulation of the situation). The effectiveness of innovative teaching methods in higher education institutions should be assessed not only on the basis of quantitative indicators of student achievement, but also taking into account changes in the minds of both students and teachers.

Students develop readiness for constant acquisition of new knowledge, mobilize their talents, abilities and talents, strengthen skills to take responsibility, defend their position, cooperate, develop a new type of motivational sphere, where self-actualization affects the overall creativity of the student, promotes personal creativity (Kremen, 2008: 345).

To implement the tasks of innovative education and training, the teacher must interest each student in the work of the group with a clear motivation, encourage students to speak freely and correctly without fear of wrong answer, to show high professionalism in work. Teacher's innovative activity can be interpreted as a creative process and creative result, as a personal category, where the basis is reflection – the individual's understanding of their own search and creative activities, creative and transformational activities and co-creation (Harkivska, 2014: 257).

The effectiveness of the professional activities of university teachers is determined by his active interaction with students, the implementation of appropriate psychological and pedagogical influences that contribute to the quality of students' mastery of modern professional knowledge, skills and abilities, as well as the formation of personal qualities and qualities and public life. In order to increase the effectiveness of professional activities of university teachers, it is necessary to improve each of the components of this effectiveness (teacher management of educational process, set of pedagogical skills and qualities, relationships with students, professional orientation, motivation to implement tasks of educational process, professional reliability) .

In our opinion, improving the quality and intensity of the educational process in higher education will contribute to the organic combination of innovative methods with classical, traditional, thoughtful and harmonious combination of different methods for each discipline and each class depending on their purpose and specificity. Highly productive and promising is also the synthesis of classroom and extracurricular work, which helps to form an alloy of professional skills and skills with an active public position of the future specialist. To implement such approaches, as well as for the active implementation of innovative teaching methods, the teacher must not only improve the teaching and methodological complexes in certain disciplines, but also to master new teaching aids. To this end, it is advisable to create a special scientific and methodological structure for the organization and coordination of this work, to equip the relevant classrooms with technical means that will enable the implementation of innovative teaching methods in the pedagogical process.

Their internship in leading higher education institutions abroad, as well as participation in the process of academic mobility can play a crucial role in the mastery of innovative technologies and methods by teachers of domestic universities. It is necessary to change outdated stereotypes about teaching, which should be an incentive not only to thoroughly study a foreign language, but also to use individual, research, project, practical methods of pedagogical interaction. Such approaches can be optimally implemented in the framework of pedagogical activities or internships in international programs that are part of the process of internationalization of higher education in Ukraine. In order to obtain the status of an innovative research university, a classical higher education institution must formulate its own strategy, choosing innovative development models, transforming its activities through commercialization of knowledge, conducting problem-oriented interdisciplinary research and training highly qualified new generation based on the latest socio-economic trends. and thereby increasing the competitiveness of their institution. Creative implementation of innovative methods in the educational process is an integral part of this transformation (Chernilevskiy, 2010: 127).

Conclusions. The main vector of development of modern higher education in Ukraine is determined by the general focus on the process of entry of domestic higher education into the European and world educational space.

Based on the analysis of scientific research and methodological literature on the implementation of innovative teaching methods in higher education, it is shown that:

- the priority of the national concept of reforming and modernizing higher education is to create an innovative educational environment in higher education through the promotion of progressive innovations, including the implementation of innovative teaching methods as part of the formation of innovative (entrepreneurial) university;
- the application of a wide range of the latest teaching methods will be one of the features of innovative universities and will start the process of internationalization of higher education in Ukraine;
- in modern pedagogy there is a variety of innovative teaching methods aimed at quality learning by students, the development of their intellectual activity, the formation of skills and critical thinking of professional problems, the ability to independently process information, acquiring qualities that will be useful in future professional life;
- each higher education institution creates its own base of the most frequently used innovative methods, taking into account the specifics of the teaching staff, the contingent of students, the peculiarities of specialties, specialists from which prepares a particular university, logistics, etc. The combination of these methods forms the methodical treasury of the national higher school, which testifies to the serious and painstaking work on the establishment of European qualities in higher education in Ukraine.

Successful implementation of innovative teaching methods requires systematic work, which requires:

- to review the content and direction of training and retraining (internships) of teachers in order to form their professional readiness to work in innovative learning;
- to promote the participation of teachers in the process of academic mobility, in particular in international exchange and internship programs;
- to introduce a system of material incentives for teachers who actively and effectively implement innovative methods in the educational process.

An important area of further coverage of the topic is the study of the problem of training specialists based on research in the context of the competence approach, as well as the study of the most effective innovative methods that can be used to train specialists in the humanities or natural sciences.

References:

1. Andrushchenko, (2014). Yevropeyskyi pedahohichnyi dosvid ta natsionalnyi dosvid: harmonizatsiia prioritytetiv [European pedagogical experience and national experience: harmonization of priorities] K.: Vyscha osvita Ukrainy 11 s. [in Ukrainian]
2. Artomova, (2015). Innovatsiina diialnist universytetiv Ukrainy: analitychnyi ohliad. [Innovation activities of universities in Ukraine: analytical review] Uzhhorod: PP «AUTODOR-ShARK» 162 s. http://elibrary.kubg.edu.ua/4280/1/Kozak_LV_Doslidjennya_innov_mod_2014.pdf [in Ukrainian]
3. Artykutsa, (2019). Innovatsiini metodyky vykladannia dystsyplin u vyshchii yurydychnii osviti. [Innovative methodologies of teaching of disciplines are in higher legal education.] Elektronnyi resurs [in Ukrainian] http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/2424/1/Artikutsa_Inov.pdf
4. Chernilevskyi , (2010). Pedahohika vyshchoi shkoly.[Pedagogy of high school] Pidruchnyk./ D.V.Chernilevskyi, I.S.Hamretskyi, O.A.Zarichanskyi, I.M.Lutskyi, O.V.Pshenychniuk. Za red. D.V.Chernilevskoho. Vinnytsia: AMSKP, Hlobus-Pres 408s. [in Ukrainian]
5. Vashchuk, (2011). Perekhid do innovatsiinykh tekhnolohii u vyshchii osviti – vymoha chasu [Integration in European educational space: achievements, problems, prospects] Intehratsiia v yevropeyskyi osviti prostir: zdobutky, problemy, perspektyvy: monohrafiia / Za zah.red. F.H.Vashchuka. – Uzhhorod: ZakDU 560 s. [in Ukrainian]
6. Dychkivska, (2004). Innovatsiini pedahohichni tekhnolohii. [Innovative pedagogical technologies: train] Navchalnyi posibnyk K.: Academvudav, 352 s. [in Ukrainian]
7. Dubiahin, (2016). Innovatsiini tekhnolohii ta metody navchannia yak faktor udoskonalennia navchalnoho protsesu.[Innovative technologies and methods of studies as a factor of improvement of educational process] http://www.geci.cn.ua/uk/home/item/download/446_a657598348b2a6e8c60b5c4f62a104f0.html [in Ukrainian]
8. Honcharov , (2011). Metody, formy ta interaktyvni tekhnolohii navchannia v kredytno-modulnii systemi orhanizatsii navchalnoho protsesu.[Methods, forms and interactive technologies of studies, are in the credit-module system of organization of educational process] Intehratsiia v yevropeyskyi osviti prostir: zdobutky, problemy, perspektyvy: monohrafiia / Za zah.red. F.H.Vashchuka. Uzhhorod: ZakDU 560s. [in Ukrainian]
9. Kochubei, (2013). Innovatsiini metodyky vykladannia humanitarnykh dystsyplin u vyshchykh tekhnichnykh navchalnykh zakladakh. [Innovative methods of teaching the humanities in higher technical education.] http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ozfm_2013_7_27.pdf [in Ukrainian]
10. Kozak, (2014). Doslidzhennia innovatsiinykh modelei navchannia u vyshchii shkoli. [Studies of innovative learning models in higher education.] http://elibrary.kubg.edu.ua/4280/1/Kozak_LV_Doslidjennya_innov_mod_2014.pdf [in Ukrainian]
11. Kharkivska, (2014). Systemnyi pidkhid ta innovatsii v suchasni pedahohichnii nauksi. [The system approach and innovations in modern pedagogical science.] Uzhhorod: DVNZ 376 s. [in Ukrainian]
12. Kremen, (2011). Fenomen innovatsii: osvita, suspilstvo, kultura. [The phenomenon of innovation: education, society, culture] monohrafiia K.: Ped. dumka 470 s. [in Ukrainian]

13. Luhovyi, (2011). Upravlinnia yakistiu vykladannia u vyshchii shkoli: teoretyko-metodolohichni i praktychni aspekty [Management quality of teaching in higher education: theoretical, methodological and practical aspects] K.: Pedahohichna dumka 260 s. [in Ukrainian]
14. Morozov, (2014). Filosofiia vprovadzhennia innovatsii u pedahohichni protses. [The philosophy innovation in teaching process.] Vyscha osvita Ukrainy 39 s. [in Ukrainian]
15. Siladiy, (2011). Yakisna osvita v konteksti upravlinnia vprovadzhenniam innovatsii [Quality education in the context of the implementation of innovation management] Vyscha shkola 112 s. [in Ukrainian]
16. Smolanka, (2015). Stratehichna meta – stvorennia innovatsiinoho universytetu yevropeiskoho rivnia. [Strategic goal – the creation of innovative European university level.] Zakarpatska pravda 6 s. [in Ukrainian]
17. Terletska, (2015). Efektyvnist fakhovoi diialnosti vykladachiv vyshchych navchalnykh zakladiv: pedahohichno-psykholohichni aspekt.[Effectiveness of vocational high school teachers, pedagogical and psychological aspect.] Vyscha shkola 89 s. [in Ukrainian]
18. Turkot, (2011). Pedahohika vyshchoi shkoly [Higher Education Pedagogy] Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv. K.: Kondor 628 s. [in Ukrainian]

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-17>

**КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО НА ПРАЦЮ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА**

Лариса Наливайко,

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України, проректор
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
(Дніпро, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-7696-4223
larysa-nalyvaiko@ukr.net*

Лариса Марценюк,

*доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри економіки та менеджменту
Українського державного університету науки і технологій справ
(Дніпро, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-4121-8826
rwinform1@ukr.net*

Анотація. У статті зроблено тематичний огляд досліджень вітчизняних та іноземних науковців стосовно запровадження скороченого робочого тижня та вивчення впливу від цього на продуктивність праці та на організм людини.

Зауважено, що Конституція України гарантує громадянам право на працю та на відпочинок. Проаналізовано норми годин праці впродовж тижня в Україні для різних вікових категорій громадян. Відзначено, що незважаючи на наявні ознаки психічного вигорання на роботі серед більшості українців, роботодавці поки ще не готові запровадити скорочений робочий тиждень внаслідок відсутності чіткого алгоритму досягнення виробничих завдань в повному обсязі за скорочені терміни.

Ключові слова: робочий час, неповний робочий час, скорочена тривалість робочого часу, реформування трудового законодавства, європейський досвід.

**CONSTITUTIONAL RIGHT TO WORK:
COMPARATIVE LEGAL CHARACTERISTICS**

Larysa Nalyvaiko,

*Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Honored Lawyer of Ukraine, Vice-Rector
of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Dnipro, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-7696-4223
larysa-nalyvaiko@ukr.net*

Larysa Martseniuk,

*Doctor of Economic Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Economics and Management
of the Ukrainian State University of Science and Technologies
(Dnipro, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-4121-8826
rwinform1@ukr.net*

Abstract. The authors provides a thematic review of research by domestic and foreign scientists on the introduction of a reduced working week and the study of the impact of this on productivity and the human body. It is noted that the Constitution of Ukraine guarantees citizens the right to work and rest. The norms of working hours during the week in Ukraine for different age categories of citizens are analyzed. It is studied that despite the existing signs of mental burnout at work among most Ukrainians, employers are not yet ready to introduce a reduced working week.

Key words: working time, part-time work, reduced working hours, reform of labor legislation, European experience.

Постановка проблеми. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та Міжнародна організація праці (МОП) проводять спільні дослідження стосовно аналізу впливу тривалості роботи на захворювання і травми працівників в різних сферах, адже фахівці цих поважних організацій вважають, що тривалий робочий час (55 годин на тиждень та більше) є поширеним професійним фактором ризику, пов'язаним із великою кількістю смертей внаслідок ішемічної хвороби серця та інсульту (F. Pega et al., 2021).

Актуальність теми дослідження. Аби емоційне вигорання на роботі не стало однією з епідемій людства, потрібно докласти значних зусиль задля встановлення оптимального балансу праці та відпочинку працюючих.

Стан дослідження. В статті (R. Rugulies et al., 2021) група з 26 вчених з різних країн світу представили спільне ґрунтовне дослідження стосовно вивчення взаємозв'язку тривалості робочого тижня та рівня депресії працівників (а також смертності внаслідок депресії). Було проаналізовано відповіді більше ста тисяч учасників працездатного віку у 32 країнах. В результаті автори не знайшли фактів, які б підтвердили стійкий зв'язок між тривалим робочим часом та поширеністю депресії та смертністю від депресії.

Тривалий робочий час може бути фактором ризику поганого психічного здоров'я, проте мало відомо про потенційні чинники, які пом'якшують їх взаємозв'язок. У статті (E. Choi et al, 2021) науковці навели данні про проведенні дослідження стосовно залежності тривалості робочого тижня та рівня депресії у працівників в Південній Кореї. Виявилось, що особи, які працювали більше 69 годин на тиждень, частіше мали симптоми депресії, ніж ті, хто працював 40 годин на тиждень. Також вчені спостерігали більше психічних розладів у жінок, в порівнянні із чоловіками, адже жінки повинні встигати виконувати обов'язки як на роботі, так і в сім'ї. Вчені зробили висновок, що робота вище за законодавчу верхню межу Південної Кореї в 52 години на тиждень наражає працівників на більший ризик депресії.

Тривалий робочий тиждень і робота в нічний час та змінна робота є факторами ризику незадоволених потреб у медичній допомозі серед працюючого населення Кореї. Адже часи роботи медичних закладів фактично співпадають із годинами тривалої роботи працівників, і таким чином, вони не мають фізично часу на відвідування медичних закладів, крім того, таким працівникам бракує і фінансових можливостей на відвідування лікаря (H.Lee, & J. Rhie, 2021).

Є прогнози, що в майбутньому швидкий розвиток технологій може призвести до значного дефіциту оплачуваної роботи. Можливий варіант, який зараз обговорюють науковці, політики, профспілки, роботодавці та ЗМІ, – це скорочений робочий тиждень для всіх. У цьому контексті два важливих дослідницьких питання, які досі не задавалися: яка мінімальна кількість оплачуваної роботи необхідна для забезпечення благополуччя та психічного здоров'я і яка оптимальна кількість робочих годин, при якій психічне здоров'я працівників є найвищим? У статті (D. Kamerāde et al., 2019) наводяться результати дослідження агенції UK Household Longitudinal Study, яка впродовж десятиох років тестувала осіб у віці від 16 до 64 років. Аналітична вибірка становила більше півтори сотні спостережень. Дослідження було спрямоване на те, щоб вивчити, яким чином зміни робочого часу пов'язані зі змінами психічного самопочуття кожної людини з часом. Це дослідження показало, що навіть скорочення невеликої кількості робочих

годин (від 1 до 8 годин на тиждень) створює значні переваги для психічного здоров'я працівників. Разом з тим, результати досліджень не дали чіткого висновку – на скільки саме потрібно скоротити кількість годин в робочому тижні чи яку саме тривалість повинен мати оптимальний робочий тиждень, адже умови роботи в різних галузях мають свої відмінності, і не в кожній галузі є можливість перевести працівників на дистанційну роботу чи виконати п'ятиденний обсяг робіт за чотири дні.

Метою і завданням статті є аналіз досвіду різних країн зі скорочення тривалості робочого тижня та оцінка можливостей застосування такої норми в Україні.

Виклад основного матеріалу. Конституція України гарантує кожному право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Кожен, хто працює, має також право на відпочинок. Це право забезпечене наданням днів щотижневого відпочинку, а також встановленням норм тривалості робочого часу, скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.

Питання щодо тривалості, складу, режиму та порядку обліку робочого часу регулюються главою IV Кодексу законів про працю України (КЗпП) (Code of Labor Laws of Ukraine).

При цьому робочим часом вважається встановлений Законом або на його підставі угодою сторін час, протягом якого працівники згідно з правилами внутрішнього трудового розпорядку, повинні виконувати за трудовим договором свої трудові обов'язки.

Робочий час буває нормальної або скороченої тривалості, або застосовується неповний робочий час. Конкретна тривалість робочого часу встановлюється на рівні підприємства – через локальні нормативно-правові акти та за угодою сторін трудового договору. В Україні, як і в більшості країн світу, нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень (ст. 50 КЗпП). При цьому підприємства та організації під час укладання колективного договору можуть встановлювати меншу норму тривалості робочого часу, ніж 40 годин на тиждень. В результаті скорочення тривалості робочого тижня працівник автоматично отримує скорочену грошову винагороду.

Стаття 52 КЗпП передбачає, що для працівників встановлюється п'ятиденний робочий тиждень із двома вихідними днями. При п'ятиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи (зміни) визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку або графіками змінності, які затверджує власник або уповноважений ним орган за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації з додержанням встановленої тривалості робочого тижня. В цьому контексті хотілося б зауважити, що в останні роки вага рішень профспілкових організацій для адміністрації тієї чи іншої установи є незначною та формальною, більшість рішень приймає адміністрація без урахування вимог чи побажань профспілок.

Згідно із КЗпП України, на тих підприємствах, де за характером виробництва та умовами роботи запровадження п'ятиденного робочого тижня є недоцільним, встановлюється шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем. При шестиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи не може перевищувати 7 годин при тижневій нормі 40 годин, 6 – при нормі 36 годин і 4 – при нормі 24 години.

У ст. 51 КЗпП зазначається, що скорочена тривалість робочого часу встановлюється: для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень; для осіб віком від 15 до 16 років – 24 години на тиждень; для працівників, які зайняті на роботах зі шкідливими умовами праці, – не більш як 36 годин на тиждень. На наш погляд, положення цієї статті потребують подальшої дискусії, адже дітям до 18 років бажано більше отримувати теоретичних знань задля більш стрімкого професійного зростання у дорослому житті, а не працювати по 36 годин на тиждень, майже нарівні із дорослими. Отримання практичних навичок після 18 років цілком можливо

при дуальному навчанні студентів, впродовж якого вони успішно поєднують теорію в закладах освіти і практику на робочих місцях з отриманням заробітної плати. На принципах дуальної освіти за кордоном працюють багато закладів освіти різних рівнів акредитації. В Україні поступове запровадження дуальної освіти у закладах вищої освіти є одним із пріоритетних напрямів, які зазначено в програмних стратегічних документах Міністерства освіти і науки України. До речі, у ЗВО, де працюють автори цієї статті, а саме: в Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ та Українському державному університеті науки і технологій вже започатковано впровадження дуальної освіти.

На скорочену тривалість робочого часу мають право також працівники, що працюють в шкідливих умовах. Перелік виробництв, цехів, професій і посад зі шкідливими умовами праці, затверджується в порядку, встановленому законодавством. Наразі такий перелік затверджений постановою КМУ від 21.02.2001 р. № 163. В ньому вказані конкретні професії та посади певних виробництв та цехів, працівники яких мають право на скорочений робочий тиждень. Але у разі, коли виробництва та цехи, зазначені в Переліку № 163 без найменувань конкретних професій і посад, то правом на скорочену тривалість робочого тижня користуються всі працівники цих виробництв, цехів незалежно від назви професії або посади, яку вони займають (п. 5 Порядку застосування Переліку виробництв, цехів, професій і посад із шкідливими умовами праці, робота в яких дає право на скорочену тривалість робочого тижня, затвердженого наказом Мінпраці від 23.03.2001 р. № 122).

Крім того, законодавством встановлюється скорочена тривалість робочого часу для окремих категорій працівників, наприклад, вчителів, лікарів тощо. Так, норми робочого часу для працівників закладів та установ охорони здоров'я затверджено наказом МОЗ від 25.05.2006 р. № 319. А для педагогічних працівників норми робочого часу та специфіка роботи визначені Законами України «Про освіту» від 05.09.2017 р. № 2145-VIII, «Про загальну середню освіту» від 16.01.2020 р. № 463-IX, «Про позашкільну освіту» від 22.06.2000 р. № 1841-III, «Про дошкільну освіту» від 11.07.2001 р. № 2628-III, «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII. Разом з тим, маючи реальні умови сьогодення, фіксуємо фактичне перевищення норм робочого часу лікарями (внаслідок необхідності працювати із хворими на коронавірус) та педагогами (внаслідок недостатньої кількості педагогів в системі освіти, адже молоді фахівці не мають бажання працювати педагогами за, порівняно з іншими галузями, невелику заробітну платню).

Скорочений робочий час тривалістю 36 годин на тиждень передбачено і для інвалідів груп I і II, які працюють на підприємствах, у цехах і на ділянках, що призначені для використання праці цих осіб, якщо вони не користуються правом на одержання більш високих пільг (п. 6 постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого удосконалення використання праці пенсіонерів та інвалідів у народному господарстві і пов'язані з цим додаткові пільги» від 14.09.1973 р. № 674).

КЗпП України передбачено, що незважаючи на те, що працівнику встановлено скорочений робочий час, це жодним чином не впливає на розмір його заробітної плати. Хоча час, протягом якого працівник повинен виконувати трудові обов'язки, скорочується, працівник має право на оплату праці в розмірі повної тарифної ставки, повного окладу.

Варто врахувати, що скорочена тривалість робочого часу відрізняється від неповного робочого часу. Так, скорочений робочий час встановлюється чинним законодавством та в колективному договорі за ініціативи роботодавця, а неповний робочий час – за угодою між працівником і роботодавцем. При цьому неповний робочий час може встановлюватись як при прийнятті на роботу, так і згодом (ч. 1 ст. 56 КЗпП).

Розрізняють наступні форми неповного робочого часу: неповний робочий день або неповний робочий тиждень.

Законодавством не встановлено єдиної норми тривалості робочого часу на рік. Ця норма є різною для працівників залежно від того, який робочий тиждень встановлений на підприємстві (п'ятиденний чи шестиденний), яка тривалість щоденної роботи, коли встановлено вихідні дні. А тому на підприємствах норма тривалості робочого часу на рік повинна визначатися самостійно, з дотриманням вимог положень КЗпП.

Водночас щороку Мінекономіки надає роз'яснення щодо норми тривалості робочого часу на наступний рік. При цьому слід ураховувати, що напередодні святкових і неробочих днів тривалість роботи працівників, крім працівників, зазначених у ст. 51 КЗпП, скорочується на одну годину як при п'ятиденному, так і при шестиденному робочому тижні, а напередодні вихідних днів тривалість роботи при шестиденному робочому тижні не може перевищувати 5 годин. Залежно від тривалості робочого тижня, норма робочого часу на рік становить: при 40-годинному робочому тижні – 1994 години; при 39-годинному робочому тижні – 1950 годин; при 38,5-годинному робочому тижні – 1925 годин; при 36-годинному робочому тижні – 1800 годин; при 33-годинному робочому тижні – 1650 годин; при 30-годинному робочому тижні – 1500 годин; при 25-годинному робочому тижні – 1250 годин; при 24-годинному робочому тижні – 1200 годин; при 20-годинному робочому тижні – 1000 годин; при 18-годинному робочому тижні – 900 годин (V. Zhurakivska, 2021).

Відповідно до статті 73 КЗпП у 2022 році на підприємствах, в установах, організаціях робота не проводиться у такі святкові та неробочі дні: 1 січня – Новий рік; 7 січня – Різдво Христове; 8 березня – Міжнародний жіночий день; 1 травня – День праці; 24 квітня – Пасха; 9 травня – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні; 12 червня – Трійця; 28 червня – День Конституції України; 28 липня – День Української Державності; 24 серпня – День незалежності України; 14 жовтня – День захисників і захисниць України; 25 грудня – Різдво Христове (A. Korol', 2021).

Стосовно запровадження скороченого робочого дня чи тижня в Україні, можна зауважити, що вже були спроби ініціювати ці норми з боку активістів, а саме: минулого року було зареєстровано петицію про запровадження 6-годинного робочого дня (за закордонним досвідом), однак її підтримали лише 397 осіб.

Поки що спостерігаємо небажання більшості українських підприємств та організацій запроваджувати такий графік, адже роботодавцям «простіше знати, що людина є на робочому місці з 09:00 до 18:00», навіть якщо вона часто робить перерви на відпочинок на каву чи паління (до речі, одна із закордонних фірм запровадила цікавий спосіб знизити кількість та тривалість перекурів працівників. Роботодавці побудували скляну бесідку для паління, яку розташували прямо посеред одного з цехів. В результаті працівникам було соромно довго та часто курити, знаючи, що за ними спостерігають їхні колеги). Скорочений тиждень може бути вигідний лише тим особам, які працюють на результат і можуть обмежити себе у перервах. Але потрібно зауважити, що це не стосується виробництва та аграріїв, а лише невеликого відсотку ринку праці (V. Khozhainova, 2021).

Роботодавці в Україні вважають поки що недоцільним впроваджувати чотириденку у своїх колективах. Агенція з працевлаштування провела опитування на цю тему та виявила, що лише 5 % респондентів вже працюють 4 дні на тиждень, а 10 % не проти спробувати цей формат. При чому третина опитаних вважають, що графік чотириденного робочого тижня їм не підходить. Взагалі ж не розглядають таку можливість 56 % компаній. На запитання, чи змінилася б політика нарахування заробітної плати в компанії, якби в ній почали працювати 4 дні на тиждень, респонденти відповіли: 17 % – ні; 38 % – платили б менше; 45 % – нараховували б зарплату з врахуванням лише досягнутих результатів (O. Zalyevs'ka, 2021). Результати опитування з економічної точки зору цілком зрозумілі – український роботодавець не бажає платити працівникам тільки за те, що вони є в штатному розпису підприємства, а має намір оплачувати конкретний результат.

Якщо проаналізувати досвід інших країн стосовно введення скороченого робочого тижня, то можна відзначити наступне. У 2022 році у Великобританії тестуватимуть чотириденний робочий тиждень. Експеримент зі скороченим графіком роботи триватиме з червня по грудень. У тестовому проєкті братимуть участь близько 30 британських компаній. Персонал працюватиме чотири дні на тиждень без скорочення зарплати і пільг. Експериментальний проєкт має на меті створити новий підхід, який підвищить продуктивність бізнесу, а також зміцнить психічне і фізичне здоров'я працівників. Передбачається, що робітники збережуть той самий рівень продуктивності, працюючи на один день менше. Втім, деякі компанії пропонують розділити 32 робочі години на п'ять робочих днів.

З позиції сталого розвитку людства, введення чотириденного робочого тижня різко зменшить вуглецевий слід Великобританії та допоможе країні досягти своїх обов'язкових кліматичних цілей (V. Kolomyets', 2021).

Великобританія – не єдина країна, яка тестує чотириденний робочий тиждень. Наприклад, протягом 2015-2019 років в Ісландії провели два масштабних експерименти із скороченого робочого тижня: з 40 до 35-36 годин без зниження зарплати працівникам. Результати показали, що їхня продуктивність залишилась незмінною, а на деяких підприємствах навіть покращилася. Також робітники заявили, що їхнє самопочуття та баланс між роботою та сім'єю стали значно кращими, а випадки стресу чи професійного вигорання зменшились. В експерименті взяло участь 2500 людей і в результаті 86 % робочої сили Ісландії на сьогодні працює за скороченим графіком.

В Японії у 2019 році компанія Microsoft ввела триденні вихідні для працівників. За даними компанії, це допомогло на 40 % збільшити продуктивність, а також вдалось знизити споживання електроенергії і друк паперу. При цьому в компанії паралельно ініціювали й інші управлінські зміни: вдвічі скоротили тривалість зборів керівників та кількість учасників нарад. Комунікувати з колегами дозволили лише через MS Teams. В результаті, в 2021 році в Японії, яка відома своєю жорсткою культурою праці, уряд опублікував плани для заохочення роботодавців переходити на чотириденний робочий тиждень.

Також такі проєкти зустрічаються у Кремнієвій долині у США, де їх називають «Щасливі п'ятниці». Більшість з них демонстрували, що увага працівників зростає, а рівень стресу знижується. У 2019 році білоруська компанія SpurIT також вирішила запровадити для своїх програмістів чотириденку при збереженні зарплати. Водночас гучних досліджень щодо позитивних результатів переходу на чотириденний робочий тиждень в ІТ-компаніях поки не було (<https://lifestyle.24tv.ua>).

В Новій Зеландії у 2020 році компанія Perpetual Guardian запровадила 4-денний робочий тиждень для 250 працівників, виплачуючи зарплатню як за 5 днів роботи на тиждень після успішного двомісячного експерименту. З'ясувалось, що у цей період працівники стали менш роздратованими, більш задоволеними своєю роботою та знаходили більше варіантів аби збалансувати робоче та приватне життя. За результатами експерименту, 78 % працівників заявили, що за 4 робочих днів на тиждень їм легше вдається поєднувати робоче та особисте життя.

У 2021 році такий експеримент запровадили і в Іспанії. Випробування скороченого тижня триватимуть три роки. Щоб допомогти компаніям скоротити робочий час з 40 до 32 годин, уряд виділив 50 мільйонів євро. Зменшувати зарплату працівникам не будуть (I. Troyan, 2022; Ye. Lutsenko, 2021).

Крім України, по 40 годин на тиждень працюють жителі країн СНД і США. В Штатах така норма робочого тижня була введена ще в 40-х роках ХХ століття. Але зараз це актуально для працівників державних компаній, а приватні компанії скоротили цей показник до 35 годин.

Європейський парламент встановив максимальний робочий час протягом 48 годин на тиждень. Деякі країни ввели й свої обмеження. Наприклад, в Нідерландах найкоротша

середньостатистична тривалість робочого тижня – 27 годин. Робочий тиждень в Фінляндії триває 32 години, в Ірландії та Франції – 35, в Данії – 37,5, в Німеччині – 38, в Норвегії – 39, в Греції – 43,7, в Португалії – 48.

В Азії люди працюють набагато більше. В Китаї – 60 годин на тиждень, при цьому перева на обід триває всього 20 хвилин, а відпустка – 10 днів на рік. Так, у 2021 році Китай оголосив про найповільніше зростання населення за 60 років. Місцева влада вважає таку статистику «природним результатом економічного і соціального розвитку Китаю». Центральний банк Китаю закликав усунути труднощі саме для жінок, адже через високі вимоги роботодавців, які не роблять винятків ані для вагітних, ані для тих, хто щойно пережив пологи, жінки прагнуть ставати матерями все рідше.

В Японії стандартний робочий контракт передбачає до 40 робочих годин на тиждень, але зазвичай просування службовими сходами залежить від кількості часу, який людина проводить на своєму робочому місці. Тому в деяких випадках робочий тиждень доходить до 50 годин. У Таїланді та Індії також шестиденка, більшість працівників працюють до 48 годин на тиждень (<https://news.finance.ua>).

Висновки. Симптоми так званого хронічного професійного стресу або емоційного вигорання є у більше половини опитаних українців, що свідчить про серйозність існування цього синдрому в нашому суспільстві. Нещодавно Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) включила цей розлад до переліку Міжнародної класифікації захворювань 10-го перегляду, відповідне рішення було ухвалене під час 72-ї сесії Генеральної Асамблеї охорони здоров'я.

В Україні Міжнародна класифікація хвороб 10-го перегляду є офіційним документом і затверджена наказом МОЗ України від 08.10.1998 р. № 297, тому в Україні синдром емоційного вигорання є офіційно визнаним. Разом з тим, специфічного лікування цього симптому в Україні поки що не розроблено. Зараз ця недуга може лікуватися психологом або психотерапевтом за методиками, що застосовуються при депресіях та інших розладах психіки і поведінки, пов'язаних із соціальними проблемами (О. Bohomolets', 2019).

В деяких закордонних компаніях, які скоротили робочий тиждень, спостерігалось підвищення продуктивності персоналу і зниження професійного вигорання.

На наш погляд, про введення чотириденного робочого тижня в Україні говорити поки що зарано. Про це свідчать як наведені в статті результати опитування роботодавців (більшість з яких проти скорочення тривалості робочого тижня, а якщо і за, то тільки з відповідним скороченням заробітної плати працівникам), так і відсутність чіткого алгоритму організації досягнення п'ятиденних обсягів роботи за чотири робочих дні. Кожне підприємство повинно самостійно встановлювати оптимальний графік роботи в межах годин, передбачених законодавством. При цьому ставлячи на перший план економічну стабільність кожного окремого підприємства чи організації і як наслідок, держави в цілому, потрібно не забувати, що людський капітал – це найцінніше, що є у держави, тому і керівництво держави, і керівництво приватних та державних організацій повинні робити все можливе, щоб українці працювали в гідних умовах, отримували доступ до якісної медичної допомоги та відчували себе щасливими.

Враховуючи наявність існуючих даних про зниження продуктивності праці наприкінці робочого дня, вважаємо за доцільне експериментально дослідити самопочуття та виробіток працівників саме при скороченому робочому дні, а не тижні, і вже надалі надати пропозиції стосовно доцільності введення в Україні скороченого робочого дня або тижня.

References:

1. Bohomolets' O. (2019) Emotsiyne vyhorannya mozhe staty novoyu "epidemiyeu" lyudstva [Emotional burnout can be a new "epidemic" of humanity]. Retrieved from: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bogomolec/5cf0dd9a87b5e/> (accessed 10 January 2022).

2. Choi E., Choi K., Jeong H., Lee M., Ko Y., Han C., Ham B., Chang J., Han K. (2021) Long working hours and depressive symptoms: moderation by gender, income, and job status, *Journal of Affective Disorders*, vol. 286, pp. 99-107. Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.jad.2021.03.001>. (accessed 15 January 2022).
3. Kamerāde D., Wang S., Burchell B., Balderson S., & Coutts A. (2019) A shorter working week for everyone: How much paid work is needed for mental health and well-being? *Social Science & Medicine*, vol. 241. Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2019.06.006>. (accessed 21 January 2022).
4. Khozhainova V. (2021) Chotyrydennyi robochyy tyzhden': yak na n'oho perekhodyt' svit i chy mozhlyvo take v Ukraini [Four-day work week: how the world goes to it and whether it is possible in Ukraine]. Retrieved from: <https://suspilne.media/199266-ssa-prosuvatimut-ideu-zustrici-ustristoronnomu-formati-prezidentiv-ukraini-ssa-i-rosii-ermak/> (accessed 12 January 2022).
5. Kodeks zakoniv pro pratsyu Ukrainy [Code of Labor Laws of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (accessed 10 January 2022).
6. Kolomiyets' V. (2021) Chotyrydennyi robochyy tyzhden' u Velykiy Brytaniyi dopomozhe skorotyty shkidlyvi vykydy [A four-day working week in the United Kingdom will help reduce harmful emissions]. Retrieved from: <https://hromadske.ua/posts/chotiridennij-robochij-tizhden-u-velikij-britaniyi-dopomozhe-skorotiti-shkidlyvi-vykidy> (accessed 23 January 2022).
7. Korol' A. (2021) Normy robochoho chasu na 2022 rik [Working time for 2022]. Retrieved from: https://buh.ligazakon.net/aktualno/11557_normi-robochogo-chasu-na-2022-rk (accessed 11 January 2022).
8. Lee H., Rhie J. (2021) Impact of Long Working Hours and Shift Work on Unmet Health Care Need Among Korean Workers, Safety and Health at Work. Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.shaw.2021.09.003>. (accessed 22 January 2022).
9. Lutsenko Ye. (2021) V Ispaniyi vprodovzh tr'okh rokiv testuvatymut' 4-dennyi robochyy tyzhden'. Na pilotnyy proyekt vytratyat' €50 mln [In Spain, the 4-day working week will be tested for three years. The pilot project will spend € 50 million]. Retrieved from: <https://hromadske.ua/posts/v-ispantiyi-uprodovzh-troh-rokiv-testuvatimut-4-dennij-robochij-tizhden-na-pilotnij-proyekt-vitratyat-euro50-mln> (accessed 22 January 2022).
10. Ne napruzhuuychys': v yakykh krayinakh naykorotshyy robochyy tyzhden' (infografika) [Without strain: In which countries the shortest working week (infographic)]. Retrieved from: <https://news.finance.ua/ua/news/-/382615/ne-napruzhuuychys-v-yakykh-krayinah-najkorotshyj-robochyj-tyzhden-infografika> (accessed 10 January 2022).
11. Pega F., Náfrádi Bá, Momen N., Ujita Y., Streicher K., Prüss-Üstün A., Descatha A., Driscoll T., Fischer F., Godderis L., Kiiver H., Li J., Hanson L., Rugulies R., Sørensen K., Woodruff T. (2021) Global, regional, and national burdens of ischemic heart disease and stroke attributable to exposure to long working hours for 194 countries, 2000–2016: A systematic analysis from the WHO/ILO Joint Estimates of the Work-related Burden of Disease and Injury, *Environment International*, vol. 154. Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.envint.2021.106595>. (accessed 15 January 2022).
12. Rugulies R., Sørensen K., Tecco C., Bonafede M., Rondinone B., Ahn S., Ando E., Ayuso-Mateos J., Cabello M., Descatha A., Dragano N., Durand-Moreau Q., Eguchi H., Gao J., Godderis L., Kim J., Li J., Madsen I., Pachito D., Sembajwe G., Siegrist J., K. i Tsuno Y., Ujita J., Wang A., Zadow S., Iavicoli, Pega F. (2021) The effect of exposure to long working hours on depression: A systematic review and meta-analysis from the WHO/ILO Joint Estimates of the Work-related Burden of Disease and Injury, *Environment International*, vol. 155. Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.envint.2021.106629>. (accessed 16 January 2022).
13. Troyan I. (2022) Chotyrydennyi robochyy tyzhden' u Velykiy Brytaniyi: zarplaty pratsivnykam ne skorochuvatymut' [Four-day work week in the United Kingdom: salaries will not be reduced by employees]. Retrieved from: <https://zaborona.com/u-velykobrytaniyi-testuvatymut-chotyrydennij-robochij-tyzhden-yak-cze-praczyuvatyne/> (accessed 11 January 2022).

14. U Noviy Zelandiyi kompaniya vvela 4-dennyi robochyy tyzhden' bez urizannya zarplatni [In New Zealand the company entered a 4-day work week without cutting salaries]. Retrieved from: https://lifestyle.24tv.ua/u_noviy_zelandiyi_kompaniya_vvela_4_dennyi_robochiy_tizhden_bez_urizannya_zarplatni_n1041908 (accessed 10 January 2022).
15. Zalyevs'ka, O. (2021) Chotyrydennyi robochyy tyzhden': za i proty [Four Days Working Week: Positive and Negative Signs]. Retrieved from: <https://buduysvoe.com/publications/chotyrydennyi-robochyy-tyzhden-za-i-proty> (accessed 10 January 2022).
16. Zhurakivska V. Yu. (2021) Normy robochoho chasu: vstanovlennya ta tryvalist' [Norms of working time: establishment and duration]. Retrieved from: https://buh.ligazakon.net/aktualno/9653_normi-robochogo-chasu-vstanovlennya-ta-trivalst (accessed 15 January 2022).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-18>

САМОТНІСТЬ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

Ірина Нестеренко,

*аспірант лабораторії соціальної психології особистості
Інституту соціальної та політично психології
Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-6759-0418
irinanesterenko93@gmail.com*

Анотація. Проаналізовано семантичне поле поняття «внутрішньо переміщені особи» та його зв'язок з поняттями «переселенці», «біженці», «вимушені мігранти». Визначено, що однією з основних ознак «вимушеної міграції» є становлення різного роду небезпеки та загрози, відчуття невизначеності власного майбутнього у результаті психологічних травм, часто у зв'язку із тим, що громадяни анексованого Криму та окупованих областей Донецька і Луганська стали свідками руйнувань та різних видів насильства.

Обґрунтовано термін «вимушена внутрішня міграція» для українських ВПО, що здійснили переїзд внаслідок подій гібридної війни. Охарактеризовано та концептуалізовано сучасне поняття самотності особистості. Виявлено, що факторами суб'єктивного переживання самотності внутрішньо переміщених осіб є особливості системи соціальної підтримки, травматичність подій, стиль належності, стигматизація статусу ВПО. З'ясовано, що разом з негативними чинниками, що викликають самотність особистості загалом, ситуація вимушеного переїзду призводить до кризи особистісної, громадської (локальної) та соціальної ідентичностей.

Ключові слова: самотність, внутрішньо переміщені особи, вимушена міграція, біженці, ідентичність, соціальна ізоляція, стигматизація.

LONELINESS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS OF UKRAINE: THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM

Iryna Nesterenko,

*Postgraduate Student of the Laboratory of Social Psychology of Personality
Institute for Social and Political Psychology of the
National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-6759-0418
irinanesterenko93@gmail.com*

Abstract. The semantic field of the concept of "internally displaced persons" and its connection with the concepts of "migrants", "refugees", "forced migrants" are analyzed. It is determined that one of the main signs of "forced migration" is the emergence of various dangers and threats, feelings of uncertainty of their own future as a result of psychological trauma, often due to citizens of annexed Crimea and occupied Donetsk and Luhansk regions witnessed destruction and various types of violence. The term of personality loneliness is characterized and conceptualized. It was found that the subjective experience of loneliness of internally displaced persons is influenced by the peculiarities of the social support system, the trauma of events, the style of belonging, the stigmatization of the status of IDPs. It was found that together with the negative factors that cause loneliness in general, the situation of forced relocation triggers a crisis of personal, public (local), and social identities.

Key words: loneliness, internally displaced persons, migration from perforce, refugees, identity, social isolation, stigmatization.

Основна частина. Значним наслідком збройного конфлікту в Україні, що пов'язаний з анексією Криму та окупацією частини Донбасу, стало формування нового соціального статусу серед населення – внутрішньо переміщені особи (ВПО). З 2015 року Україна увійшла до десятки країн з найбільшою кількістю ВПО (UNHCR, 2018). За даними Міністерства соціальної політики України станом на кінець 2016 року, на обліку перебувало 1 331 742 сім'ї переселенців (1 652 512 внутрішньо переміщених осіб).

Попри те, що протягом восьми років збройної агресії РФ проти України, проблема ВПО не втрачала своєї актуальності, 24 лютого 2022 року під час запровадження військового стану на всій території України, проблема міграції українців у зв'язку з потребою евакуації набула більших масштабів. За цей час багато людей, які втратили житло, та були змушені тікати від війни – отримали оселі від проєктів державних забудовників, волонтерських чи підприємницьких організацій, соціально-психологічну підтримку, відновлення у реабілітаційних центрах. Втім, багато з них і досі змушені поневірятися деінде. Почуття самотності, загалом, закономірно актуалізується у міграційних процесах. Головним чином, це переживання актуалізується кризою ідентичності. У свою чергу, варто зважати, що вибудова та актуалізація нових ідентичностей є складним та кропітким багаторічним процесом (Блинова О. 2017; Губеладзе І. 2015; Лазаренко В. 2019).

Емоційні стани та особливості реагування внутрішніх мігрантів на стрес невизначеності, підсилені нарративами медійних політичних маніпуляцій, справляють чималий вплив на їхні адаптивні можливості, провокуючи виникнення низки негативних психологічних феноменів. Відчуття інакшості, ізоляваність від спільноти, в якій вони опинилися, переживання самотності й нездатності отримати підтримку – потенційні ризики для благополуччя ВПО, які становлять значну частку населення нашої країни. Отже, за мету дослідження було поставлено: здійснити теоретичний пошук та концептуалізувати поняття самотності внутрішньо переміщених осіб.

Внутрішньо переміщених осіб в Україні називають по-різному: «переселенці», «біженці», «вимушені мігранти». Деякі науковці стверджують, що українці зі статусом ВПО фактично стали біженцями у власній країні. Наразі, відповідно до Статті 1 чинного Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець, або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру (Закону України «Про забезпечення прав і свобод...», 2022). Стаття 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового або додаткового захисту» передбачає, що це особа, яка, *не є громадянином України, і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства, (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань* перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань (Закон України «Про біженців...», 2016).

Разом з тим, загальновідомо, що жителі окупованих територій були змушені отримати нові паспорти російського громадянства. Це дало країні агресору можливостями створення нових нарративів щодо ідентичності громадян тимчасово окупованих Українських територій. Також, з кожним роком окупації загострювалася прірва у питанні середньої та вищої освіти мешкан-

ців окупованих територій. Зважаючи на те, що ці школярі та студенти отримували атестати та дипломи російського зразка, кожного наступного року, починаючи з літа 2014 року, такі випускники ставали більш віддаленими від програм МОН України. Відповідно, здійснити внутрішнє переселення щоб стати абітурієнтами ЗВО на підконтрольних Україні територіях, або влаштуватися на роботу з російським дипломом не визнаних закладів освіти ставало новими викликами для нормативного врегулювання та ідентичності таких українців. Тобто, місцеве населення Криму та окупованої частини Донбасу, з одного боку дійсно залишається визнаними громадянами України, з іншого боку – є видимі наслідки намагань російської влади вважати цих людей представниками своєї федерації.

Дійсно, вимушені переселенці – це громадяни, що мали змінити місце свого проживання через вчинене щодо них насильство, або у разі реальної загрози переслідування за ознакою расової чи національної належності. А біженців відрізняє небажання або неможливість користуватися правами та захистом держави, до якої був здійснений переїзд. На думку І. Леонової (2015), такий стан справ створює умови, за яких український переселенець, не отримавши навіть певного статусу (такого як ВПО), відчуває себе поза правовим полем, беззахисним, переживає порушення власної ідентичності (оскільки на питання: «хто я?» може слідувати відповідь: «ніхто»).

Дослідники західних країн, даючи визначення українським ВПО з непідконтрольних державі територій, також використовують поняття «біженці» і «вимушені мігранти». Обґрунтовуючи термін «біженці», директор Центру східноєвропейських та міжнародних досліджень Оксфордського університету у Німеччині S. Gwendolyn (2020) пояснює, що переселенці з окупованих українських територій не представляють собою політичної або соціальної згуртованої організації, а постають, насамперед, як категорія соціальної політики чи гуманітарної допомоги.

У свою чергу, українська науковиця О. Капінус (2017) пропонує оперувати терміном «внутрішні вимушені мігранти» навіть на рівні нормативно-правових актів. Утім, варто звернути увагу, що поняття вимушеної та примусової міграції можуть різнитися. Так, до примусової міграції відносять депортацію як примусове насильницьке переселення осіб державою (наприклад примусове внутрішнє переселення українців внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС 1986 року). А до критеріїв вимушеної міграції слід віднести переселення внаслідок військових, політичних подій, а також переслідувань на ґрунті релігійної, етнічної національної належності (Жванія, 2015). Зосереджуючи ж увагу на кримських ВПО, вчений університету Вісконсін-Медісон А. Charron (2020) доходить висновків, що міграція з окупованого Криму на материкову Україну не є ані виключно вимушеною, ані цілком добровільною.

Централізоване переселення мешканців окупованих територій Криму і Донецької та Луганської областей відбувалося восени-взимку 2014-2015 р. У цей період представники українських органів влади організовано допомагали здійснити переїзд (внутрішню міграцію) мешканцям вказаних регіонів, охарактеризувавши цей процес як евакуацію. Тобто, виходячи з того, що процес евакуації (якщо він не навчальний) здійснюється в разі, коли людям загрожує небезпека, та з того, що однією з основних ознак «вимушеної міграції» є становлення різного роду небезпеки та загрози, явище внутрішнього переміщення громадян анексованого Криму та окупованих областей Донецька і Луганська ми вважаємо цілком виправдано називати «вимушена внутрішня міграція».

Якщо потреба мешканців анексованої та окупованої у 2014-2015 роках української території переїхати, або в прямому чи переносному сенсі тікати, є до певної міри зрозумілою та виправданою для української спільноти, що приймає, то мотиви внутрішньої міграції мешканців територій проведення АТО (ООС) частіше залишаються незрозумілими та, навіть, викликають обурення. Зокрема, зустрічаються такі наративи: «Ви спочатку зрадили Україну, під-

корившись ворогові, а тепер, відчувши гіркий результат брехливих обіцянок російської влади, проситесь назад до України» (Тараненко, 2017).

За даними соціологічного дослідження в межах Української миротворчої школи Посольства Великої Британії в Україні, серед мешканців тимчасово окупованих територій спостерігається практика «відкладання переїзду». Йдеться про те, що люди до останнього моменту не хотіли вірити, що місце їх постійного проживання (територія ООС) стало небезпечним. До прикладу, жінка середнього віку з м. Щастя (окупований схід України), зазначала таке: «До последнего сидела, а потом уже как стало страшно, сидеть, ждать и бояться – нет смысла. В подвалах прятались, ванной, туалете. Матрасы накидывала на окно, подушки, знаете, оно как волной идет, чтоб осколки не попали на детей, потом еще матрасы на детей накидывала. А сама я сидела в шкафчике, у меня шкафчик маленький на кухне вот я сама там сидела, а дети были у меня в комнате» (Міхеєва, & Серєда, 2015).

Вивчаючи позиції мешканців Сходу і Заходу щодо подій на Донбасі як основи майбутнього ціннісного порозуміння, В. Васютинський (Коробка, Л. М., Васютинський, В. О., et. al, 2019) з поміж отриманих методом контент-аналізу даних напівстандартизованого інтерв'ю науковець виділив наступне. Зафіксовані відмінності у поглядах та цінностях видалися не стільки роз'єднувальними, скільки, скоріше об'єднувальними у представників Східної та Західної областей. Істотною мірою, спільні наративи стосувалися переживань через війну та смерті, а відмінні – звинувачень та обурень стосовно втручання українців із Заходу до справ Донбасу. В оцінках респондентів із міст Маріуполя та Львова, загалом на думку автора, виявилася вагома підстава пошуку і досягнення ціннісного порозуміння між мешканцями східних і західних регіонів як основи громадянського миру в Україні.

У працях, присвячених емоційним станам внутрішньо переміщених осіб, йдеться насамперед про самотність, яка виникає внаслідок відсутності ідентифікації з приймаючою громадою (Трубавіна, 2015), страху, що внутрішніх мігрантів співвідноситимуть із ворогом, а також внаслідок кризи їхньої власної ідентичності (Лазаренко, 2019; Блинова, 2017). У роботі І. Трубавіної (2015) визначено основні проблеми, притаманні ВПО, – відчуття незначеності власного майбутнього у результаті психологічних травм, часто у зв'язку із тим, що вони були свідками руйнувань та різних видів насильства. Звідси й інші пласти проблем: змушені покинути власні оселі, ВПО зустрілися з почуттям провини, безпорадності та віктимності, агресією, страхом та тривогою перед змінами, горем та переживанням втрати, кризою ідентичності. Всередині родин, які були змушені переїхати, кожен член сім'ї міг переживати власну особистісну кризу, тобто переживати ці події по-своєму, що лише ускладнювало можливість взаємопорозуміння та взаємопідтримки (Трубавіна, 2015). У дослідженні дисертантки Лабораторії психології мас і спільнот ІСПП НАПН України В. Лазаренко (2019) запропоновано поняття «переселенської ідентичності», адже соціальна ситуація переселення значно вплинула на самосприйняття переміщених осіб. У ході якісного аналізу даних ВПО з Донбасу також було виявлено, що їм характерна «екзистенційна відчуженість», що вбачається як симптом особистісної кризи.

Професор Херсонського державного університету О. Блинова серед чинників конструктивного розв'язання кризи ідентичності ВПО виділяє, в першу, чергу соціальні (групові). До них, зокрема, науковиця віднесла міру добровільності та вимушеності переїзду, благополуччя подружніх стосунків у родині мігранта, наявність соціальної підтримки, якість соціального капіталу мігранта, позитивне сприйняття переселенцями та представниками приймаючої спільноти один одного, державну політику, спрямовану на підтримку інтеграції внутрішніх мігрантів, що евакуювалися в більш безпечні регіони. До другої групи чинників авторка віднесла індивідуальні чинники. Серед них: вік та стать, міра рівня освіти та соціального статусу, наявність внутрішнього локусу контролю, гнучкість та диференційованість Я-концепції,

«когнітивна складність», толерантність до невизначеності, комунікативна компетентність (Блинова, 2017).

Емпірично дослідивши питання соціальних ідентичностей та їх зв'язку із прикордонними конфліктами, В. Пушкар та О. Малишева (2015) серед багатьох інших аспектів виділили громадську ідентичність. Науковці зазначили, що з метою досягнення групової єдності, носії деяких соціальних ідентичностей в областях, близьких до регіонів воєнного конфлікту, створюють та експлуатують соціальні уявлення про негативний образ колективного Іншого як такого, що становить пряму загрозу. Як результат, мешканці цих регіонів часто мають амбівалентні настанови, що породжує несумісність певних ідентичностей і, тим самим, унеможлиблює їх мирне співіснування, стає підґрунтям для міжособистісних конфліктів.

Така асиметрія ідентичностей, вірогідно, пов'язана зі стигматизацією громадян та поглибленням ворожнечі між ними, що, на думку більшості дослідників, які займаються проблемами ВПО, є наслідками медійних наративів східної держави-агресора у ході ведення нею гібридної війни. Так, у своїх дослідженнях проблем адаптації, стратегій та причин переселення внутрішньо переміщених осіб О. Міхеєва та В. Середа (2015) також підкреслюють, що низка соціокультурних проблем, із якими зіштовхуються українські внутрішні мігранти зі Сходу та Криму, пов'язані із різними світоглядами, моделями поведінки, політичними переконаннями та мовою. Співробітники лабораторії консультативної психології та психотерапії Інституту психології імені Г.С. Костюка в своїх дослідженнях також наголошують на необхідності створення нових само-ідентифікацій ВПО. Психолога, що працює із переселенцем у новому місці перебування, дослідники вбачають за представника нового середовища, і тому, емпірично вивчають образ такого спеціаліста у роботі з ВПО (Плескач, & Уркаєв, 2018).

Одними з першочергових проблем ВПО є психологічні наслідки соціальної депривації та ізоляції (Леонова, 2015), загострення переживання самотності. Самотність може виступати об'єктивним статусом, тобто стосуватися людини, що проживає сама, або не має сім'ї, однак акцентуємо не на фізичній ізоляції, а саме на суб'єктивному відчутті браку потрібних значущих соціальних контактів. Через нестачу емоційної близькості самотність може переживатися як покинутість чи відірваність від соціуму, навіть якщо в оточенні є багато різних людей. Під час такого переживання бракує довіри та симпатії, тобто глибокого емоційного зв'язку, який характеризує наявність справжніх друзів, колег-однодумців, рідних та близьких.

Дослідники різних культур відрізняють самотність за своїм лінгвістичним значенням від дуже близьких і споріднених у вжитку понять самоти або усамітнення. «Самотність» (loneliness) значно частіше має індикатори негативного емоційного стану, тоді як «усамітнення» (solitude) радше відтворює позитивний стан духовного збагачення шляхом повернення до себе, своїх потреб, бажань та ціннісних орієнтацій. У свою чергу, «одинокість» частіше вживається для позначення офіційного чи об'єктивного статусу як-то відсутність подружньої пари чи відсутність серед живих близьких родичів, членів сім'ї, або одноосібного проживання у помешканні.

Проблема самотності є широко вивченою у сучасній психологічній науці. Великою мірою це пов'язано з тим, що численні спроби концептуалізувати поняття самотності розпочалися ще до самостійного становлення психологічної науки, а саме з витоків філософії. Особливу увагу проблемі переживання самотності надавали представники екзистенціалізму, розглядаючи її в якості принципу замкненого антропологічного універсуму, відповідно до якого внутрішня ізолюваність – основа індивідуального буття будь-якої людини. Втім, різноманітні психологічні підходи здебільшого концептуалізують самотність як багатомірне полідетерміноване явище.

Таким чином, можна вбачати три виміри такої концептуалізації. До першого можна віднести підходи, у яких самотність семантично пов'язана з *відсутністю інтимної прихильності*, відчуттям порожнечі, залишеності та незрозумілості іншими (Fiske, 2013; Lieberman,

2013; Cascioppo, & Patrick, 2008). Сюди можна віднести багаточисельні західні дослідження, що розглядали самотність через призму потреби соціальної належності (the need to belong). Застосування підходів метатеорії потреби належності у розумінні соціальної природи самотності знайшли своє відображення у дослідженнях М. Lieberman (2013), який вивчає неврологічну основу соціальної поведінки загалом, а також у емпіричних дослідженнях J. Casioppo & W. Patrick (2008), що за своєю суттю відображають неврологічну основу безпосередньо самотності. Таким чином, науковці констатують, що людський мозок еволюціонував, значною мірою, задля задоволення соціальних потреб.

До другого виміру концептуалізації можна віднести певні *емоційно-комунікативні* підходи, що стосуються самотності як недостатньої *кількості* соціальних стосунків. Ця нестача може супроводжуватися відчуттями або почуттями печалі та туги, «порожнечі», власної відірваності, а також певним компонентом депривації. З цього погляду, самотність людини виникає як результат невідповідності між соціальним досвідом та соціальним очікуванням (Rokach, 2018). На формування таких очікувань впливають соціальні настанови, які транслюють рідні, школа, професійне оточення, а також політичні сили через безпосереднє спілкування та медіа-наративи. Тож, самотність тут розглядається як тонкий баланс між соціальними нормами та особистими потребами, які можуть різнитися від культури до культури.

Власне, третій вимір – самотність як результат кризи *ідентичності*. Цей підхід передбачає, що сформована, стійка соціальна ідентичність може сприяти зменшенню переживання самотності. Так, результати нещодавнього емпіричного дослідження С.Н. Peterson (2018) показали, що при вираженій соціальній ідентичності учасники повідомляють про нижчий рівень емоційної та соціальної самотності порівняно з іншими групами.

Одна з найбільш фундаментальних моделей самотності у психологічних дослідженнях (Rokach, 1989) розглядає її обумовленість такими трьома кластерами: дефіцит стосунків, травматичні події, змінні характеру та розвитку.

Кластер *дефіциту стосунків* включає три фактори:

- фактор *соціального відчуження* (що містить «сепарацію від близьких» та «ізоляцію від інших»);
- фактор *неадекватної системи соціальної підтримки* (яка, у свою чергу, складається зі «скаліченої соціальної підтримки» та «неналежності»);
- фактору *складних стосунків* (що має такі складові, як «нездійснені стосунки» та «жорстокі стосунки»).

Кластер *травматичних подій* також має у своєму складі три фактори, а саме:

- *мобільність/зміни* (поділяється також на «відірваність від власного коріння» та сепарацію від сім'ї чи значущих інших);
- *втрати* (містить «смерть» та «розрив стосунків»);
- *кризи* (різкі або значні зміни у «Внутрішньому Всесвіті», усвідомлення кінцевості буття);

Кластер *змінних характеру та розвитку* поділяється на такі два фактори:

- *дефіцити розвитку* (що також включають «холодний дім», сімейний розкол, периферійність батьків, епізодичні дитячі травми);
- *особистісні вади* (страх перед близькістю, негативне самосприймання, дефіцит соціальних навичок, захворювання або фізичні вади, авersive соціальний досвід).

Американський дослідник J. Сассіорро (2015) та його послідовники визначають три інші категорії самотності, що відображають тип стосунків зі складниками «нестачі». *Інтимна*, або безпосередньо емоційна самотність, є відображенням прагнення мати близьку людину для глибокого зв'язку любові й довіри. Самотність, що відноситься до виміру *соціальної*, передбачає прагнення мати якісну дружбу, соціальне товариство та підтримку. Також виділяється

так звана *колективна* самотність, де людина позбавлена кола спілкування чи спільноти людей, які поділяють її розуміння сенсу життя, цінності та інтереси. Відповідно, почуття самотності виникає, коли є брак стосунків у будь-якому з цих вимірів, тому повноту і якість життя можливо забезпечити лише шляхом наповнення кожного з них.

Прихильники теорії належності вважають найголовнішим предиктором успіху та здоров'я у взаємовідносинах (як інтимних, романтичних, так і сімейних й будь-яких платонічних) стиль психологічної належності (*attachment style*). Більше того, деякі емпіричні дослідження вказують на те, що стиль належності у стосунках впливає на суб'єктивне відчуття самотності, та, навіть, є одним з факторів його виникнення (Berlin, Cassidy, & Belsky, 1995). Суттєвим виявляється зв'язок між показниками самотності та належності. У дослідженні Wiseman et al. (2006) самотність респондентів значно корелювала з показниками уникнення належності й тривожної належності, та обернено корелювала з показниками безпеки (відчуття захищеності, можливості ефективно спілкуватися без остраху бути вразливим у своїх стосунках). Крім того, тривожно-амбівалентний стиль належності позитивно корелював із самокритикою та залежністю. А конструкт самокритики виявився медіатором між належністю та самотністю.

Не дивлячись на те, що психометричний аналіз демонструє симптомологічну, статистичну та функціональну розрізненість самотності й депресії, самотність збільшує окремі прояви депресивної симптоматики. Йдеться насамперед про погіршення апетиту, безсоння або тривожний сон, пов'язані з факторами об'єктивної соціальної ізоляції та соціально-демографічними змінними сприйняття стресу і соціальної підтримки (Cacioppo, & Cacioppo, 2018).

Самотність є наслідком замкненості на негативному колі емоцій, що включає почуття провини, образу, аутоагресію, відчуження, недовіру до інших. Це, у свою чергу, поступово звужує коло довірливого спілкування. Тобто кількість спілкування з оточуючими людьми може мати вигляд достатньої, але зникає відчуття його цінності. Зв'язок з іншими людьми перетворюється у механічну дію, монотонний обмін інформацією. Спостерігається дестабілізація особистісної ідентичності, що призводить до складнощів в опануванні життєвих труднощів, які перетворюються в нерозв'язні проблеми і, накопичуючись, спричинюють ще сильнішу самотність, людина відчувається ніким не зрозумілою і глибше занурюється в депресивні стани.

Отже, у контексті вимушеного переселення можемо визначити *самотність* як переживання (стан, почуття) особистістю неприємної або неприпустимої відсутності якості певних стосунків. Сюди входять ситуації, коли кількість існуючих стосунків менша, ніж вважається бажаною або допустимою, а також ситуації, коли бажана близькість не була реалізована. Таким чином, розглядається самотність, що включає спосіб сприйняття, переживання та оцінки переселенцем своєї ізольованості та відсутності спілкування з іншими людьми.

Висновки. Тікаючи від війни в інші регіони України, переселенці з Донбасу та Криму, як і більшість будь-яких мігрантів, були приречені зануритися в переживання покинутості та ізольованості. Для багатьох з них переживання самотності підживлюється почуттям втрати рідних чи друзів, статусу, успішного бізнесу, власної оселі, що залишилися у владі окупантів, або були знищені у ході військових операцій.

Таким чином, ключовими предикторами самотності ВПО можна визначити *втрату* певного статусу; *кризу особистісної ідентичності*; *стигматизацію ВПО* в умовах гібридної війни; *почуття провини*.

Зазначені фактори та передумови виникнення та заглиблення почуття самотності ВПО стають на заваді психологічного благополуччя, почуття безпечної належності до української національності, нарощування соціального капіталу, формуванню нової локальної (просторової) ідентичності внутрішнього мігранта.

References:

1. Blynova, O. (2017). *Sotsialno-psykholohichni chynnyky podolannia kryzy identychnosti vymushenykh mihrantiv [Socio-Psychological Factors of Overcoming the Identity Crisis of Forced Migrants]*. Osobystist' yak sub'yekt podolannya kryzovykh sytuatsiy : psykholohichna teoriya i praktyka [Personality as a subject for crisis management: psychological theory and practice], Sumy: SumDPU imeni A. S. Makarenka, (pp. 162-179) [in Ukrainian].
2. Vasiutynskyi, V. (2017). Indyvidualni i kolektyvni stratehii adaptatsii miskykh hromad do zhyttia v period voiennoho konfliktu [Individual and collective strategies for adaptation of urban communities dwellers to life in times of an armed conflict]. *Problems of Political Psychology*, 5 (19), 43–53. [in Ukrainian].
3. Hubeladze I. (2015) *Silska molod u misti: poshuk identychnosti* [Rural youth in the city: the search for identity]. Kyiv: Milenium. [in Ukrainian].
4. Zhvaniia T. (2015). Suchasna vymushena mihratsiia: sotsialno-politychni aspekty [Modern forced migration: socio-political aspects]. *Suchasne suspilstvo: politychni nauky, sotsiolohichni nauky, kulturolohichni nauky – Modern society: political science, sociological sciences, cultural sciences*, 46-56 [in Ukrainian].
5. *Zakon Ukrainy «Pro bizhentsiv ta osib, yaki potrebuiut dodatkovoho abo tymchasovoho zakhystu» 2016 [Law of Ukraine "On Refugees and Persons in Need of Additional or Temporary Protection" 2016]*. Ofitsiynyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text> [in Ukrainian].
6. *Zakonu Ukrainy «Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib» 2022. [Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons" 2022.]*. Ofitsiynyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> [in Ukrainian].
7. Kapinus O. (2017). Derzhavne rehuliuвання vymushenoї mihratsii: poniatiino-katehorialnyi aparat [State regulation of forced migration: conceptual and categorical apparatus]. *Public Administration and Local Government, issue, №3(34)*, (pp. 17–25) [in Ukrainian].
8. Korobka, L., Vasiutynskyi, V., Vinkov, V., Hubeladze, I., Husiev, I., & Mialenko V. (2019). Spilnota v protsesi tsinnisnoho porozuminnia v umovakh voiennoho konfliktu [Community in the process of value understanding in conditions of military conflict]. *Spilnota v umovakh voiennoho konfliktu: psykholohichni stratehii adaptatsii [Community in the context of military conflict: psychological strategies of adaptation]*. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD, 222–295. [in Ukrainian].
9. Lazarenko V. (2019) Kartohrafuiuchypereseleennia: potentsial vykorystanniapsykhoheohrafichnykh metodiv dlia vyvchennia sotsialno-psykholohichnoho zmistu vymushenoho pereseleennia [Mapping displacement: the potential of using psychogeographical methods to explore the socio-psychological meaning of displacement]. *Problemy politychnoi psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats – Problems of political psychology. Collection of scientific works*, 8(22), 49–62 [in Ukrainian].
10. Leonova I. (2015). Teoretychnyi analiz problemy sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii vymushenykh pereselentsiv v Ukraini [Theoretical analysis of the problem of social and psychological adaptation of internally displaced persons in Ukraine.]. *Aktualni problemy sotsiolohii, psykholohii, pedahohiky – Current issues of sociology, psychology, pedagogy*, 4(29), 94-100 [in Ukrainian].
11. Mikheieva O., Sereda V. (2015). *Suchasni ukrainski vnutrishno peremishcheni osoby: osnovni prychny, stratehii pereseleennia ta problemy adaptatsii [Modern Ukrainian internally displaced persons: main causes, resettlement strategies and adaptation problems]*. In *Stratehii transformatsii i preventsii prykordonnykh konfliktiv v Ukraini – Lviv: Halytska vydavnycha spilka*, 9–49 [in Ukrainian].
12. Pleskach B., Urkaiev V. (2018). Subiektyvnyi obraz spetsialista ta yoho znachennia dlia rozvytku psykhoterapevtychnykh stosunkiv z vnutrishno peremishchenymy osobamy. [Subjective image of a specialist and its significance for the development of psychotherapeutic relationships with internally displaced persons]. In *Aktualni problemy psykholohii. Konsultatyvna psykholohiia i*

- psykhoterapiia – Current issues of psychology. Counseling psychology and psychotherapy*, 3(14), 153–190. [in Ukrainian].
13. Pushkar V., Malysheva O. (2015). *Sotsialni identychnosti ta yikh zviazok iz prykordonnymy konfliktamy [Social identities and their connection with border conflicts]*. In *Stratehii transformatsii i preventsii prykordonnnykh konfliktiv v Ukraini Halytska vydavnycha spilka – Strategies for Transformation and Prevention of Border Conflicts in Ukraine*, Lviv: Galician Publishing Union, 50–135 [in Ukrainian].
  14. Taranenko O. (2017). Pereselentsi, bizhentsi, vyhnantsi? Semantychno-tsinnisna nevyznachenist statusu VPO v ukrainskii masovii svidomosti [Immigrants, refugees, exiles? Semantic and value uncertainty of IDP status in the Ukrainian mass consciousness]. ISSN 2308–3255 *Dialog: Mediaindustrii – Dialogue: Media industry*, 23, 93–119 [in Ukrainian].
  15. Trubavina, I. (2015). Problemy vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini yak osnova sotsialno-pedahohichnoi roboty z nymy [Problems of internally displaced persons in Ukraine as a basis of social and pedagogical work with them]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii. Sumy – Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies. Sumy*, 8(52), 434–446 [in Ukrainian].
  16. Berlin, L., Cassidy, J. & Belsky, J. (1995) Loneliness in Young Children and Infant Mother Attachment: A Longitudinal Study. *Merrill-Palmer Quarterly*, 41(1), 91–103. [in English].
  17. Braithwaite, A., Salehyan, I. & Savun, B. (2019) Refugees, Forced Migration, and Conflict: Introduction to the Special Issue, *Journal of Peace Research*, 56(1), doi:10.1177/0022343318814128. [in English].
  18. Cacioppo S., Grippo A., London S., and Cacioppo J. (2015) Loneliness: Clinical Import and Interventions. *Perspectives on Psychological Science*, 10(2), <https://doi.org/10.1177/1745691615570616>. [in English].
  19. Cacioppo J., Cacioppo S. (2018) Loneliness in the Modern Age: An Evolutionary Theory of Loneliness (ETL) *Advances in Experimental Social Psychology Volume 58, 2018*, 127–197, doi:10.1016/bs.aesp.2018.03.003. [in English].
  20. Cacioppo, J.T., & Patrick, W. (2008). Loneliness: Human Nature and the need for social connection. *New York, NY: W.T. Horton & Company*. [in English].
  21. Charron A. (2020). Somehow, We Cannot Accept It’: Drivers of Internal Displacement from Crimea and the Forced/Voluntary Migration Binary, published online: 03 Feb 2020, doi: 10.1080/09668136.2019.1685649. [in English].
  22. Fiske, S. (2013). Social beings: Core motives in social psychology (3rd ed). *Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.* [in English].
  23. Gwendolyn S. (2020) War and Displacement: The Case of Ukraine, *Europe-Asia Studies*, 72:3, 347–353, DOI:10.1080/09668136.2020.1728087. [in English].
  24. Hawkley, L., & Cacioppo, J. (2010). Loneliness Matters: A Theoretical and Empirical Review of Consequences and Mechanisms. *Annals of Behavioral Medicine*, 40, 218–227. doi:10.1007/s12160-010-9210-8 [in English].
  25. Lieberman, M. (2013). *Social: Why our brains are wired to connect*. New York, NY: Broadway Books. [in English].
  26. Peterson, C. (2018). How social identity influences social and emotional loneliness. *Walden University*, Retrieved 13 June 2020 from <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations/5772/>. [in English].
  27. Rokach, A. (1988). Theoretical Approaches to Loneliness: From a Univariate to a Multidimensional Experience. *Review of Existential Psychology and Psychiatry*, 19, 225–254. [in English].
  28. Rokach, A. (2018). Effective Coping with Loneliness: A Review. *Open Journal of Depression*, 7, 61–72. doi: 10.4236/ojd.2018.74005. [in English].
  29. UNHCR (2018) *Global Trends: Forced Displacement in 2017* (Geneva, UNHCR), available at: http://www.unhcr.org/global_trends2017, accessed 20 January 2020. <https://bit.ly/3qx2O8r> [in English].

30. Vanhalst, J., Luyckx, K., Raes, F., & Goossens, L. (2012). Loneliness and depressive symptoms: The mediating and moderating role of uncontrollable ruminative thoughts. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary And Applied*, 146(1-2), 259-276. doi:10.1080/00223980.2011.555433. [in English].
31. Wiseman, V., Kim, M., Mutabingwa, T. K., & Whitty, C. J. (2006). Cost-effectiveness study of three antimalarial drug combinations in Tanzania. *PLoS medicine*, 3(10), 1844–1850. doi: 10.1371/journal.pmed.0030373. [in English].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-19>

NARRATIVE AS A MEANS OF FORMING A SOCIALLY SUCCESSFUL PERSONALITY OF A HIGH SCHOOL PUPIL

Valeriia Necherda,

Ph.D. in Pedagogic Sciences, Senior Researcher of the Laboratory of Physical Development and Healthy Lifestyle of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-2571-5785

necherda@gmail.com

Abstract. The article is dedicated to the role of narrative in the formation of a socially successful personality of a high school pupil. The objectives of the research are to summarize data on the narrative approach and methods of narrative, highlight the pedagogical potential of narrative methods and the successful experience of their implementation in the practice of forming a socially successful personality of high school pupils. Theoretical methods (analysis, reinterpretation and generalization of data) and empirical methods (event analysis, content analysis) were used in the research process.

The author clarifies the essence of the concepts of «socially successful personality of the pupil» and «narrative», the qualities and competencies of the pupil are emphasized which are necessary for social success, their development takes place through narrative methods. Based on the results, the importance of the narrative in the formation of a socially successful personality of a high school student is proved.

Key words: narrative approach, narrative method, oral history method, essay method, storytelling method, socially successful personality, high school pupil.

Introduction. In the modern education system of Ukraine it is important to educate high school pupil who are able to fully demonstrate their knowledge and skills during further study, realize themselves in professional self-determination, successfully achieve goals, be ready to overcome difficulties and adapt to various social changes, be competitive, focused and mobile in the complex changing realities of today. That is why the formation of a socially successful personality of high school pupils is currently an urgent task of general secondary education, which in the educational environment is solved by implementing various pedagogical tools, approaches, methods that make the educational process modern and interesting, create favorable conditions for discussion of various difficult life situations for pupils and their effective interaction with others, expand pupils' opportunities to work with information, activate the processes of reflection, self-control and self-education. Narrative is such a means of appealing to the consciousness and emotions of the growing generation.

The purpose and objectives of the research. Based on the abovementioned, the main purpose of our research is to determine the modern role of narrative in shaping the socially successful personality of high school pupils. Accordingly, our tasks are to summarize data on the narrative approach and methods of narrative, highlight the pedagogical potential of narrative methods and the successful experience of their implementation in the practice of forming a socially successful personality of high school pupils.

Research methods. To achieve the goal and the objectives of the research we used a set of different psychological and pedagogical methods. As method we meant «a way of knowing the reality being studied, which allows to solve problems and achieve the goal of search activity» (Honcharenko, 2008: 123).

In the process of research we used theoretical and empirical methods. The analysis of psychological and pedagogical literature was chosen as theoretical methods to clarify the essence of the basic concepts

of research «socially successful personality of the pupil» and «narrative», as well as reinterpretation and generalization of data obtained by working with high school pupils. Empirical methods were event analysis of educational practice, content analysis of reports of experimental educational institutions.

The research covered 482 high school students from Kyiv City, Kyiv, Vinnytsia, Mykolaiv, Odesa, Lviv and Ternopil regions.

Results of the research. The problem of forming a socially successful personality in recent years is the subject of scientific attention of representatives of psychological and pedagogical science. Researchers understand success as a certain result of personality activity (Mateiuk, 2012; Mykhailyshyn, Dovga, 2017), while social success is a systemic phenomenon characterized by a positive assessment of society, the presence of qualities and skills necessary for self-realization and continuous human development (Romanovskyi, 2011). In the context of our research, we consider *the socially successful personality of the pupil* as having basic knowledge concerning the phenomenon of social success and awareness of its value, it characterized by active life position, desire to learn and desire to influence social processes, skills and abilities to perform various social roles, is determined by the ability to self-development and social activity.

The formation of a socially successful personality in educational institutions involves the creation of conditions aimed at revealing the individuality of each pupil, his positive self-realization, education of his socially active and socially competent citizen of his country. In the process of forming a socially successful personality of a high school student, educational institutions use different approaches, forms, methods, ways and techniques of educational activities aimed at both self-improvement and development of knowledge and skills needed to take place in society.

Reseraches of modern psychological and pedagogical sources concerning the use of narrative in the educational process, allowed to obtain the following results. At present, the narrative is broadly defined as a metaphor for various forms of biography, which does not involve systematic methods of analysis and detailed recording, but at the same time has a narrower definition as a story concerning specific events of the past. The narrative «fixes the process of self-realization as a way of being a narrative text, the most important attributive its characteristic is its identity» (Isak, 2006: 37). In our research, «*narrative*» means a verbal act or verbal statement that is in fact a description of certain life events in a sequence that creates a single logical story.

Researchers Huk and Behta give «an example of a consistent narrative model in which the story goes through certain stages, complicating and enriching: the thesis – a summary of the text, the summary – is not always available in the story; orientation – information concerning the participants in the story, place of action, time and circumstances, conditions, situations in which the action unfolds; sequence of events / complications – the emergence of a problem-conflict, temporary changes in qualities, data in orientation; evaluation – the meaning and significance of actions + the position of the author-narrator to these actions; resolution / result – conflict resolution, restoration of balance; the code-return of the narrator is now from the time of the story» (Huk, Behta, 2020: 432).

Therefore, *the necessary conditions of the narrative* are the actors and the plot unfolded in time. *The idea of the narrative approach* in the educational process of general secondary education is that the construction and understanding of human life is based on stories that he tells himself or others. The approach in pedagogical research is considered to be «a set of ways, methods of considering something, influencing someone, attitude to someone or something» (Busel, 2003: 908). Thus, a certain approach used in the educational process affects its effectiveness. *The narrative approach* determines the focus on the pupil's understanding of his inner world, the pupil's self-awareness. At the same time, «the basis of pedagogical interaction is based on life examples, plots, sketches, stories that pupils learn, analyze, evaluate, try on, thus rethinking their own experience and modeling a new practice of life» (Kyrychenko, Necherda, Harbuziuk, Tarasova, 2019: 41).

The necessity for using a narrative approach is due to the need of the individual in self-knowledge

on the way to its formation. In this regard, Academician Bekh notes: «a growing individual must be able to understand both the inner world of another person and his own world, to trace their mental movements» (Bekh, 2020: 46). The narrative approach allows to increase the efficiency of the process of forming a socially successful personality of a high school pupil, because with its assistance the pupil gets the opportunity to study and summarize their own life experience, experience and draw conclusions from different life stories, gain reflection skills. «It is the narrative approach that creates the conditions for finding and understanding meanings in various forms and manifestations of life. With assistance of narrative, a person can comprehend broader, more complex and more differentiated contexts of his own experience» (Tymchuk, 2014: 358–359).

Note that, forming a socially successful personality, thanks to the narrative approach, you can not only reveal the experience of an individual, but also more deeply and vividly see the process of personality development. To this end, the modern teacher can use such narrative methods as oral history (the method of recording evidence, the result is the story of an eyewitness to a certain event or a person who has memories of the problem of success); life story (a particular period that can be traced back to a particular episode or situation related to social success); method of narrative interview (based on open-ended questions on the topic of social success); essays, etc.

Numerous types of oral and written works also meet *the conditions of the narrative*, in particular, literary ones, such as fairy tales, fables, myths, folklore stories, and everyday ones – true and fictional. Sometimes it is advisable to choose historical, philosophical and religious texts of interest to high school pupils, as well as biographies, autobiographies and memoirs of prominent personalities that will promote lasting interest in the stated topic, active independent cognitive activity and conscious self-education. The main attention of the teacher in applying the narrative approach should be focused on the development of critical and variable thinking of high school students, his ability to build logical and aesthetic oral and written text, adequate assessment of what is seen or read from the standpoint of universal values.

In the practice of forming a socially successful personality of a high school pupil, the narrative approach and narrative methods were implemented according to the program of the formative experiment of the Laboratory of Physical Development and Healthy Lifestyle of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. One of the tasks of this program was to provide scientific and methodological support for the formation of a socially successful personality of high school pupils and experimental verification of its effectiveness. In our study, we will focus in more detail on those narrative methods that, according to the results of the experiment, were the most popular among high school pupils – the method of oral history, the method of essays and the method of storytelling.

One of them is such a narrative method as «digitized memories» or oral history. This method appeals to the consciousness and emotions of the younger generation, helps to live, experience, rethink certain situations of the past. Despite sufficient attention to this method by scientists in various fields of scientific knowledge, researchers have not yet developed a single interpretation of the concept of «oral history».

According to the Oral History Association (USA), it is a method of collecting, storing and interpreting the memories of people involved in past events (Oral history, 2019). One of the well-known researchers of this method is the British historian Thompson, who proposes to consider oral history as an interview, which captures the subjective knowledge of an individual about the era when he lived (Thompson, 2000: 29). In the context of our research, we understand the «*method of oral history*» as a method of recording testimony, its result is the story of an eyewitness, a person who has memories of the past concerning the stated topic. Currently, there are two types of oral history, which are distinguished depending on the purpose: biographical (narrative), ie a story concerning the history of life in a certain period of historical time, designed to clarify the subjective perception of the past of

his people; problematic (focused) – the study of personal experiences of a particular event, situation or phenomenon.

The method of oral history, in particular, its problematic variety, has shown its high efficiency in the practice of forming a socially successful personality of high school pupils, as it created opportunities for pupils to develop reflection and critical thinking, initiative, creativity and self-education both in school and outside, promote involving pupils to a system of constructive social relations. At first glance, the oral history method is a simple, honest translation of memories during an interview. However, it should be noted that oral history requires pupils to prepare thoroughly. In experimental institutions of general secondary education, the direct work concerning this method was preceded by a series of classes with elements of training. The package of information and methodological materials for conducting experimental work in educational institutions includes the basic rules of preparation for oral history. With their assistance, school psychologists conducted several classes under the common name «Oral History, or Theater of Two Actors», during it high school pupils had the opportunity to learn about the concept of oral history and its development in Ukraine and the world, basic rules of its preparation and discussion differences between oral history as a method of gathering information from a classic journalistic interview.

Regarding the differences, we note that the content of a journalistic interview is usually comments concerning the present, but the focus of oral history – personal views, memories and emotions of a particular person about a particular event, an interview with such a «witness» can last long – up to several hours so that the narrator could tell as many facts as possible, offer his view on the problem and reproduce different emotions. The result of the interview – «oral history» becomes a historical document available to the public, however, provided that the person who gave the interview agrees to its promulgation (publication).

While working on the method of oral history, high school pupils analyzed the content and procedural components of oral history: the correspondent must have the content, ie the topic (problem) which he is going to make a video or audio recording about, and information concerning the respondent, as well as be able to organize the process – get consent for an interview, meet with the narrator in advance to discuss possible issues, prepare a list of them, check the technique, arrange a meeting. However, first of all, the interviewer must have the appropriate level of communication skills – not to interrupt the respondent during the recording, to avoid objections and categorical statements, to be able to listen, to be able to capture the «body language» of the interlocutor. Thus, the text spoken by the narrator is strongly influenced by the correspondent: it determines the emotional tone of the survey, facial expressions or gestures can provoke the respondent to go deeper into detail or, conversely, avoid a topic, respectively, the method of oral history requires development of emotional intelligence.

In the open-ended mini-interviews, or problematic oral stories, «Success Stuck in Memory», high school pupils formed couples to test themselves in both the respondent and the correspondent roles. Corresponding pupils learned the correct organization of the recording: introduction, which mentions the names of the interviewer and the narrator, the date and place of the interview and its topic, coordination of its duration; correct setup and location of video and audio recording media; respect for the narrator's right to remain anonymous or refuse to discuss certain topics or answer questions; saving the received data.

Throughout their oral stories, respondents tried to recreate in the smallest possible detail of the situation that preceded the «success», to convey the emotions, thoughts, feelings that once covered them. At the same time, the corresponding pupils made standard mistakes: they arranged an «interrogation» trying to find out all the details and consequences, interrupted and expressed personal attitude to the narrators' words, distracted and lost the conversation, ended the interview suddenly, which contradicted the basic principle of oral history – the respondent's comfort, both physical and psychological.

The greatest difficulties were caused by high school pupils preparing questions and filling in pauses. The pupils found out that there are no standard questions, as it all depends on the narrator's personality and the topic of the story, only clarifying questions (for example, «What exactly do you mean?») or motivating questions («And what happened next?»), if there is a pause during the interview. Correspondents learned to support respondents with gestures and facial expressions and use neutral words of encouragement («I understand», «yes, of course», «really»).

After discussing the current and final impressions with pupils, the high school pupils were asked to prepare an oral history «The right to respect is an important step towards success». We received oral stories concerning the most pressing issues for high school pupils: the right to privacy (choice of friends and loved ones), the right to respect for property (things and money), the right to secrecy (diaries, correspondence on social networks), the right to be yourself (clothes, hairstyle, hobbies), the right to make a mistake and its correction, etc.

The logical conclusion of the work on the method of oral history was the «Box of Success» with written recommendations of high school pupils to their peers, in particular: be prepared for the fact that all people are different, but they are all worthy of respect; learn to accept people as they are, and do not try to change in them what you do not like; value each person's personality and respect their identity, regardless of whether their thoughts, feelings, beliefs, aspirations coincide with yours. Separately, the pupils themselves proposed to open a «Box for a successful family», which received the following proposals: to respect the pupil – is to consider him a person and recognize his right to make decisions; any role or work is worthy of respect; the student has the right to vote in solving family problems; for success a growing person does not need a leader, it is important for her to have a helper, adviser, like-minded person.

Event analysis of educational practice showed that the role of the method of oral history in the formation of socially successful personality of high school pupils is also important because of the significant psychological and therapeutic effect. Due to their age, high school pupils trust their peers more than adults. It is much easier for pupils to open the way of help, participation with other people, support and patronage, to promote the development of initiative and skills of teamwork in high school pupils, provided their creative interaction. «Oral history» as a final product is created by two people and is actually the result of joint activities of two students-partners – the narrator (respondent) and the researcher who organizes and conducts interviews (correspondent). Productive interaction of two pupils preparing a «play» allows them to become co-authors, who together gain experience of team work with speech and memory, sound and space, and contributes to the formation of important qualities of socially successful personality – attentiveness, tolerance, punctuality, responsibility.

Instead, *the essay* is an individual work of the pupil, which gives the opportunity to demonstrate non-standard creative understanding of high school students of certain situations and phenomena. Foreign researchers consider essays to be an effective method of developing logical and variable thinking, skills to structure information and systematize their ideas (Nafees, 2018: 5). The method of essay, according to the scientist Opaliuk, activates the processes of reflection and self-knowledge of pupils, ensures the development of creativity and analytical thinking (Opaliuk, 2020: 24).

In our research, *an essay* is a short essay concerning a specific issue or problem that contains elements of ideas and concepts from different fields of science or public life, as well as the author's own experience, emotions and impressions. An interesting and relevant topic for students is *a necessary condition for the success of essay writing* in educational institutions. The package of information and methodological materials for experimental work with high school pupils includes basic rules of preparation for writing an essay. Based on these rules, class teachers with the help of school psychologists held a workshop concerning essay preparation.

During the workshop *the signs of «quality» essay* were identified: small volume; availability of a specific topic; personal nature of perception and comprehension of the problem; internal semantic

unity; ease of storytelling; paradoxicality; the meaning should be highlighted based on the conceptual apparatus and theoretical content of a particular science, etc. The peculiarities of the wording of the essay topics were also discussed with the pupils: it is desirable to formulate the theme as an aphorism, a vivid statement, a paradoxical statement of a philosopher, writer, famous figure, scientist; the topic should be problematic, ie its content should provide for the possibility of ambiguous interpretation and evaluation.

The choice of topic was made using an electronic «trust box», where high school pupils sent options for topics, for example: Success is a movement from failure to failure without loss of enthusiasm. Success will not come to you, you must reach it yourself. Success is not so much what we have as what we become as a result. Success is not the key to happiness, happiness is the key to success. Success comes to those who do what they love most. Success is self-realization and victory over oneself. Success is the freedom to be yourself. Success is a positive mark on Earth. According to the results, the topic «There is no way to success. Success is the way».

The essay evaluation criteria were the logic of the presentation, the objectivity of the arguments, the ability to identify the main idea, model situations, evaluate their activities, think critically and creatively, and have their own style. After the presentation of successful essays, the stated topic was discussed, during which high school students made the following conclusions: the key to success is everyone's own, and there is no universal «recipe» for success, there are also different ways to achieve it; success can be associated with luck, but success is definitely the result of hard work. High school pupils also noted that each person has those traits that hinder success, and those that contribute to this, among such students named endurance and strong willpower as the key to success.

As a result of high school pupils' essay work, storytelling «Success Stories» was introduced. *The storytelling method* is education through instructive stories and is in fact an educational conversation – one of the most traditional ways of exercising educational influence through narrative.

The method of storytelling involves compliance with the following requirements so that education through instructive stories does not turn into a monologue in its form: the use of interesting information for this age group of students; clear logical structure of the conversation and effective presentation of the material with the help of vivid emotional images; adherence to the principles of humanization and democratization of pupil-teacher relations; selecting such issues for discussion that may provoke pupils to be open and honest during the discussion; use of personality-oriented approach in order to make the content of the conversation personally meaningful for each student (taking into account the individual characteristics of students, the religion of the audience); combination of dialogues and simulation-game activities; the opportunity to connect storytelling material with the real life of the class and the problems of high school pupils.

Storytelling «Success Stories» aimed to show with the help of modern digital resources the life stories of famous people who, despite many failures, have achieved worldwide fame and recognition (Joan Rowling, Stephen King, Donald Trump, Thomas Edison, Steve Jobs, George Soros, Jan Krum and others). The presentation of each story ended with pupils' reflection and drawing parallels between the success story of a famous person and real life events of high school pupils.

The idea of the storytelling «Success Stories» was as follows: most successful people today were unknown yesterday and fought for their success through significant obstacles and «blows of fate», but today they are role models. That is why life crises should not be a trigger for depression and despair, but for new achievements and the first successful steps towards success. Thus, the method of storytelling contributed to the formation of the qualities of a socially successful personality of a high school pupil – perseverance, responsibility, purposefulness, self-control, tolerance and skills of critical reflection and self-formulation, as well as pupils' ability to see «positive perspective» and build their own step-by-step strategy.

Content analysis of reports of experimental secondary schools has shown the widespread use and powerful potential of narrative methods to form a socially successful personality of high school pupils: students strive to be successful, become able to solve various complex life problems, more socialized and adapted to peers.

Discussion. Thus, the formation of a socially successful personality of a high school pupil by means of narrative is a problem both relevant to modern psychological and pedagogical science, and complex and multifaceted for its practical solution. Note that nowadays there is a lack of domestic and foreign psychological and pedagogical research that would reveal the role of narrative in shaping the socially successful personality of high school students. However, some aspects of this issue are analyzed in our previous work, in particular, the «requirements» of narrative methods to the teacher (error-free study and accurate transfer of educational content, the ability to «dry information» in living clothes, make it attractive and personally meaningful (Kyrychenko, Necherda, Harbuziuk, Tarasova, 2019: 40), outlines the conditions for effective implementation of narrative methods in general secondary education (Necherda, Kyrychenko, 2019: 122–123), highlights the potential of the method of oral history in the education of adolescents and young people (Necherda, 2018), as well as the basic provisions of the narrative approach in the formation of socially successful personality of high school students and noted the importance of partnership between students and teachers in the use of narrative methods (Necherda, 2021).

We share the scientific position of the researcher Uniat on the importance of a narrative approach to finding solutions to various life situations and understanding of the growing personality of the future: «With assistance of narrative as a story about himself, the individual organizes his experience temporally and logically, highlighting the beginning (past), middle (present), end (future). In the present and even in the past, which is constantly reinterpreted, the future is created. Such a continuous biographical dynamics, characteristic of the narrative, makes it possible for a person to study the peculiarities of constructing the future» (Uniat, 2011: 114).

The scientific position of foreign scholars is unanimous, who consider narrative a powerful means of educating a competitive individual who is able to set goals and see the future (Nafees, 2018; Opaliuk, 2020; Thompson, 2000). There is a similar opinion about the content of narrative in researchers (Booker, 2005; Hutsol, 2016), who consider narrativization as a mechanism that allows to transform external events into internal experiences of the individual by arranging them according to the narrative text. In this regard, we consider the conclusions of the scientist Hutsol, that the narrative plays a significant role in the process of self-design, it allows the transformation of disordered life events in a certain sequence, built according to the general life concept of personality (Hutsol, 2016: 35). Thus, the narrative can be considered as a leading discursive practice of self-design of the individual, which, in our opinion, is especially important for the formation of social success.

Event analysis of educational practice of experimental secondary schools showed that in the process of forming a socially successful personality through narrative high school students were able to reflect on important moments of their development, awareness of their own ups and downs, their causes, importance for self-realization and socialization of relevant qualities and competencies, intellectual and spiritual resources. At the same time, students were able to get to know themselves better, because: «the function of narrative as a means of personal self-development is to identify the content of experience that was not accepted and that its rethinking leads to a holistic perception of one's life and self» (Shylovska, 2003: 4).

Conclusions. Therefore, a modern high school pupils must be a person with an active life position and established moral and ethical principles, who is able to combine the desire for their own success and service to society and the state. The upbringing of such a person is more effective in terms of methodological reflection of classical pedagogical heritage, as well as understanding and implementation of approaches and methods of modern pedagogy, including narrative, which assists to build educational dialogue or monologue, appeal to pupils' consciousness and self-awareness.

The introduction of narrative approach and narrative methods in the practice of general secondary education allows to make the educational process modern and interesting, creates favorable conditions for discussing various difficult life situations and effective interaction of students with others, expands their opportunities to work with information, activates reflection processes in adolescents, self-control and self-education necessary for life and social success.

As a result, the use of narratives in the formation of socially successful personality of high school students contributes to the realization of various emotional and behavioral alternatives, the formation of a positive worldview, the ability to express, critically comprehend and defend their own opinions, experience freedom of choice when creating their own history or interpretations and reflections on various texts.

References:

1. Bekh, I. D. (2020). Zhyttia osobystosti u smyslotsinnynomu postupi [The life of the individual in the sense of value]. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka*, 3 (96), 44–57 [in Ukrainian].
2. Booker, Ch. (2005). *The Seven Basic Plots: Why We Tell Stories*. NY: Continuum.
3. Busel, V. T. (Ed.). (2003). *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv, Irpin: Perun [in Ukrainian].
4. Honcharenko, S. U. (2008). *Pedahohichni doslidzhennia: metodolohichni porady molodym naukovtsiam* [Pedagogical research: methodological advice to young scientists]. Kyiv-Vinnytsia: DOV «Vinnytsia» [in Ukrainian].
5. Hutsol, S. Yu. (2016). Naratyv yak providna dyskursyvna praktyka samoproektuvannia osobystosti [Narrative as a leading discursive practice of self-design of personality]. *Nauka i osvita*, 11, 35–42 [in Ukrainian].
6. Isak, N. Iu. (2006). Naratyv yak zasib identyfikatsii osobystosti [Narrative as a means of identity identification]. *Filosofskiyi almanakh*, 52, 35–40 [in Ukrainian].
7. Kyrychenko, V. I., Necherda, V. B., Harbuziuk, I. V., Tarasova, T. V. (2019). *Zmist, formy i metody formuvannia prosotsialnoi povedinky pidlitkiv urazlyvykh katehorii v zakladakh zahalnoi serednoi osvity: metodychni rekomendatsii* [Content, forms and methods of formation of prosocial behavior of adolescents of vulnerable categories in general secondary education institutions: methodical recommendations]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD [in Ukrainian].
8. Mateiuk, O. A. (2012). *Uspishnist osobystosti: sutnist ta zmist fenomenu* [Personal success: the essence and content of the phenomenon]. *Visnyk natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy*, 4, 31 [in Ukrainian].
9. Mykhailyshyn, H. Y., Dovga, M. M. (2017). *Uspishnist osobystosti: filosofskiyi ta psykholoho-pedahohichni kontekst* [Personality success: philosophical and psychological-pedagogical context]. *Naukove myslennia: zbirnyk statei uchasnykiv Deviatoi vseukrainskoi praktychno-piznavalnoi internet-konferentsii «Naukova dumka suchasnosti i maibutnioho»*, 50–56 [in Ukrainian].
10. Nafees, S. N. (2018). The Five-Paragraph Essay: An In-Depth Exploration of the Genre and its Limitations in Writing Pedagogy. *Honors College Theses*, 42, 2–25.
11. Necherda, V. B., Kyrychenko, V. I. (2019). *Pidlitky urazlyvykh katehorii: typolohia i osoblyvosti vykhovannia v umovakh zakladiv zahalnoi serednioi osvity* [Adolescents of vulnerable categories: typology and features of education in general secondary education]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD [in Ukrainian].
12. Necherda, V. B. (2018). Metod «usnoi istorii» u vykhovanni pidlitkiv urazlyvykh katehorii [The method of «oral history» in the education of vulnerable adolescents]. *Osobystist u prostori vykhovnykh innovatsii: materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii Instytutu problem vykhovannia NAPN Ukrainy*, 244–251 [in Ukrainian].
13. Necherda, V. B. (2021). Naratyvnyi pidkhid u formuvanni sotsialno uspishnoi osobystosti uchnia [Narrative approach in the formation of socially successful personality of the student]. *Suchasni*

- pedagogika ta psykholohiia: perspektyvni ta priorytetni napriamy naukovykh doslidzhen: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 63–66 [in Ukrainian].
14. Opaliuk, T. L. (2020). Method of writing discursive essays on social and pedagogical topics. *World Science*, 3 (55), 23–30.
  15. Oral history society (2019). Retrieved from: <https://www.ohs.org.uk/contact/>
  16. Romanovskyi, O. G. (2011). *Pedahohika uspikhu: yii sutnist ta osnovni napriamy vyvchennia* [Pedagogy of success: its essence and main directions of study]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnyimi systemami*, 2, 3–8 [in Ukrainian].
  17. Shylovska, O. M. (2003). *Psykholohichni osoblyvosti porodzhennia naratyvu yak zasobu samorozvytku osobystosti* [Psychological features of narrative generation as a means of personal self-development] (PhD Thesis), Kyiv: Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy [in Ukrainian].
  18. Thompson, P. (2000). *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford: Oxford University Press.
  19. Tymchuk, L. I. (2014). Naratyvne navchannia u mediaprostori [Narrative learning in the media space]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*, 3 (37), 355–368 [in Ukrainian].
  20. Uniat, N. M. (2011). Naratyv yak metod doslidzhennia osoblyvostei postanovky zhyttievnykh zavdan [Narrative as a method of studying the peculiarities of setting life goals]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 25 (28), 112–121 [in Ukrainian].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-20>

ЗАРУБІЖНІ КРИМІНОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ ЗАПОБІГАННЯ ВЧИНЕННЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Тетяна Тіточка,

кандидат юридичних наук, докторант

Донецького державного університету внутрішніх справ

(Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-5924-614X

tatianaponomarova@ukr.net

Анотація. У статті розглядаються зарубіжні кримінологічні практики запобігання вчиненню кримінальних правопорушень проти неповнолітніх. Вказується, що сутність «нульової терпимості до злочину» полягає у створенні єдиного державного «організму» запобігання кримінально протиправній діяльності: силами законодавця (шляхом створення відповідних заборонних норм), силами правоохоронних органів, як підрозділів та структур, спеціально призначених для боротьби з протиправними проявами та силами суспільства, або так званої «громадськості». «Нульова терпимість до злочину» – стратегія вигідна не тільки з точки зору профілактики злочинності, але і з точки зору утримання суспільства від віктимної поведінки через психологічне усвідомлення глибинної, деструктивної сутності кримінального правопорушення. Дуже показовим є той факт, що наші спеціалісти достатньо часто запрошують зарубіжних колег для консультування та обміну позитивним досвідом. Звичайно, що не всі практики можуть бути запозичені та вдало інтегровані в українські віктимологічні стратегії, що можна пояснити різним менталітетом, рівнем кримінально протиправної діяльності, різними видами останньої та підходами до виконання своїх обов'язків працівниками правоохоронних органів.

Ключові слова: неповнолітній, жертва, кримінальне правопорушення, кримінальне законодавство, кримінально протиправне діяння, зарубіжна країна.

FOREIGN CRIMINOLOGICAL PRACTICES TO PREVENT CRIMINAL OFFENSES AGAINST JUVENILES

Tetiana Titochka,

Ph.D. in Law, Doctoral Student of the Donetsk State University of Internal Affairs

(Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-5924-614X

tatianaponomarova@ukr.net

Abstract. The article considers foreign criminological practices of preventing the commission of criminal offenses against minors. It is stated that the essence of «zero tolerance for crime» is to create a single state «body» to prevent criminal activity: by the legislature (by creating appropriate prohibitions), law enforcement agencies, as units and structures specifically designed to combat illegal activities and by society, or the so-called «public». «Zero tolerance for crime» – a strategy beneficial not only in terms of crime prevention, but also in terms of deterring society from victim behavior through psychological awareness of the deep, destructive nature of the crime. It is very significant that our specialists often invite foreign colleagues to consult and share positive experiences. Of course, not all practices can be borrowed and successfully integrated into Ukrainian victimology strategies, which can be explained by different mentalities, levels of criminal activity, different types of crime, and approaches to law enforcement.

Key words: juvenile, victim, criminal offense, criminal legislation, criminally illegal act, foreign country.

Вступ. Більшість зарубіжних держав на сьогоднішній день зробили дуже значний крок уперед у питанні боротьби з кримінально протиправними проявами, у тому числі – у відношенні

неповнолітніх осіб. Дуже показовим є той факт, що наші спеціалісти достатньо часто запрошують зарубіжних колег для консультування та обміну позитивним досвідом. Звичайно, що не всі практики можуть бути запозичені та вдало інтегровані в українські віктимологічні стратегії, що можна пояснити різним менталітетом, рівнем кримінально протиправної діяльності, різними видами останньої та підходами до виконання своїх обов'язків працівниками правоохоронних органів. Однак, деякі програми з певними корективами можуть бути використані і в Україні. Отже, враховуючи вказане, пропонуємо розглянути досвід держав, найбільш прогресивних у питанні боротьби з кримінально протиправною діяльністю у відношенні неповнолітніх осіб.

Основна частина. Відтак, основним завданням та метою даної статті є визначення особливостей захисту неповнолітніх осіб від кримінально протиправного посягання в окремих зарубіжних країнах. **Методи досліджень** базуються на діалектико-компаративній платформі, необхідній та достатній для розкриття стану наукового дослідження проблеми.

Результати та їх обговорення. *Сполучені Штати Америки.* США на сьогоднішній день хоча і не можуть похвалитись позитивною кримінологічною ситуацією, однак виробили достатньо серйозний концепт реагування на суспільно небезпечні діяння. Враховуючи особливості сучасної концепції соціально-правового контролю в США, до чинників, що істотно впливають на скорочення кількісних та позитивну трансформацію якісних показників злочинності в цій країні, цілком можна віднести саме громадськість в усіх проявах її діяльності. Незважаючи на те, що підвалинами американської кримінологічної моделі є ідеологія «нульової терпимості до злочину», що передбачає так звану стратегію війни зі злочинністю і охоплюється своєрідною поліцейською правоохоронною концепцією (Ведерникова, 2002: 32–40), при цьому в системі суб'єктів запобігання злочинності США (в загальній структурі соціально-правового контролю) громадськість відіграє помітну роль (Иншаков, 2012: 128). З цього приводу В.В. Лунєєв, зауважує, що поліція жодної країни не зможе виконати у повному обсязі свої обов'язки без підтримки населення. Тому вона вимушена залучати громадян до справи протидії злочинності, яка у свою чергу може мати різні форми та прояви. І подібна практика є дуже поширеною у сучасних США (Graham, 1995: 47–96). Недарма, за статистичними даними ФБР, у 2011 р. серед майже 1 млн співробітників правоохоронних органів у цій країні третина приходиться саме на цивільних осіб (Crime in the United States, 2011). Означене дає підстави для більш докладного розгляду особливостей та форм взаємодії громадськості, передусім із поліцією, у сфері запобігання злочинності в США (Колодяжний, 2013: 269–271). Сутність «нульової терпимості до злочину» полягає у створенні єдиного державного «організму» запобігання кримінально протиправній діяльності: силами законодавця (шляхом створення відповідних заборонних норм), силами правоохоронних органів, як підрозділів та структур, спеціально призначених для боротьби з протиправними проявами та силами суспільства, або так званої «громадськості». «Нульова терпимість до злочину» – стратегія вигідна не тільки з точки зору профілактики злочинності, але і з точки зору утримання суспільства від віктимної поведінки через психологічне усвідомлення глибинної, деструктивної сутності кримінального правопорушення.

У зв'язку із цим на основі вивчення сучасного досвіду залучення громадськості до сфери запобігання злочинності в США вчені провели класифікацію форм роботи цього суб'єкта за характером його діяльності: 1) патрулювання у громадських місцях (Колодяжний, 2013: 269–271); 2) участь у програмах профілактичного спрямування (Колодяжний, 2013: 269–271); 3) надання інформації про вчинені злочини; 4) участь у просвітницьких заходах. Патрулювання у громадських місцях. Слід зазначити, що цьому напрямку роботи з боку місцевих громад поліцією США не завжди приділялась велика увага. Протягом останніх 40 років правотворча й правозастосовна практики цієї країни пережили кілька реформ, що, у свою чергу, відбилися на основних підходах, які застосовувались владою під час протидії злочинності. У 70-х рр. ХХ ст. основний акцент американської державної політики у сфері запобігання злочинності

здійснювався відповідно до рекомендацій авторитетних на той час учених, що базувались на необхідності соціального реформування (боротьба із безробіттям, підвищення стандартів соціального забезпечення, матеріальне стимулювання незахищених верств населення) (Шур, 1977: 17; Кларк, 1975: 147). Боротьба з безробіттям, підвищення стандартів соціального забезпечення, матеріальне стимулювання незахищених верств населення – все це той самий набір стандартних потреб суспільства будь-якої держави. Однак, саме ці потреби змушують осіб вчиняти протиправні діяння, і саме ці потреби обумовлюють формування та розвиток віктимної поведінки у неповнолітньому віці. Ми вже неодноразово наголошували на нашому позитивному відношенні до громадськості як до суб'єкта кримінологічного та віктимологічного запобігання. Однак суспільство не завжди може здійснювати позитивний вплив на особу, котра потребує реабілітації та перевиховання у зв'язку із наявністю певних девіацій, і не важливо чи вони протиправні, чи віктимні. Саме тому більшість держав не надає громадськості максимального комплексу привілеїв та повноважень в частині запобігання віктимній поведінці підлітків.

Результати американської державної політики у сфері запобігання злочинності є дещо відстроченими у часі. Тому, враховуючи недостатність результатів запровадження загальносоціальних заходів та різке зростання злочинності в цей період, 80-ті рр. ХХ ст. вже були пов'язані із суттєвим посиленням каральної практики, розширенням штату судів та органів поліції й прийняття кількох законів, що значно розширювали права останніх (Шостко, 1998: 63–64). Це дало свій ефект, однак нетривалий: у 1981–1984 рр. тяжка злочинність скоротилась з 13 до 11,8 млн вчинених злочинів. І вже у 1985 р. відбулось підвищення її рівня. Це є додатковим прикладом так званої кримінологічної аксіоми: ефект жорстких заходів завжди має обмежений у часі характер, і якщо первинний успіх не закріпити комплексом інших заходів впливу на злочинність – слід очікувати її невпинного зростання (Иншаков, 1997: 175). Тому наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. було розпочато відновлення системності запобігання злочинності в США, ядром якої стало реформування поліції. Нова концепція базувалась та продовжує базуватись на громадській поліцейській діяльності (community policing) або політиці орієнтації на місцеві громади. Одним із напрямів вказаної доктрини стало широке залучення громадян до патрулювання у громадських місцях. Правовим підґрунтям реалізації цього запобіжного напрямку роботи є конституційне положення багатьох штатів цієї країни про те, що не лише у держави є обов'язок щодо захисту прав громадян та забезпечення їх безпеки, а й у останніх є обов'язок пасивного та активного внеску у справу запобігання злочинності (наприклад, ст. 10 Конституції штату Пенсільванія) (Ермолович, 2000: 172). В Україні захист прав неповнолітніх жертв в повній мірі не визначений у нормативно-правових актах, що має наслідком низку проблем теоретичного та практичного характеру. Основними з таких проблем є низька ефективність роботи правоохоронних органів, а також відсутність загального уявлення про алгоритм взаємодії із дитиною, у відношенні якої було вчинено кримінальне правопорушення.

Проаналізуємо зміст й особливості реалізації запобіжної стратегії «community policing» на прикладі роботи окремого поліцейського підрозділу в США (Колодяжний, 2017: 84). Так, поліція міста Арройо Гранде (розташований на головному транспортному коридорі у центральній Каліфорнії між Лос-Анджелесом та Сан-Франциско), що обслуговує район із населенням у 70 тис., постійно відзначається за свої досягнення у запровадженні запобіжної політики орієнтації на місцеві громади. За це у березні 1999 р. відділок поліції цього міста отримав нагороду як фіналіст щорічного змагання за високу якість у здійсненні поліцейського нагляду з орієнтацією на громадськість (конкурс фінансується регіональними інститутами охорони громадського порядку Лос Анджелеса, Сакраменто й Сан-Дієго) (Майоров, 2003: 22). Завдяки цьому представлений відділ визнано моделлю агенції з охорони законності в системі американського правосуддя. Виділимо основні ознаки роботи вказаного поліцейського

відділку: 1) запровадження нової програми управління, орієнтованої на громади; 2) поступове заміщення поліцейської концепції контролю стратегією більш тісної роботи з місцевою громадою; 3) розширення таких видів діяльності, як: заохочення громадян за підтримку безпеки у районі та співробітництво із поліцією; поліпшення зв'язків поліції з місцевим населенням і урядовими установами та ін.; 4) реорганізація поліції з органу, що реагує на наслідки вчинених злочинів, на інститут партнерства й соціальної допомоги; 5) прислуховування до думки місцевої громади щодо пріоритетів роботи поліції; 6) оцінка ефективності діяльності поліції, окрім іншого, здійснюється на підставі глибини кооперації із громадськістю та рівня запровадження обслуговуючої функції; 7) підвищення співпраці із населенням дозволяє уникати розширення штату поліцейських, а, відтак – заощаджувати кошти тощо. Фінансування діяльності поліцейського відділку міста Арройо Гранде здійснюється з кількох джерел: урядові установи міста, штату й різних інститутів федерального рівня (Майоров, 2003: 22). Отже, можна сказати, що велике значення під час організації роботи правоохоронних органів віддається підтримці з боку громадян та фінансовій підтримці – з боку місцевих та федеральних джерел.

Не можна оминати й позитивного досвіду у протидії насильницьким злочинам проти малолітніх Сполучених Штатів Америки. Згідно з даними Федерального бюро розслідувань, у Сполучених Штатах Америки щороку тисячі дітей стають жертвами насильницьких злочинів – сексуального насильства та викрадення. ФБР є головною інституцією Міністерства юстиції Сполучених Штатів Америки, відповідальною за розслідування злочинів супроти дітей. Міністерство юстиції визначило захист дітей пріоритетом, що відображено у Стратегічному плані. Він передбачає запобігання, припинення та розслідування злочинів проти дітей та описує свої стратегії для досягнення цієї мети. Крім того, 15 лютого 2006 р. генеральний прокурор Сполучених Штатів Америки Альберто Гонзалес визначив захист дітей від злочинів як головний пріоритет, оголосивши ініціативу проєкту «Безпечне дитинство», метою якої є посилення реакції нації на цю зростаючу загрозу для молоді Америки шляхом співпраці правоохоронних органів на всіх рівнях, а також неприбуткових організацій. ФБР є основною ланкою в зусиллях Департаменту з боротьби зі злочинами проти дітей, тому для ФБР дуже важливо мати добре організований, чіткий та ефективний підхід до розслідування, щоб захистити дітей та оперативно притягувати порушників до кримінальної відповідальності (The Federal Bureau of Investigation's Efforts to Combat Crimes Against Children: <https://oig.justice.gov/reports/FBI/a0908/final.pdf>). Останнє ще раз підтверджує вказану нами вище думку про необхідність створення в нашій державі єдиного нормативно-правового акту, в якому було б викладено основні положення щодо особливостей державного реагування та роботи з неповнолітніми особами, які стали жертвами суспільно небезпечних діянь. Саме це дозволить створити організований та ефективний підхід до таких протиправних проявів.

Пріоритетами в розслідуванні насильницьких злочинів проти дітей для ФБР є: – викрадення дітей, навіть батьками та з батьками; – сексуальна експлуатація дітей – організації, що займаються торгівлею дітьми; Інтернет-мережі та підприємства, які займаються виробництвом, торгівлею, розповсюдженням та/або продажем дитячої порнографії; – дитячий секс-туризм (міжнародні подорожі із сексуальної діяльності щодо дітей); – виробництво дитячої порнографії, зокрема й примушування / заманювання неповнолітнього; – торгівля дитячою порнографією – розповсюдження дитячої порнографії; – володіння дитячою порнографією. Під час розслідувань насильницьких злочинів проти дітей докази та інформація про злочин збираються в основному із трьох джерел, як-от: жертви, підозрюваний і місце злочину (також інші свідки). Співробітники повинні ретельно вивчати всі три джерела та будь-які інші доступні джерела доказів чи інформації. Однак розслідування можуть бути успішними, навіть якщо докази недоступні з усіх трьох джерел. У відповідь на скарги з питань насилля необхідно докласти максимум зусиль, щоб звільнити потерпілого від почуття сорому та/або самогубства. Щоб жертви

могли надавати найочевиднішу та найповнішу інформацію про злочин, необхідно зробити все можливе, аби всі жертви поводитися професійно (The Federal Bureau of Investigation's Efforts to Combat Crimes Against Children: <https://oig.justice.gov/reports/FBI/a0908/final.pdf>). Отже, можна сказати, що американській підхід до розслідування насильницьких правопорушень та роботи з неповнолітніми потерпілими майже не відрізняється від українського.

Розслідування насильницьких злочинів стосовно дітей проводяться відділеннями ФБР, зокрема відділеннями спеціальних підрозділів з боротьби з експлуатацією дітей (CETF), які поєднують ресурси ФБР з іншими федеральними, штатними та місцевими правоохоронними органами. Для всіх правоохоронців, залучених до цих розслідувань, включно з федеральними, державними, місцевими та іноземними правоохоронними органами, проводяться спеціальні тренінги. Згідно з американським законодавством, ордер на арешт злочинця може бути виданий на одного з батьків, який вивіз неповнолітнього віком до 16 років за межі США без дозволу другого з батьків. ФБР створило команди швидкого реагування з питань викрадення дітей (CARD). Групи CARD складаються із вправного персоналу з перевіреним досвідом у протидії насильницьким злочинам стосовно дітей, особливо у випадках, коли дитина була викрадена кимось, крім члена сім'ї. Члени команди надають матеріальну, технічну та ресурсну допомогу державним і місцевим правоохоронним органам. На додаток до їхнього унікального досвіду, команди CARD здатні швидко створити командний пункт на місці, щоб централізувати зусилля і операції з розслідування (Корнієнко: <https://ljd.dli.donetsk.ua>). Таким чином, в цьому контексті позиціоновано диференційований американській підхід до особливостей кримінального правопорушення відносно неповнолітніх за суб'єктом суспільно небезпечного діяння. Саме це дозволяє встановлювати більш виважені та ефективні межі кримінальної відповідальності за посягання на дитину.

Під час розслідування окремих категорій справ необхідно пам'ятати про такий алгоритм:

1. Бесіда (опитування) з дитиною. Вона повинна відбуватися в місці, яке дитина сприймає як «безпечне». Здебільшого це не будинок дитини, але це може бути дитяча школа, кабінет терапевта, кімната для інтерв'ю, для дітей в офісі або поліцейській дільниці, у приміщенні Центру захисту дітей. Як правило, оптимальною є розмова з дитиною до розмови з її батьками. Обґрунтування цього порядку полягає в тому, що переважно заява та поведінка дитини є основним засобом визначення того, чи відбулося сексуальне насильство. Отже, наявність деяких ознак імовірності сексуальної наруги і, якщо це можливо, знання специфіки може бути корисним у наступних інтерв'ю з неоперабельним батьком і передбачуваним злочинцем.
2. Медичний огляд. Погляди стосовно доцільності медичного обстеження значно змінилися за останні роки. У фахівців було багато застережень щодо доцільності медичного обстеження дітей, які зазнали сексуального насильства, через його здатність зашкодити дитині і тому, що ймовірність сприятливих медичних висновків була загалом віддаленою.
3. Неупереджене опитування батьків. Метою цього опитування є: – зібрати додаткову інформацію про ймовірність сексуального насильства; – визначити, чи є батьки захистом і підтримують жертву; – у деяких випадках з'ясувати, чи відігравали батьки роль у спонуканні дитини зробити або відхилити звинувачення; – щоб зрозуміти причини або динаміку, що ведуть до сексуального насильства.
4. Опитування потенційного правопорушника.
5. Оцінка ризику. Якщо професіонали визначать, що дитина наражається на ризик майбутнього сексуального, фізичного або емоційного жорстокого поводження, тоді необхідно розробити план, щоб захистити його / її. Визначення ризику — це непросте завдання. Сім'ї можуть бути досить замкнутими. Крім того, рішення можуть знадобитися в надзвичайній ситуації без повної інформації. Розвиток науки, техніки та нових технологій закономірно призводить до того, що з метою успішного розгляду та вирішення певних питань під час провадження розслідування необхідно застосовувати та використовувати спеціальні знання (Корнієнко: <https://ljd.dli.donetsk.ua>). Під час взаємодії з неповно-

літніми потерпілими цінним є створення максимально комфортних умов, в яких дитина зможе відчувати себе безпечно для того, щоб розповісти про особливості кримінального правопорушення та його суб'єкта. Інформація такого роду надасть можливість створити індивідуальний підхід до реабілітації неповнолітнього та утримання його від вторинної віктимізації.

Узагальнення сучасних тенденцій і стратегій протидії насильницькій злочинності стосовно дітей у різних країнах світу дає підстави для здійснення таких висновків: 1) сучасні світові насильницькі злочини стосовно дітей характеризуються відносною сталістю кількісних показників за більшістю майнових і насильницьких злочинів; 2) найбільш поширеними прибутковими видами транснаціональної організованої злочинності відносно малолітніх дітей є злочинність у сфері торгівлі дітьми, сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, вилучення органів, проведення дослідів над дітьми; 3) успішне запобігання більшості злочинів не уявляється можливим без широкої участі громадськості; 4) стратегія громадського впливу на злочинність полягає в залученні окремих громадян, громадських організацій правоохоронної спрямованості тощо до охорони правопорядку, участі у програмах профілактики насильницької злочинності стосовно малолітніх дітей, надання інформації про вчинені злочини з обов'язковим матеріальним заохоченням цих напрямів роботи з боку держави і приватного бізнесу (Корнієнко: <https://ljd.dli.donetsk.ua>). Таким чином, можна підсумувати, що в США в частині захисту прав неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень перевага віддається спеціальним правоохоронним підрозділам та громадськості. При цьому, на жаль, не можна сказати, що кримінологічна ситуація в частині кримінальних правопорушень у відношенні підлітків може бути вдало вирішена без перегляду нормативно-правової бази, а також без створення сучасних заходів та засобів віктимологічного запобігання. Більше того, наша держава має схожий із американським підхід до роботи з неповнолітніми потерпілими.

Сучасний український науковець-правник Кубіцький С.О. відмічає: «Велике значення для розвитку служб захисту дітей в США мала робота педіатра Генрі Кемпа, стривоженого кількістю постраждалих дітей через так званий «синдром битої дитини». З його участю був проведений спеціальний симпозиум. Опублікований Дитячим Бюро США проект закону послужив зразком для керівництва штатів, які почали приймати відповідні закони для соціальних працівників. У 1974 р. в США прийнято загальнонаціональний Закон про запобігання поганому поведінню з дітьми і ліквідації його наслідків. Відповідно до нього був створений Національний Центр з проблем жорстокого поведіння з дітьми і проблем запущених дітей. В даний час цей Центр несе відповідальність за координацію служб захисту дітей, забезпечує практичну допомогу штатам і фінансує деякі дослідницькі проекти» (Кубіцький, 2015: 129). Надзвичайно великим практичним досвідом у сфері соціальної реабілітації жертв насильства, причому незалежно від їхнього віку, володіє також Канада. Так, Джужа А.О. зазначає: «Починаючи з 70-тих років у Канаді створюються та продовжують активно функціонувати притулки, так звані «безпечні будинки», для постраждалих від насильства в цілому та домашнього насильства зокрема. У 1980 р. кількість таких будинків становила вже більше 70 по усій Канаді, а до 1990 р. їх кількість зросла до 400. Вони розташовані як у міській, так і в сільській місцевості. На сьогодні їх кількість збільшилася приблизно у три рази. Жінкам і дітям (курсив мій. – Т.Т.) в притулках надаються такі послуги: – терапевтичне консультування; – індивідуальне та групове консультування; – 24-годинна кризова телефонна лінія; – допомога в зверненнях до юристів і в інші організації» (Джужа, 2016: 39). Можна сказати, що такий підхід зміцнює віру неповнолітніх осіб в існування спеціальних служб, органів та підрозділів, котрі здатні надати їм кваліфіковану, вичерпну допомогу та забезпечити безпеку. Це можна назвати одним із способів запобігання ювенальній віктимізації, оскільки існування потенційного захисту може сприяти формуванню більш активної антивіктимної моделі поведінки у дитини.

Що стосується досвіду та проблем держав Північної Америки, то, наприклад, відповідні канадські програми, дії, стратегії зосереджено на: 1) співробітництві/взаємодії між федеральними, провінційними та територіальними органами влади; 2) надання відповідних запобіжних повноважень місцевим общинам; 3) регулярне проведення відкритих громадських багаторівневих дебатів/обговорень щодо проблеми запобігання вчиненню злочинів проти дітей та стану справ в рамках цієї проблеми; 4) залучення громадських кіл до активних превентивних дій (Building Safer Canada. The First Report of the National Working Group on Crime Prevention. Institute for the Prevention of Crime: www.prevention-crime.ca). Таким чином, більшість програм наведених держав спрямовані на усунення детермінантів віктимної поведінки підлітків. Останнє внесено у стратегії загальнодержавного та спеціального віктимологічного запобігання.

Філіппіни (Південно-Східна Азія). Так, згідно п. (d) ст. 3 «Визначення понять» Закону Республіки Філіппін від 17 червня 1992 року «Про надійніше запобігання та спеціальний захист дітей від жорстокого поводження, експлуатації, дискримінації та інших цілей» зазначається, що «всеохоплюючою програмою проти жорстокого поводження з дітьми, їхньої експлуатації та дискримінації» слід вважати скоординовану програму послуг та комплекс матеріальних складових, які б убезпечили дітей від: примушення до здійснення проституційної діяльності; перебування в якості предмету продажу та купівлі; залучення до участі у непристойних публікаціях та непристойних видовищах; інших факторів, що спричиняють жорстоке поводження; обставин, які загрожують та не сприяють виживанню та нормальному розвитку дітей» (An Act Providing for Stronger Deterrence and Special Protection against Child Abuse, Exploitation and Discrimination, and for Other Purposes. Republic Act No. 7610 June 17, 1992, Republic of the Philippines, Congress of the Philippines, Metro Manila, Ninth Congress: <http://hrlibrary.umn.edu/research/Philippines/RA%207610%20-%20Child%20Abuse%20Law.pdf>). Таким чином, досвід як європейських, так і азійських країн у сфері запобігання вчиненню злочинів проти дітей свідчить про те, що вони спільно зосереджується на діях, програмах, стратегіях, правових нормах, спрямованих на попередження злочинів саме сексуального характеру. І це не є дивним, оскільки діти є однією із найймовірніших груп ризику в контексті саме цих злочинів (Назимко, Андріяшевська, Тіточка, 2021: 98). Достатньо позитивним аспектом є робота, спрямована саме на превентивні антивіктимні дії у відношенні неповнолітніх осіб. Як свідчить статистика та судова практика, більшість європейських країн (і Україна не є виключенням) більш зосереджена на подоланні кримінально протиправної діяльності шляхом реалізації кримінально-правових заходів та засобів, спрямованих на кримінального правопорушника. Однак, як здається, наприклад, таке кримінальне правопорушення як втягнення неповнолітніх у кримінально протиправну діяльність логічніше попереджувати за рахунок своєчасної роботи із самими підлітками, шляхом роз'яснення елементарних норм соціально та кримінально безпечної поведінки.

В цілому ж, Філіппіни активно переймають досвід західноєвропейських держав в даній сфері, зокрема щодо необхідності тісної співпраці між держаним та приватним функціональними секторами (An Act Providing for Stronger Deterrence and Special Protection against Child Abuse, Exploitation and Discrimination, and for Other Purposes. Republic Act No. 7610 June 17, 1992, Republic of the Philippines, Congress of the Philippines, Metro Manila, Ninth Congress: <http://hrlibrary.umn.edu/research/Philippines/RA%207610%20-%20Child%20Abuse%20Law.pdf>). Так, наприклад, згідно п. 8 ст. 7 «Торгівля дітьми» вищезгаданого Закону, запобіжними заходами мають бути недопущення того, коли дитина самостійно, без поважної причини, подорожує, зокрема до іншої країни, не маючи при собі відповідного документу, виданого органами влади, або письмового дозволу від батьків або законних опікунів. Суворо заборонено також винаймати жінок, які б виношували, народжували та годували дітей, яких би потім використовували у торгівлі. Слід також запобігати пошуку особами дітей із бідних сімей, шпиталів, клінік, дитячих центрів та інших подібних інституцій, яких потім можна б було продати (An Act Providing for Stronger Deterrence and Special

Protection against Child Abuse, Exploitation and Discrimination, and for Other Purposes. Republic Act No. 7610 June 17, 1992, Republic of the Philippines, Congress of the Philippines, Metro Manila, Ninth Congress: <http://hrlibrary.umn.edu/research/Philippines/RA%207610%20-%20Child%20Abuse%20Law.pdf>). Таким чином, очевидною є певна схожість законодавчого підходу філіппінського законодавця із вітчизняним. При цьому не можна не звернути увагу на те, що у Філіппінах більш серйозно відносяться до контролю за переміщенням неповнолітніх осіб як у межах країни, так і за кордон. Такий підхід дозволяє своєчасно реагувати на спроби торгівлі дітьми, а також реалізацію інших незаконних угод, укладених у відношенні неповнолітніх осіб.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що більшість зарубіжних антивіктимних практик полягає в наступному: 1) реалізація основ медіації та відновного правосуддя; 2) активне залучення громадськості для роботи з потенційними та/або реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень; 3) популяризація нульової терпимості до суспільно небезпечних діянь; 4) популяризація реабілітаційних та ресоціалізаційних практик; 5) пошук та запровадження технічних засобів та програмного забезпечення з метою своєчасного утримання потенційної жертви від потрапляння у ситуацію з високим віктимним індексом. Одним із найбільш популярних для розглядуваних країн способів подолання віктимності неповнолітнього населення є удосконалення системи ювенальної юстиції, шляхом забезпечення можливості отримання своєчасної правової та медичної допомоги, залучення (за необхідності) громадськості та засобів масової інформації, а також пошуку інших способів захисту прав та законних інтересів дитини.

References:

1. An Act Providing for Stronger Deterrence and Special Protection against Child Abuse, Exploitation and Discrimination, and for Other Purposes. Republic Act No. 7610 June 17, 1992, Republic of the Philippines, Congress of the Philippines, Metro Manila, Ninth Congress. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/research/Philippines/RA%207610%20-%20Child%20Abuse%20Law.pdf>. P. 2 [in English]
2. Building Safer Canada. The First Report of the National Working Group on Crime Prevention. Institute for the Prevention of Crime. URL: www.prevention-crime.ca [in English]
3. Crime in the United States. 2011. URL : <http://www.fbi.gov/about-us/cjis/ucr/crime-in-the-u.s/2011/crime-in-the-u.s.-2011/fbireleases-2011-crime-statistics> [in English]
4. Graham J. (1995) Crime Prevention Strategies in Europe and North America. Helsinki. P. 47–96. [in English]
5. The Federal Bureau of Investigation's Efforts to Combat Crimes Against Children. URL: <https://oig.justice.gov/reports/FBI/a0908/final.pdf> [in English]
6. Vedernikova O. N. (2002). Osnovnye kriminologicheskie sistemy sovremenosti (sovremennyy analiz) [Basic criminological systems of modernity (modern analysis)]. *Gos. i pravo*. №10. S. 32–40 [in Russian]
7. Vedernikova O.N. (2004). Sovremennyye ugovolno-pravovyye sistemy: tipy, modeli, kharakteristika [Modern criminal justice systems: types, models, characteristics]. *Gos. i pravo*. №1. S. 68–76 [in Russian]
8. Dzhuzha A.O. (2016). Zarubizhnyi dosvid funktsionuvannya tsestriv reabilitatsii zhertv domashnoho nasylstva [Foreign experience in the operation of rehabilitation centers for victims of domestic violence]. *Visnyk Kryminolohichnoi asotsiatsii Ukrainy*. № 1 (12). [in Ukrainian]
9. Ermolovich G. P. (2000). Dobrovolnye organizatsii v SShA po borbe s prestupnostiu: istoriko-pravovoi analiz: [Voluntary organizations in the United States to combat crime: a historical and legal analysis] avtoref. dis.d-ra. iurid. nauk : 12.00.01. SPb. : Sankt-Peterburg. un-t MVD RF. 40 s. [in Russian]
10. Inshakov S. M. (1997). Zarubezhnaia kriminologiya [Foreign criminology]: ucheb. posob. M. : Infra-M Norma. 374 s. [in Russian]

11. Inshakov S. M. (2012) Issledovanie prestupnosti. Problemy metodiki i metodologii [Crime research]: monografiia. M. : IuNITI-DANA : Zakon i pravo. 335 s. [in Russian]
12. Klark R. (1975). Prestupnost v SShA (zamechaniia po povodu ee prirody, prichin, preduprezhdeniia i kontroliia) [Crime in the United States (comments on its nature, causes, prevention and control)] / per. s angl. A. S. Nikiforova, pod red. i so vstup. st. B. S. Nikiforova. M. : Progress. S. 147 [in Russian]
13. Kolodiaznyi M. H. (2013). Zlochynnosti – hromadsku protydiu (suchasnyi dosvid SShA) [Crime – public opposition (current US experience)]. Polityka v sferi borotby zi zlochynnistiu : materialy Vseukr. nauk. prakt. konf. (m. Ivano-Frankivsk, 1–2 ber. 2013 r.). Ivano-Frankivsk : Prykarpat. nats. un-t imeni Vasylia Stefanyka. S. 269–271. [in Ukrainian]
14. Kolodiaznyi M. H. (2017). Suchasnyi zarubizhnyi dosvid hromadskoho vplyvu na zlochynnist [Modern foreign experience of public influence on crime]: monografiia / za red. V. V. Holiny. Kh. : Pravo. 252 s. [in Ukrainian]
15. Kolodiaznyi M. H. (2013). Uchast hromadskosti u prohramakh zapobihannia zlochynnosti v SShA [Public participation in crime prevention programs in the United States]. *Teoriia i praktyka pravoznavstva*. №1. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2013_1_30.pdf. [in Ukrainian]
16. Korniienko M.V. Vykorystannia mizhnarodnoho dosvidu protyдии nasylntyskym zlochynam shchodo ditei v Ukraini [Use of international experience in combating violent crimes against children in Ukraine]. URL:<https://ljd.dli.donetsk.ua> [in Ukrainian]
17. Kubitskyi S.O. (2015). Tekhnolohii sotsialno-pedahohichnoi roboty v zarubizhnykh krainakh [Technologies of social and pedagogical work in foreign countries]: Navch. posib. – 3-te vyd. dop. i pererob. K.: Milenium. 300 s. [in Ukrainian]
18. Luneev V. V. (2011). Kurs mirovoi i rossiiskoi kriminologii [Course of world and Russian criminology]: ucheb. : v 2 t. T. 1 : Obshchaia chast. M. : Iurait. S. 861 [in Russian]
19. Maiorov V. I. (2003). Organizatciia deiatelnosti po okhrane obshchestvennogo poriadka v SShA, stranakh Evropy i Rossii [Organization of public order activities in the United States, Europe and Russia]: ucheb. posob. Cheliabinsk : Poligraf-Master. S. 22. [in Russian]
20. Nazymko Ye. S., Andriiashevska M.S., Titochka T.I. (2021). Yuvenalna viktymolohiia: teoretyko-pravova model [Juvenile victimology: theoretical and legal model]: monografiia. Zaporizhzhia : Helvetyka. 208 s. [in Ukrainian]
21. Shostko O. Yu. (1998). Kontseptsii kryminalnoi yustytsii u SShA i poperedzhennia zlochynnosti [Concepts of criminal justice in the United States and crime prevention]. Stanovlennia pravovoi systemy demokratychnoi Ukrainy ta yurydychna nauka : khorotki tezy dop. ta nauk. povidom. nauk. konf. molodykh uchenykh ta aspiratniv ; za red. M. I. Panova. Kh. : Nats. yuryd. akad. Ukrainy. S. 63–64. [in Russian]
22. Shur E. M. (1977). Nashe prestupnoe obshchestvo (sotsialnye i pravovye istochniki prestupnosti v Amerike) [Our criminal society (social and legal sources of crime in America)] / per. s angl. Iu. A. Nepodaeva, predisl. i pod red. V. N. Kudriavtceva. M. : Progress. S. 17, 18 [in Russian]

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-21>

THE METHOD OF FREE ASSOCIATION AND ITS APPLICATION TO IDENTIFY THE MAIN PERSISTENT FEARS AND THEIR DETERMINANTS

Tetiana Khraban,

*Ph.D. in Philology, Head of the Department of Foreign Languages
of the Military Institute of Telecommunication and Information Technologies (Kyiv, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0001-5169-5170

xraban.tatyana@gmail.com

Abstract. This article aims to identify the nature and the main determinants of fear experienced by cadets of Ukrainian higher military educational institutions and manifested in the actualization of the semantic component 'fear' in the associations evoked by the visual emotional and appraising perception of knowledge about traumatic events. We argue that the forms of fear detected in cadets have common characteristics: 1) connection with prediction, that is, with the future; 2) activation of imagination in order to identify sources of danger; 3) presence of two components directly connected with cognitive activity, namely expectation and uncertainty. Cadets' fear has the modality of anxiety, which can be characterized as a consequence of the inability to assess their own strength and resources.

Key words: emotion, fear, military, association experiment, stress.

Psycholinguistic approach to the contemplation of fear as a linguistic and psychological component of the linguistic picture of the world. More and more psycholinguistic studies are conducted within the visual continuum paradigm. Psycholinguistic studies of visual culture, visual perception and visual thinking have significantly expanded the scope of psycholinguistic analysis and revealed themselves as an efficient instrument for comprehension of verbal communication in the processes of cognitive and intellectual activity, enriched the psychological, cognitive, intellectual, verbal perception of the world and its understanding (Elkins, 2003; Huettig, Rommers, & Meyer, 2011), helped grasp the process of presentation and assimilation of the word, sentence, and meaning of knowledge in the processes of intellectual activity and the variety of cognitive practices (Kremen & Ilyin, 2020). Adoption of the psycholinguistic approach to visual studies may provide important clues to a deeper understanding of the semantic essence of humanitarian knowledge and to further development of a culture of creative thinking and cognition (Kremen & Ilyin, 2020). The course taken by psycholinguistics toward visual studies has opened up new possibilities for the surveying of "embodied knowledge" (Evans & Green, 2006) and situational cognition (conceptualization) (Koreneva, 2019). Conceptualization based on texts is only partially effective (Koreneva, 2019), therefore there is a need for simulation of an event with elements of visualization and emotion (Barsalou 2009; Niedenthal et al. 2005). Such a technique reflects the automatic cognitive processes that take place in the human mind (Koreneva, 2019; Shono et al. 2016) and is effective for the study of emotional manifestations of psychological strain. In that regard, military personnel are the professional group that is pervaded with psychological and emotional strain, because they often have to perform combat tasks in extreme conditions and crisis situations.

Performing of specified combat tasks may be complicated by the psychological component of activity in situations of uncertainty and an expectation of potential life-threatening and stressful events. The problem lies in the psychological strain arising from the emotional immaturity for professional activity, and an inadequate self-control and rational behavior in emergencies. Emotional manifestations of psychological strain include fear. If freedom from fear is unfeasible, it may transform into destructive forms of terror and panic, limit a person's perception and thinking, affect his behavior, and eventually expand into anxiety disorders and phobias (Siemer et al., 2007; Russell, 2003). From

a practical point of view, the study of the emotion of soldierly fear is especially important because the study results can be used to analyze and provide greater emotional control during military operations, to develop anxiety coping skills, the ability to think and act quickly, decisively and adequately in high-risk environments (Wallenius et al., 2004). To strengthen the military capacity, it is necessary to know what situations (dangers) cause fear. However, experimental study of the emotion of fear in a combat setting is limited because it is ethically impossible to intentionally expose people to real danger (Wallenius et al., 2004). To a certain extent, this is compensated by turning to psycholinguistic research methods and by the contemplation of fear as a linguistic and psychological component of the linguistic picture of the world. The study of human emotions has advanced considerably in recent years, but the study of the emotion of fear cannot be entirely experimental study. In view of the fact that experimental research cannot put participants in real and immediate threat of death (Wallenius et al., 2004), some aspects of emotional psychology cannot yet be studied on the basis of principles and methods of laboratory approaches. These aspects can be analyzed only through qualitative analysis of experiences conveyed through language (Buckley, 2016).

A review of recent publications on the role of language in emotion. The theoretical and methodological basis of the study is premised on the postulation that language plays an essential role in the perception and experience of emotions, determines the nature and appropriateness of emotions that are perceived or felt in the first place (Lindquist et al., 2015). In order to examine maladaptive reactions of a group of people who endure threats and hazards related to their professional activities but continue to preserve their cognitive functioning, Wallenius, Larsson and Johansson (2004) analyzed these people's descriptions of their reactions to risks and hazards arising during observer missions. The researchers concluded that in a particular hazardous incident most participants subjectively coped with the situation, although half of the group had partial loss of cognitive function and about one-tenth of the group had severe dysfunctional reactions. Cluster analysis revealed that self-reported cognitive limitations in hazardous incidents were associated with two factors: 1) complicating situational factors such as high threat levels, complex decision-making demands, lack of control; 2) individual vulnerabilities such as general nervousness, anxiety, psychosomatic symptoms (Wallenius et al., 2004).

In pursuance of demonstration that the verbal denotation of emotional experiences is subject to the principles of regularity Scherer and Meuleman (2013) employed an expert system Geneva Emotion Analyst (GEA) to analyze the self-reports that refer to information about the emotions experienced by the respondents participating in the Internet survey. Respondents recalled their appraisals of emotion-inducing events and described the emotional experience with one or two words, thereby creating a data set related to realistic, strong emotions in everyday life. The results proved the effectiveness of the Component Process Model (CPM) that "encourages focused, hypothesis-guided research on elicitation and differentiation, memory storage and retrieval, and categorization and labeling of emotion episodes" (Scherer & Meuleman, 2013). The practical implementation of this study is the prospect of incorporating its results into research of emotion terms in the semantics of natural language.

Study of Siemer, Mauss and Gross (2007) is based on the appraisal theory of emotion, according to which a person's interpretation of a situation, rather than the situation itself stirs up the appropriate emotions (or lack of emotions). The researchers studied respondents' emotional reactions to a standard laboratory situation. The respondents' appraisals of a situation predicted the intensity of individual emotions. Moreover, subgroups of participants in the experiment with similar emotional response profiles gave comparable appraisals. Taken together, these results provided grounds for the supposition that appraisals might be a sufficient premise to distinguish different emotional responses to a particular situation.

Scherer and Meuleman (2013) analyzed verbal denotations of emotional states within the framework of the appraisal theory of emotion in order to gradate the level of emotions (for example, within

one basic type of emotion as rage, hatred, irritation). The researchers concluded that applying of verbal definitions to describe emotions rarely encompasses full conscious experience (due to a lack of appropriate linguistic signs or strategic communicative intentions). At the same time, the chosen verbal description may extend beyond emotional experience, “as the denotation and connotation of the concepts used in the verbalization may add surplus meaning” (Scherer & Meuleman, 2013). This study has also demonstrated that the cognitive component of the emotion, mainly the appraisal process, seems to be sufficient to differentiate the set of basic modal emotions. So, the theoretically derived predictions provide a solid basis for further analysis of causal mechanisms in the generation and differentiation of emotions (Scherer & Meuleman, 2013).

In the context of this study, the works performed within the framework of the psycholinguistic paradigm are of particular interest with regard to the associative representation of emotional states. Kuppens, Van Mechelen, Smits and De Boeck (2003) studied individual differences in situation-specific appraisals and anger experience in the relations to five components of action tendency: goal-obstacle, other accountability, unfairness, control, and antagonism, which were considered in terms of specificity, necessity, and sufficiency. During the psycholinguistic experiment respondents described recently experienced unpleasant situations in which one of the appraisal-action tendency components was present or absent and indicated which emotions they had experienced.

The results of these experimental studies underwent a process of critical re-thinking in line with the psychological constructionist Conceptual Act Theory (CAT) in the theoretical works of Lindquist (2015; 2017; 2021), MacCormack, Shablack (2015), Gendron (2013), Barrett, Mesquita, Ochsner, Gross (2007). The basic tenet of this theory is the assertion that language as a fundamental element of emotion determines both the experience of emotion and its perception. Language is engaged in the individual’s lifelong process of conceptual knowledge production and creation of abstract emotion concepts. Later these concepts are used to give meaning to current sensory perceptions. That is, “language serves as the “glue” for emotion concept knowledge, binding concepts to embodied experiences and in turn shaping the ongoing processing of sensory information from the body and world to create emotional experiences and perceptions” (Lindquist et al., 2015).

Despite a considerable number of works on the role of language in emotion, this article is the first attempt to reveal the nature and the main determinants of fear experienced by cadets of Ukrainian higher military educational institutions and manifested in the actualization of the semantic component ‘fear’ in the associations evoked by the visual emotional and appraising perception of knowledge about traumatic events.

Materials and methods. Based on the assertion that any word as a part of speech activity has some emotional meaning, but this “faint emotionality”, which is important from the point of view of the psychological content of speech and alternatives of word operation can be revealed only by association analysis (Pischalnikova, 2019), advantage was given to the psycholinguistic research method, namely the free association experiment. Associations in the work are understood as regular relationship between two contents of consciousness (sensations, perceptions, thoughts, feelings, etc.), which are characterized by the fact that the appearance in consciousness of one of the contents entails the appearance of the other (Mesheryakov & Zinchenko, 2003). Association experiment is based on emotional and appraisal perception (Garrod, 2006), which “...is identified through the analysis of associations containing appraisal, emotion, or appraisal and emotion simultaneously; it enables to compare the overall intensity indexes of the approving and disapproving appraisal attributed to the denotation by the consciousness of native speakers” (Sternin, 2020). We consider emotions as a component process that involves different levels of cognition (situation appraisal); motivational changes (action tendencies); physiological reactions; motor expression; and subjective feeling (Frijda & Scherer, 2009). This study places “special emphasis on the cognitive component and assumes that changes in the other four components are largely driven (in the sense of recursive causality) by the

appraisal process, which encompasses evaluations of relevance, goal congruence, coping potential, and norm compatibility” (Scherer & Meuleman, 2013). Fear is an emotion that is an intermediate variable between sets of context-dependent stimuli and sets of behavioral responses (Adolphs, 2013). Regarded as a central state of an organism, fear is something that shapes conscious experience and affects behavior. In turn, fear is induced by certain sets of stimuli (depending on the context). So, fear is an emotion that establishes linkage between stimulus sets and patterns of behavior. As distinct from reflexes, this linkage is much more flexible, and the state of fear can exist prior to and after the eliciting stimuli, occur in anticipation of an event (Adolphs, 2013).

Distinction of the free associative experiment conducted in this study is that the stimuli are pictures presenting images, concepts, ideas of a traumatic event, which usually causes the emotion of fear. We selected 19 pictures, six of which are abstract ones with emphasizing of forms and lines rather than details and objects. There is no color information about objects on these pictures, only the outlines of objects are present, so the pictures represent something unrecognizable for the respondents but that carries some implication. The remaining thirteen pictures are images of real places, events, objects, animals that embody some symbols suggesting the loss of friends and relatives, mutilation, instant death, captivity, betrayal, destruction, deprivation, danger, suffering, that are the typical stressors of war. The pictures are chosen in such a way that the subject matter may trigger memories of highly emotional events (critical incidents), which remain intense and detailed for decades, so these memories can recreate the original emotions (Mattley, 2002; Levine and Pizarro, 2004), even if the brain is not focused on emotions at this time (Dehaene, 2014). It should also be noted that associative structures are one of the forms of reflection of inter-linkages between reality objects, but due to their automatism associations not only reflect real existing objects but also establish new connections between these objects. Awareness and recognition of the object occur on the basis of these new connections (Stacy et al., 2006) that makes it possible to conclude about a certain probability of onset of fear in cadets as well as to make some predictions about the most stressful situations for them during combat operations (missions). In this case, the negative associations to the pictures of real objects may indicate a specific, objective fear of some situation, while the negative associations to the first six abstract pictures may indicate the existence of mythical fears or fears that are different, specific to each respondent.

Participation in the experiment was voluntary. All respondents were verbally informed of their rights, and complete anonymity was ensured. The respondents of this free association experiment were given the following instructions: “Look at the pictures and quickly, without thinking about them a lot write down on the answer sheet any word that first came to mind. The time of the association experiment is limited to five minutes”. The association experiment was conducted as part of a pilot study in Military Institute of Telecommunications and Information Technology (Ukraine) in May 2021. The respondents were 25 first-year and second-year cadets aged from 20 to 25 (average age $M = 21.9$), there were 21 males and 4 females.

Limitations. The present study has a number of obvious limitations. The main limitation lies in weakness of association experiment as a method of research, namely: “semantic interpretation of associations is entirely in the researcher’s competence. This fact reduces the objectivity of the procedure. In addition, most of the semantic components identified during an associative experiment turn out to be peripheral. The core semantic contents are distinguished worse than peripheral ones. The associative response significantly depends on the conditions of the experiment, respondents’ age, gender, profession, social status, many other factors” (Sternin, 2011).

It should also be noted that, unfortunately, a standardized database of pictures for identifying probabilistic fears in people who may later be exposed to risks and dangers during participation in combat operations (missions) could not be found, so pictures were taken from free public domain image websites with Creative Commons CC0 license: STOCKSNAP (<https://stocksnap.io/>), UNSPLASH

(<https://unsplash.com/>), PICJUMBO (<https://picjumbo.com/>), PICOGRAPHY (<https://picography.co/>). One of the problems is that the norms for choosing these pictures were not developed, and so it was based on the researcher's preferences, which probably influenced the results.

Doubts also arise regarding the comprehensiveness of the coverage of situations that can evoke the emotion of fear during participation in combat operations (missions). The researcher's selectivity with regard to situations might reduce the accuracy of the predictions, because then the association experiment might not always reveal the emotion of fear, since a picture of a potentially dangerous situation was not among the available options. In addition, we should take into account the varying degrees of respondents' sensitivity to the proposed visual symbols of war.

Results and discussions.

The results of the association experiment are summarized in the table. The associations are divided into two groups: 1) with positive or neutral connotations and 2) with negative connotations.

Tab. 1.

Results of an association experiment aimed at identifying probabilistic fears

N.	Pictures-stimuli	Received associations	
		with positive or neutral connotations	with negative connotations
1	2	3	4
1.		Self-contemplation (1), morning jog (1), no matter what (1), hermit (1), new challenges (1), England (1), dream (1), undiscovered (1)	Loneliness (2), fear (9), sadness (2), Exclusion zone (1), road to nowhere (1), emptiness (1), anxiety (5), frustration (2), uncertainty (4), Chernobyl (1)
2.		Road (1), rebirth (1), awareness (1), path to success (1), reflection (1), long way (1), absolution (1), silence (1), tranquility (1), heaven (1), hope (1), consciousness (1), purity (1), summer session (1), infinity (1), road to future (1), appeasement (1)	Loneliness (6), emptiness (2), death (9), place after death (1), end of life (1), the unknown (7), doubt (2), transition to another world (1)
3.		Transience of time (1), time (1), the past (1)	Emptiness (2), loss of meaning in life (1), doubt (4), desolation (3), dark side (1), fatigue (1), frustration (3), death (6), self-criticism (1), shame (1), withdrawal (1), end of life (1), ghost (1), resentment and weariness (1), brevity of life (1), apathy (1), heartache (1), black hole in the ground (1), loneliness (1), bitterness (2)
4.		Strength (1), noise (1), fall (1), freedom (1), solar eclipse (1), thoughts (1), persistence (1), choice (1), anger (1), night (1)	Cemetery (1), bad day (1), horror (3), run of bad luck (1), gloom (1), chaos (1), bad mood (1), fear (5), Chernobyl (2), something terrible coming (1), evil (2), tension (1), abandoned place (1), trouble (1), old age (1), hate (1), Exclusion zone (1), dead people (1), apocalypse (1), plague (1), oppression (1), graves (1), dark Ones (1), sadness (1)

Continuation of Table

1	2	3	4
5.		Old movie (1), beauty in simplicity (1), minimalism (1), resilience (1), endings (1), peace (1), tree of life (1), upcoming and unknown (1), relaxation (1), inner peace (1), aspiration, light (1), individuality (1), core strength (1), purposefulness (1), nature (1), lonely oak (1), peacefulness (1), stability (1), development (1)	Desert (1), monster with 50 hands (1), man without friends and family (1), night (1), loneliness (1), death (2), timelessness (1), wasteland (1), sadness (1), frustration (1), fear (2), inner emptiness (1)
6.		Bright future (1), success (1), finding happiness (1), way out (1), hope (1), end and beginning of the way (1), way out of any situation (1), heaven (1), Harry Potter (1), new and unknown (1), change (1), success (1), future, UFO (1), vivid memories (1), breakthrough (1), Egyptian pyramids (1), courage (1)	Anxiety (1), escape (1), death (7), madness (1), failure (1), end (1), illness (1)
7.		Dreams of freedom (1), military institute (1), reflection (1), border (1), over the line (1), tranquility (1), forbidden fruit (1), beauty (1), evening sunset (1), freedom (1), army (1)	Indifference (2), pain of bereavement (1), inaccessibility (3), stiffness (1), detachment (2), impassivity (1), withdrawal (2), unfulfilled dreams (1), indecision (2)
8.		Childhood (1), home (1), dream (1), way to dream (1), freedom (1), rest (1), time to stop (1), waiting (1), coolness (1), solace (1), memories (1), walk (1)	Loneliness (3), sadness (5), longing for a loved one (1), nostalgic for childhood (1), emptiness (2), frustration (2), abandonment (1), ageing (1)
9.		Salvation (1), humanity (1), courage (1), second wind (1), gratitude (1), took children after divorce (1), hope (1), responsibility (1), cataclysms (1), saving the future (1)	Death (4), disaster (1), war (1), explosion (1), poverty (1), terrorist attack (1), pain (2), indifference (1), revenge (1), deprivation (1), end of the world (1), fear (4), anxiety (1), Iraq (1), Syria (1)
10.		Range (1), noise (1), blast wave (1), emotional outburst (1), emotion (3), military exercises (3)	Trials (1), anger (2), fear (3), chaos (1), destruction (3), Afghanistan (1), Syria (1), nervous breakdown (1), greed and stupidity (1)

Continuation of Table

1	2	3	4
11.		Smell of kerosene (1)	Broken dreams (1), victims (3), fear (3), death (8), 9/11 (1), firefighters (1), Twin Towers (1), danger (1), Chuguev (1), tragedy (2), panic (1)
12.		Not worth a damn (1), defense of the homeland (1), Berdichev (1), swamp (1), autumn (1), courage (1), defense (1), Donbass (1), determination (1), patriotism (1), self-control (1), friendship (1), patience (1), trials (1), army (4)	Trench foot (1), discomfort (1), war (6), hardship (4), cold (2), 24/7 work (1), stench (1), lack of funding (1), difficulties encountered (1), bad weather (1), obstacles (1)
13.		Place to rest (1), joy (1), solitude (1), flowers (1), syringes (1), specific smell (1), hope (1), hospital (1), love of a close friend (1), sleep (1)	Sickness (7), medicine (4), death (3), sadness (1), crying (1), pain (2), fear (2), obstruction (1), torment (1), boring and muggy (1)
14.		Warning (1), military exercises (1), determination (1), risk (1), Russian roulette (1), surprise (1)	War (5), death (6), injury (4), danger (2), Donbass (1), ruthlessness (1)
15.		Old age (6), struggle (3), perseverance (1), family (1), destiny (1)	Suffering (6), pain (4), helplessness (6), despair (2), restriction (2), injustice (2), human ingratitude (1), government indifference to its own citizens (1)
16.		Saving lives (4), donation (5), help (4), support (1), hope (3), sacrifice (1)	Sleepless nights (1), desperation (2), vampire (1)
17.		Loyalty (3), long journey (1), journey (3), pet (1), finding yourself (1), love (1), happiness (1), personal choice (1), thirst (1), adventure (1), western (1), freedom (1)	Suicide (1), betrayal (2), unfaithful friends (1)

End of Table

1	2	3	4
18.		Society (1), Ninja Turtles (1), team (1), family (1), survival skills (1), our mentality (1)	Sewage (3), garbage (3), disease (5), filth (2), stink (1), mob mentality (1), betrayal (2), outcasts (1), poverty (2), indifference (1), despair (1), plague (2), flood (1), dysentery (1)
19.		Lull (1), repair (1), construction site (1), store (1), time (1), abandoned house to walk around with friends and look for something interesting (1)	Death (6), war (5), explosion (2), shelling (1), destruction (2), bombing (1), grief (2), natural disaster (1), loss (1), poverty (1), despair (3), old age (1), hopelessness (2), suicide (1), slums (1), poverty (1), mourning (1), devastation (1), Chernobyl (1), end of the world (1), homeless shelter (1), hurricane (1), nuclear explosion (1), hopelessness (1)

The division of associations into two groups at the first stage of study enables to focus on the part with negative connotations that indicate negative past experiences manifested at the linguistic level through category *emotionality*. The high concentration in the set of associations of emotive words, the semantics of which reveals an emotional attitude indicates the success of the experiment. Also it should be noted that the availability of large amounts of associations with positive or neutral connotations (43%) suggests cadets' fear resistance.

At the second stage, the emotive words were divided into 1) feeling words (lexemes that name the emotions and have the semantic component 'fear'), and 2) lexemes that do not name the emotions but have the semantic component 'fear'. The responses to the abstract pictures are following feeling words: *fear, terror, sadness, insecurity, hatred, desolation, loss of meaning in life, doubt, disappointment, shame, exasperation, withdrawal, self-criticism, resentment and exhaustion, frustration, tension, oppression, anxiety*. Their density (the concentration of these words in the total set of associations, both with negative, positive, and neutral connotations) reaches 40%. The density of words that do not name the emotions but have the semantic component 'fear' is 42%. Among them there are words that reflect existential fear, which takes shapes: 1) fear of the unfathomability of the world around us, fear of something incomprehensible that exceeds human understanding, when fantasy can evoke all kinds of monsters (*dark side, a black hole in the ground, the approach of something terrible, a ghost, evil, darkness, dead people, graves, dark Ones, cemetery, a monster with 50 hands*); 2) fear of meaninglessness of existence (*disappointment, weariness, apathy, inner emptiness, road to nowhere, wasteland*); 3) fear of death (*death, end of life, unknown, shortness of life, the transition to another world*); 4) fear of uncertainty of future (*doubts, the road to nowhere, failure*); 5) fear of time (*illness, old age, loneliness*). The density of words reflecting the metaphor comprehension of fear (*Exclusion zone, Chernobyl*) is less than 1%. It is also worth noting the differences in the emotional response to abstract photographs. Let's compare the associations-reactions in pictures no. 4 and no. 5. Although these two pictures have a comparable images of a single tree without leaves, the blurred background of picture no. 4 fills it with a completely different semantic content. Therefore, positive or neutral associations predominate among the responses to a clear picture no. 5, and negative associations predominate to a blurred picture no. 5. This suggests that the main determinant of cadet's fear is the uncertainty of the future.

Responses to pictures of real places, events, objects and animals are the feeling words that name emotions and have the semantic component 'fear': *fear, anxiety, panic, stiffness, indecision, despair*. Their density is only 5%. The density of words that do not name the emotions but have the semantic

component 'fear' is 47%. Among them there are words that reflect existential fear taking the form of: 1) fear of something incomprehensible (*vampire*); 2) fear of the meaninglessness of existence (*broken dreams, injustice, unfulfilled dreams, disappointment, emptiness, abandonment*); 3) fear of death (*death, danger, victims, tragedy*); 4) fear of time (*illness, nostalgic for childhood, old age, regret of loss*). The density of these words is 6%. The density of words reflecting cadets' constructive fears when fear acts as a natural defense mechanism promoting better adaptation to an extreme situation reaches 41%. These constructive fears are 1) fear of rejection (fear of being unrecognized, unwelcomed, unappreciated, despised, fear of indifference) (*rejected, indifference, poverty, lack of funding, human ingratitude, government indifference to its own citizens, slums*); 2) fear of hardships of military life (*wet feet, dirt, stink, discomfort, difficulty, cold, 24/7 work, stench, bad weather, boring and muggy, sleepless nights*); 3) fear of dying in agony, of being maimed, of becoming disabled (*pain, torment, injury, danger*); 4) fear of bereavement and grief (*loneliness, pain of bereavement, sadness, longing for a loved one, mourning*); 5) fear of betrayal (*betrayal, unfaithful friends*); 6) fear of immediate external danger (*nuclear explosion, explosion, shelling, bombing*).

The density of words reflecting the metaphorical meaning of fear (*9/11, firefighters, Twin Towers, Chuguev, Iraq, Syria, Afghanistan, Donbass, plague, flood*) is 2%. In the case of reactions to pictures of real places, events, objects and animals the main determinant of cadets' fear is possible pain, anguish and suffering.

Conclusions. The application of the associative experiment technique to identify probabilistic fears through the associations evoked by the visual emotional and appraising perception of knowledge about traumatic events enables to speak of the prospect for psycholinguistics in further development of visual culture, visual perception, and visual thinking studies.

The study demonstrates the compatibility of concepts and applications of emotional psychology with experimental psycholinguistic methods, and proves that those psychological aspects of human consciousness for study of which laboratory approaches are ineffective can be analyzed through linguistic manifestation of experience by means of qualitative analysis. It has been found that the form of the pictures used as a stimulus in the associative experiment is a decisive factor in revealing the nature of the fears. Abstract pictures, which due to the lack of information about color do not actualize details and objects like a typical picture but shapes and lines are oriented toward the identification of existential fears. Among them there are: 1) fear of something incomprehensible that exceeds human understanding; 2) fear of meaninglessness of existence; 3) fear of death; 4) fear of uncertainty of future; 5) fear of time. The main determinant of cadets' fear is the uncertainty of the future. Pictures of real events (stressors) of war identify constructive fears that promote better adaptation to extreme situations. Among them there are: 1) fear of rejection; 2) fear of hardships of military life; 3) fear of dying in agony, of being maimed, of becoming disabled; 4) fear of bereavement and grief; 5) fear of betrayal; 6) fear of immediate external danger. The main determinant of cadet's fear is possible pain, anguish, and suffering. The forms of fear detected in cadets have common characteristics: 1) connection with prediction, that is, with the future; 2) activation of imagination in order to identify sources of danger; 3) presence of two components directly connected with cognitive activity, namely expectation and uncertainty. So, cadets' fear has the modality of anxiety, which can be characterized as a consequence of the inability to assess their own strength and resources.

References:

1. Adolphs, R. (2013). The biology of fear. *Curr Biol*, 23(2), 79–93. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2012.11.055>
2. Barrett, L.F., Mesquita, B., Ochsner, K., Gross, J.J. (2007). The experience of emotion. *Annual Review of Psychology*, 58, 373–403

3. Buckley, R.C. (2016). Qualitative Analysis of Emotions: Fear and Thrill. *Frontiers in Psychology*, 7, 1187. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01187>
4. Dehaene, S. (2014). *Consciousness and the Brain*. New York, NY: Viking.
5. Elkins, J. (2003). *Visual Studies. A Skeptical Introduction*. New York: Routledge.
6. Frijda, N.H., Scherer, K.R. (2009). Affect (psychological perspectives). In D. Sander, K.R. Scherer (Ed.), *Oxford Companion to Emotion and the Affective Sciences* (p. 10). New York: Oxford University Press.
7. Garrod, S. (2006). Psycholinguistic Research Methods. In book: *Encyclopedia of Language & Linguistics* (pp.251–257). <https://doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/04155-9>
8. Huettig, F., Rommers, J., & Meyer, A.S. (2011). Using the visual world paradigm to study language processing: a review and critical evaluation. *Acta psychologica*, 137(2), 151–71. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2010.11.003>
9. Koreneva, O.B. (2019). Combining corpus linguistics methods and experimental psycholinguistics in the terminology study. *Journal of psycholinguistics*, 4(42), 62–75. <https://doi.org/10.30982/2077-5911-2019-42-4-64-77>
10. Kremen, V., & Ilin, V. (2020). Psycholinguistic peculiarities of the discourse of visual epistemology: from logos to visio. *PSYCHOLINGUISTICS*, 28(1), 168–186. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-168-186>
11. Kuppens, P., Van Mechelen, I., Smits, D.J. M., De Boeck, P. (2003). The appraisal basis of anger: Specificity, necessity and sufficiency of components. *Emotion*, 3(3), 254–269. <https://doi.org/10.1037/1528-3542.3.3.254>
12. Levine, L.J., and Pizarro, D.A. (2004). Emotion and memory: a grumpy overview. *Social Cognition*, 22(5), 530–554. <https://doi.org/10.1521/soco.22.5.530.50767>
13. Lindquist, K.A. (2017). The role of language in emotion: existing evidence and future directions. *Current Opinion in Psychology*, 17, 135–139. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.07.006>
14. Lindquist, K.A. (2021). Language and Emotion: Introduction to the Special Issue. *Affect Sci*, 25, 1-8. <https://doi.org/10.1007/s42761-021-00049-7>
15. Lindquist, K.A., Gendron, M. (2013). What’s in a word: language constructs emotion perception. *Emotion Review*, 5(1), 66–71. <https://doi.org/10.1177/1754073912451351>
16. Lindquist, K.A., MacCormack, J.K., Shablack, H. (2015). The role of language in emotion: predictions from psychological constructionism. *Frontiers in psychology*, 6, 444. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00444>
17. Mattley, C. (2002). The temporality of emotion: constructing past emotion. *Symbolic Interaction*, 25(3), 363-378. <https://doi.org/10.1525/si.2002.25.3.363>
18. Mesheryakov, B.G., Zinchenko, V.P. (2003). *The Big Dictionary of Psychology*. St. Petersburg: Prajm-Evroznak.
19. Pishhalnikova, V.A. (2019). Interpretation of associative data as a problem of psycholinguistic methodology. *Russian Journal of Linguistics*, 23(3), 749–761. <https://doi.org/10.22363/2312-9182-2019-23-3-749-761>.
20. Russell, JA. (2003). Core affect and the psychological construction of emotion. *Psychological Review*, 110(1), 145-172.
21. Scherer, K.R., Meuleman, B. (2013). Human emotion experiences can be predicted on theoretical grounds: evidence from verbal labeling. *PLoS ONE*, 8, e58166. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0058166>
22. Siemer M, Mauss I, Gross J (2007) Same situation–different emotions: How appraisals shape our emotions. *Emotion*, 7, 592–600. <https://doi.org/10.1037/1528-3542.7.3.592>
23. Stacy, A.W., Ames, S.L., & Grenard, J.L. (2006). Word Association Tests of Associative Memory and Implicit Processes: Theoretical and Assessment Issues. In R.W. Wiers & A.W. Stacy (Eds.), *Handbook of implicit cognition and addiction* (pp. 75–90). Sage Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781412976237.n6>

24. Sternin, I.A, Rudakova, A.V. (2011). *Psycholinguistic meaning of a word and its description*. Lambert Academic Publishing.
25. Sternin, I.A. (2020). Cognitive interpretation of the results of comparative studies. In M.A. Sternina i I.A. Sternin (Red.) *Comparative Studies: A Scientific Digest* (Vol. 17, pp. 11–21). Voronezh: OOO «Izdatelstvo RITM».
26. Wallenius, C., Larsson, G., and Johansson, C.R. (2004). Military observers' reactions and performance when facing danger. *Military Psychology*, 16, 211–229. https://doi.org/10.1207/s15327876mp1604_1

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-22>

**THE CONTENT OF HUMAN RIGHTS FOR SECURITY
IN THE HUMAN RIGHTS SYSTEM IN THE ASPECT
OF ENSURING THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE**

Denys Chyzhov,

*Ph.D. in Law, Associate Professor at the Department of Constitutional Law and Human Rights
of the National Academy of Internal Affairs,*

*Researcher at the Institute of State Building and Local Self-Government
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0002-4843-0670

denys_chyzhov@ukr.net

Abstract. The article is devoted to the study of the nature of the content of human rights to security, its features and components, as well as to clarify the role of such rights in the field of national security of Ukraine. The methodology of studying the nature of human rights as an important element in the mechanism of national security in general is based on the provisions of the general scientific dialectical method of scientific cognition. The position is substantiated, according to which in the modern realities of the implementation of the rule of law and the establishment of the principles of sustainable development of Ukraine, the key task is to guarantee the rights and freedoms of man and citizen. Consequently, the content of human rights to security is the key that determines the start and functioning of the security mechanism of the state as a whole, and therefore requires a study of its nature and content. For a full and thorough revelation of the topic, the article also uses formal and legal and formal and logical scientific methods. It is argued that in modern conditions the main components of human rights on security are: 1) Natural human rights; 2) constitutional right and freedom of man and citizen; 3) Personal right to security in a broad and narrow meaning. The last part requires a separate scientific understanding in the context of forming a modern doctrine of natural security of Ukraine in order to increase the level of Ukrainian society credibility in the legislative, executive and judicial authorities in Ukraine, effective fight against corruption, increasing the level of political and legal culture in society, development virtuous and non-discriminately society, united by both respect for the defense forces and respect for the law, enshrined in current legislation. It is emphasized, that the main objects of national security of state are citizens - their constitutional rights and freedoms, as well as life and health. According to this, the main purpose of every legal and democratic state, which determines the person as highest social value is to ensure proper living conditions, preserve health, honor, dignity, right for self-recognition and of course private property. It is proved, that further prospects of Ukraine's integration into European Union, first of all, depends on the states of national security within the country, namely on its components such as economic, environmental, food and information security. It is determined that the prospects for future scientific research in this area will be scientific developments to improve existing legislation that guarantees respect for human rights to security.

Key words: National security; Rule of Law; Informational security; Human Rights; Human Rights doctrine

Introduction. Human rights are universal value and guarantees that security of individuals and their groups from actions and inactions, primarily by the governmental power, which may conflict with fundamental rights, freedoms and human dignity. The full range of human rights implies respect, protection and realization of civil, economic, political and social rights, and also right to development. Human rights are universal in nature – in other words, they are inalienable attributes of each person – interrelated and indivisible (Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду, Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р., Венская декларация и программа действий : прин. на Всемир. конф. по правам человека, 25 июня 1993 г.). The modern concept of national security significantly expands system of factors, influencing on state in country. In recent years national secu-

urity has been determined mainly by the degree of willingness of our armed force to oppose external military threats, improve the state's defense capability, and use of new equipment and technology in the area of armaments. Attention was paid mostly on the economic development, modernization of economy, moral education, factors that needs to ensure Ukraine's entry into world political alliances. However, in modern realities implementing of rule of law and establishing the principles of sustainable development of Ukraine, a key task comes to the fore – to guarantee all rights and freedoms of person and citizen. Therefore, the content of human rights to security is a key, that determines start and functioning of state's security mechanism as a whole, and therefore requires research into its nature and content.

The scientific and theoretical basis of the study were the works of domestic and foreign researchers, including: V. Antonov, I. Aristova, V. Abramov, P. Bogutsky, E. Kobko, M. Kryshtanovich, T. Kurman, V. Nosik, M. Pushak, G. Sytnyk, V. Smolyanyuk, E. Titko, J. Fleichuk, H. Yuskiv and others. Despite the development of a number of theoretical and applied studies of certain aspects of the theory of national security, the essence and content of human rights and freedoms in the mechanism of its provisions have not been studied or established to date.

The purpose and objectives of the study. The purpose of the article is to clarify the essence of human rights and freedom in the system of human rights in the aspect of ensuring national security of Ukraine.

The methodology of this scientific research consisted of general-scientific and special-scientific methods of cognition such as: the dialectical, formal-legal method, formal-logical and developed in jurisprudence such techniques and methods of interpretation of law (linguistic, systematic, logical) and linguistic methods (contextual and component).

Presentation of the main material. In jurisprudence, national security policy is not understood as any actions and measures of state, as those, through which the interests of citizens, society and the state are reconciled. It is aimed at ensuring the protection a) nature as a sphere of existence of man; b) man, his rights and freedoms; c) social groups, their status, functional roles and identity; d) society – its spiritual and material values; e) the state, its sovereignty, territorial integrity, inviolability and political independence. Despite the fact, that in 2003 the Law of Ukraine «On Fundamentals of National Security of Ukraine» (repealed by Law № 2469-VIII of June 21, 20218 (Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 20218 р. № 2469-VIII)) determined the main directions of state policy on national security, however, unfortunately, this policy still remains somewhat fragmented, unbalanced and quite controversial. This is a largely the result of the lack of qualified analysis and prediction of state policy on national security, and also the effective mechanism of its implementation (Ситник Г. П., 2010, с. 7, 8). In this regard, the main landmark and vector must be aimed on balancing guarantees of respect for human and civil rights and freedoms in the system of national security as a whole. V. Antonov presumes, the degree of protection of human and civilian rights and freedoms from their violation is determined by the level of guarantee of each of these rights and freedoms. According to the principle of guarantee of human and civil rights and freedoms, their consolidation is carried out both directly in the Constitution of Ukraine and in the current legislation. The state must choose a course, which can ensure national security in order to create favorable conditions for social development, as well as ensuring the protection of vital interests of the individual, society and the state from external and internal threats can be called national security policy. Its main goal and content is to ensure safety of important interest of Ukraine, as well as free development of person and flourished of all society and state (Антонов В. О., 2017, с. 501).

Approved by the Decree of the President of Ukraine of March 14 2016, № 92/2016 The Concept of Development of the Security and Defense Sector of Ukraine focused on determination ways to build national security and defends capabilities that will restore Ukraine territorial integrity within the internationally recognized state borders, to guarantee a peaceful future of Ukraine, as a sover-

eign and independence, democracy, social and legal state, and also ensure the creation of national crisis response system, timely detection, prevention and neutralizing of external and internal threat to national security, guarantee personal safety, constitutional human and civil rights and freedoms, cybersecurity, rapid joint response to crises and emergencies (Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 04 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»). It is important to collectively use information and communication technologies for political and democratic practices both on the Internet and offline, to ensure cybersecurity, rapid joint response to crises and emergencies.

At the same time the main objects of national security are citizens – their constitutional right and freedoms, and also life and health. Consequently, the main purpose of every legal and democratic state, which determine person as a highest social value, is to ensure proper living conditions, preserve health, honor, dignity, the right to self-recognition and of course private property (Кобко Є., 2018, с. 113] However, in different cases, a person can be both an object and subject of legal relations in the field of national security.

According to P. Bogutsky, which should be supported, the law of national security determines a person as a highest subject of law, which subjectivity is justified by the legal nature, directly depends on ability to ensure national security. In the view of this, important right of human existence – the right to life, in fact proclaims the basic idea of national security in its anthropological sense. Other right and freedoms of person confirm and deploy the properties of the legal person as a subject of the law of national security and existing social relations, strategic communications (Богуцький П. П., 2020, с. 328).

The assessment of the process of ensuring national security is an important fact of interaction between society and state, because in democratic countries the element of national security policy is public control over the activity of governmental power on implementation of the national interests, and the degree of participation of civil society institutions in this policy is an indicator of democratic development of the state. The influence of civil society institutions on state policy in any sphere of life of society depends on the level of public organization, preparedness and viability of citizens and their association, in practice to defend democratic rights and freedoms, which is largely determined by the financial and organizational independence of these institutions, availability of mechanism to influence on the formation and implementation of national security policy. At the same time, the effectiveness and results of the activity of civil society institutions in monitoring on the process formation and implementation of national security policy primarily depends on: 1) legal support of activity of civil society institutions and the existing in society of the tradition of citizen's implementation of constitutional rights and freedoms in the context of ensuring national security; 2) clarity of the division of functions, authority and responsibilities between branches of government; 3) real, not declared independence of judicial power; 4) the existence of non-governmental information- analytical and research institutions, whose sphere of activity is the problems of national security; 5) the degree of maturity of civil society and the ability of citizens of Ukraine to fully implement the constitutional powers of the main source of power (В. І. Абрамов та ін. ; за заг. ред. Г. П. Ситника, 2016, с. 819, 920).

Citizens of Ukraine take a part in civil control through public associations which of they are members, through local council deputies, personally by to the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights or state bodies in the manner prescribed by the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine «On public associations» and other laws of Ukraine. The sphere of public supervision may be limited exclusively by the Law of Ukraine «On State Secrets». Citizens who believe that their rights, freedoms or legal interests have been violated by decisions, actions or inactions of the security and defense sector or their officials, have a right to appeal to the court, Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights, use any other protection mechanism of rights and

freedoms provided by the legislation of Ukraine (Articles 10, 11 of the Law of Ukraine «On National Security of Ukraine»).

A separate component of the mechanism of human rights in the national security system is the protection of its subjective rights, in particular such as the right to food security and the right to protection of subjective land rights.

The process of improving of legal regulation of public relations for the protection of human rights in the system of ensuring national security is currently underway. Thus, the Law of Ukraine «On national security of Ukraine» provides for the development of the Strategy of Public Security and Civil Protection of Ukraine, is a long-term planning document developed on the basis of the National Security Strategy of Ukraine based on the results of the review of public security and civil protection and determines the direction of state policy to guarantee security of the vital for the state, society and personal interest, rights and freedoms of man and citizen, the whole and expected results of their achievement, taking into account current threats. This act has not yet been adopted, that requires intensification of work of the legislative in this area. The urgent need of today is the development and adopting of a special Law of Ukraine "On Food Security". Indeed, in recent years in Ukraine there has been a tendency towards minimally satisfactory food security, indicators of food independence, which are determined by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Some issues of food security.". Indicators, that characterize the consumption of certain food groups by the population of Ukraine and determines, that level of food security have fallen to a critical level. For example, level of meat consumption in Ukraine is 70% lower than in France or USA, and 65% lower than from Germany. About condition of the so-called "hidden hunger" is also evidenced by the deficiency in the diet of the population of the main macro- and microelements. In special document there should be enshrined: A) definition of basic concepts, primarily the category of «food security» and so on.; B) a system of qualitative criteria and quantitative indicators of food security, which should be supplemented by a nomenclature criterion (or the criterion of assortment, balance); C) a list of internal and external threats of national food security (political, economic, ecological, social, production and technological, legislative, etc.); D) the procedure for their monitoring and prediction, forms and mechanism to counter these threats with the identification of possible instruments of state support for agricultural producers and protection of the domestic food market; e) functions and competence of public authorities to ensure food security of the state, etc. (Курман Т. В., 2019, с. 155, 156).

Protection of land rights, including the Ukrainian people as the main holder of the right of land ownership in Ukraine is especially relevant with the introduction on July 1, 2021, of the agricultural land market in connection with the entry into the force of the Law of Ukraine from 31 March 2020 № 552- IX «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Circulation of Agricultural Lands». After all, lands of this purpose that make up almost 70 percent of the state's territory and in fact the question of the territorial integrity of the state ultimately depends on the guarantees of protection of land rights of the owner of such land. This is rightly emphasized by Professor V. Nosik, arguing that territorial integrity as a constitutional guarantee of the Ukrainian people or on their behalf by state authorities and local authorities right on ownership means also indivisibility of land as a state territory between individual sovereigns, and is the basis of enshrine in the Constitution of Ukraine the administrative-territorial structure of the state and divide authorities between state and local authorities, including also the sphere of land ownership (Hocik B. B., 2007).

Given the systemic nature of environmental problems, their organic correlation with all political, social and economical aspects, environmental security of Ukraine is also one of the fundamental components of national security, the essence of which lies in the state of protection of the natural, as well as natural and man-made environment, which has to provide development of the vital interests of the individual, society and the state as a state of effective protection form a combination of factors that create danger or threats to their existence. Analysis of the effectiveness of interaction with civil

society included in the sample of public authorities shows that, operating in a common social environment, guided by uniform regulations, organizational capabilities and different institutions have different attitudes to using the tools of interaction they have. Creating an appropriate system of environmental security means meeting the environmental requirements of the ecosystem, which should take a prior over other aspects of traditional national security. This system helps to identify and eliminate ecological threat in local, regional and global scales such as environmental disasters and man-made disasters. Ensuring environmental security through the system of environmental safety is a main way to solve existing environmental problems and guarantees the citizens of Ukraine development and living in a biosphere-compatible form (Криштанович М. Ф., Пушак Я. Я., Флейчук М. І., Франчук В. І., 2020, с. 210, 217). Thus, the human right to environmental security also an element of the national security system of the state.

In addition, to the analyzed components of the protection of human right in the system of national security in the future, as well as today, the information or cybersecurity of person. As I.V. Aristov states, the main long-term goal of Ukraine's state information policy is the formation of an open information space of an integral state, its integration into the global information space, taking into the account national specificities and interests ensuring informational security at the international levels (Арістова І. В., 2000, с. 30). Therefore, informational security of a person is not only an element of the right to security, but also a special subjective human right to freedom, as well as guarantee of the protection of honor and dignity (Поляков Л., 2021).

Further prospect of Ukraine's integration into the European Union, primarily depends on the state of national security within the country. After all, rightly noted by L. Polyakov [Поляков Л., 2021, с. 101], in Ukraine and EU both have the same fundamental values, that need to be preserved and secured. In particular, the value condition for accession to the EU, according to the Treaty on European Union, is the observance by the candidate country principle of freedom, democracy, respect for human rights and fundamental freedoms and the rule of law; readiness to build trust, stability, independence and the effectiveness of institutions that guarantee democracy and the rule of law. As for Ukraine, declaring its intention to join the EU our country, absolutely, share such values, and even proved that it is ready to defend them.

Prospects for Ukraine's integration depend on the state of national security within the country, because the values that need to be preserved and secured are completely the same. The condition for accession to the EU is the observance by the candidate country of the principles of freedom, democracy, respect for human rights and fundamental freedoms and the rule of law; readiness to strengthen the trust, stability, independence and effectiveness of institutions that guarantee democracy and the rule of law, that by declaring its intention to join the EU, our country certainly shares such values, and has even proved its readiness to defend them.

Conclusions. The main content of human rights to security in the system of human rights in Ukraine are natural, constitutional and other rights, guarantees of protection and realization of which are indicators of the civilized development of the state. The future of human rights in the mechanism of ensuring national security will be based on three main elements: 1) natural human rights; 2) constitutional rights and freedoms of man and citizen; 3) the personal right to security in the broad and narrow senses. The last category requires a separate scientific understanding in the context of the formation of modern doctrine of national security in Ukraine in order to increase the level of confidence of Ukrainian society in the legislative, executive and judicial authorities in Ukraine, effective anti-corruption, political and legal culture in society, development of a virtuous and non-discriminatory society, as respect to the defense forces and respect for the law. These and other provisions declared in the current legislation require implementation at the regional level, including in the Strategies for the development of territorial communities in all regions of the state.

References:

1. Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii i Statut Mizhnarodnoho Sudu [The Charter of the United Nations and the Charter of the International Court of Justice]. (1981) zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text.
2. Zahalna deklaratsiia prav liudyny, pryiniata i proholoshena rezoliutsiieiu 217 A (III) Heneralnoi Asamblei OON vid 10 hruden 1948 r [Universal Declaration of Human Rights, adopted and proclaimed by UN General Assembly Resolution 217 A (III) of 10 December 1948]. (1948). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
3. Venskaya deklaratsiya i programma deystviy: prin. na Vsemir. konf. po pravam cheloveka. 25 iyunya 1993 g. [Vienna Declaration and Program of Action: Prin. of the Universe. conf. on human rights. June 25, 1993]. (1993). Vena. Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/viendec93.shtml.
4. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21 cherv. 20218 r. № 2469-VIII [On National Security of Ukraine: Law of Ukraine of June 21. 20218 № 2469-VIII.]. (2018). Ofitsiyni visnyk Ukrainy, 55, Art. 1903.
5. Sytnyk, H. P. (2010). Kontseptualni zasady zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Conceptual principles of national security of Ukraine] (Ch. 3: Derzhavna polityka ta osnovy stratehichnoho planuvannia zabezpechennia natsionalnoi bezpeky). Kyiv: NADU.
6. Antonov, V. O. (2017). Konstytutsiino-pravovi zasady natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Constitutional and legal principles of national security of Ukraine]. In Yu. S. Shemshuchenko (Ed.). Kyiv: TALKOM.
7. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 04 bereznia 2016 roku “Pro Kontseptsiiu rozvytku sektoru bezpeky i oborony Ukrainy”: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 berez. 2016 r [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of March 4, 2016 “On the Concept of Development of the Security and Defense Sector of Ukraine”: Decree of the President of Ukraine of March 14]. (2016). zakon4.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/92/2016>.
8. Kobko, Ye. (2018). Systema zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy: elementy ta kharakter yikh realizatsii v suchasnykh umovakh [The system of national security of Ukraine: elements and nature of their implementation in modern conditions]. Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnii sprav, 4, 112–116.
9. Bohutskyi, P. P. (2020). Teoretychni osnovy stanovlennia i rozvytku prava natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Theoretical foundations of formation and development of national security law of Ukraine].(dissertation of the doctor of legal sciences). Kyiv.
10. Abramov, V I. et al. (2016). Hlobalna ta natsionalna bezpeka [Global and national security]. In H. P. Sytnyk (Ed.). Kyiv: NADU.
11. Kurman, T. V. (2019). Shchodo teoretyko-pravovykh aspektiv zabezpechennia prodovolchoi bezpeky v umovakh hlobalizatsii. Osoblyvosti pravovoho rehuliuвання ekologichnykh, zemelnykh, ahrarynykh, pryrodoresursnykh vidnosyn v umovakh hlobalizatsii: zb. mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf., 20–22 veres. 2019 r. [On the theoretical and legal aspects of food security in the context of globalization. Peculiarities of legal regulation of ecological, land, agrarian, natural resource relations in the conditions of globalization: coll. mater. All-Ukrainian scientific-practical Conf., September 20-22, 2019]. Ivano-Frankivsk – Yaremche.
12. Nosik, V. V. (2007). Problemy zdiisnennia prava vlasnosti na zemliu ukrainskoho narodu [Problems of exercising the right of ownership of the land of the Ukrainian people]. (dissertation of the doctor of legal sciences). Kyivskiyi natsionalnyi un-t im. Tarasa Shevchenka, Kyiv.
13. Kryshchanovych, M. F., Pushak, Ya. Ya., Fleischuk, M. I., & Franchuk, V. I. (2020). Derzhavna polityka zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy: osnovni napriamky ta osoblyvosti zdiisnennia [State policy of national security of Ukraine: main directions and features of implementation]. Lviv: Spolom.

14. Aristova, I. V. (2000). Derzhavna informatsiina polityka: orhanizatsiino-pravovi aspekty [State information policy: organizational and legal aspects]. In O. M. Bandurka (Ed.). Kharkiv: Vyd-vo Un-tu vnutr. sprav.
15. Poliakov, L. (2021). Problemy i perspektyvy spivpratsi Ukrainy z YeS u sferi bezpeky [Problems and prospects of Ukraine's cooperation with the EU in the field of security]. Natsionalna bezpeka i oborona, 1-2, 99–102.

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-23>

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.

Олександр Чучалін,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України*

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

(Умань, Черкаська область, Україна)

ORCID ID: 0000-0003-3876-8237

aleksandr02.1989@gmail.com

Анотація. У статті проаналізовано вплив російської імперської політики на становище православних монастирів Київської єпархії, виявлено результати та трагічні наслідки секуляризаційної реформи для єпархіальних обителів, досліджено тривалий процес відновлення монастирського життя з кінця XVIII до початку XX ст. Дослідження ґрунтується на методологічних принципах історизму, наукової об'єктивності та системного підходу в поєднанні із загальнонауковими та спеціально-історичними методами. Їх застосування дало можливість з'ясувати підстави змін територіальних меж Київської єпархії та вплив цього чинника на чисельність її монастирів. За рішенням Святейшого Синоду 1797 р. територію Київської єпархії було приведено у відповідність з новим губернським територіальним поділом. Проаналізовано становище православних обителів та заходи зміни їх статусу. Доведено, що реалізація на українських землях маніфесту про секуляризацію духовної земельної власності нанесла важкий і непоправний удар по православних монастирях та чернецтву. Відбувалося різке скорочення православних обителів з одночасним зменшенням чисельності монахів, що мало згубні наслідки не лише для церковно-монастирського життя України, а й для української ідентичності. Дослідження їх становища, процесу відновлення монастирського життя упродовж окресленого хронологічного періоду, визначали взаємовідносини між монастирями єпархії та зовнішнім світом.

Ключові слова: Православна церква, Київська єпархія, монастирі, чернецтво, духовні штати, благодійництво.

THE SITUATION OF THE ORTHODOX MONASTERIES OF THE KYIV EPARCHY IN THE LATE XVIII – EARLY XX CENTURY

Oleksandr Chuchalin,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian History
of the Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University*

(Uman, Cherkasy region, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-3876-8237

aleksandr02.1989@gmail.com

Abstract. The article analyzes the influence of Russian imperial policy on the situation of Orthodox monasteries of the Kyiv diocese, reveals the results and tragic consequences of secularization reform for diocesan monasteries, examines the long process of restoring monastic life from the late XVIII to early XX centuries. The research is based on the methodological principles of historicism, scientific objectivity and a systematic approach in combination with general scientific and special historical methods. Their application made it possible to find out the reasons for changes in the territorial boundaries of the Kyiv diocese and the impact of this factor on the number of its monasteries. By the decision of the Holy Synod in 1797, the territory of the Kyiv eparchy was brought in line with the new provincial territorial division. The situation of Orthodox monasteries and measures to change their status are analyzed. It is proved that the implementation of the

manifesto on the secularization of spiritual land ownership in the Ukrainian lands dealt a severe and irreparable blow to Orthodox monasteries and monasticism. There was a sharp reduction of Orthodox monasteries with a simultaneous decrease in the number of monks, which had disastrous consequences not only for the church and monastery life of Ukraine, but also for the Ukrainian identity. The study of their position, the process of restoration of monastic life during the outlined chronological period, determined the relationship between the monasteries of the diocese and the outside world.

Key words: Orthodox Church, Kyiv eparchy, monasteries, monasticism, spiritual states, charity.

Вступ. В умовах відкритої військової агресії, яку переживає сучасне українське суспільство, спричиненої нею складної суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації все більше посилюється інтерес до проблем історії та культури своєї держави. Зростання національної самосвідомості спонукає до відкриття нових сторінок історико-культурної спадщини, відродження традицій, відновлення релігійних та національних святинь. Звернення до цієї теми продиктовано складним духовно-моральним та соціально-економічним станом сучасного українського соціуму. Як показують події сьогодення, непростим шляхом формується нова українська державна ідеологія, пов'язана з розпадом системи попередніх цінностей. Здійснюється активний пошук орієнтирів, які б могли утвердити ідеали загальнолюдських цінностей, демократичних свобод і прав особистості.

Суспільство переживає кризу, яка виражається не лише у військових та економічних потрясіннях, але і в кризі духовності. Тут в нагоді може стати досвід Православної церкви у сфері соціального служіння, освіти, виховання моральних ідеалів. Цей досвід може бути орієнтиром у духовно-моральному відродженні України, у відтворенні соціально-корисних типів діяльності. Особливим видом соціального служіння Церкви є чернече служіння, історія і традиція якого відноситься до маловивчених феноменів вітчизняної культури. Ця прихована від обивательського погляду форма життя Православної церкви завжди мала вплив на економіку, соціальну сферу та духовну культуру України.

Православні монастирі та чернецтво – невід'ємна частина культурних традицій українського народу. З одного боку, монастирі здавна суттєво впливали на життя і традиції українського етносу, оскільки трансливали православний світогляд, духовні, моральні та етичні цінності. З іншого боку, етнічна культура впливала на організацію повсякденного життя монастирів. Вони вбирали досвід матеріальної (господарської, побутової) і морально-етичної культури українців. Православні монастирі в Україні стали акумуляторами релігійної, історичної і етнокультурної традиції.

В Україні Київська єпархія займала і займає особливе місце в цих процесах. Заснована в період хрещення Київської Русі, переживши разом з українським народом усі перипетії його славної й трагічної історії, минувши монастирів та чернецтва Київської єпархії до сьогодні має значну кількість питань, які потребують детального вивчення. Особливий інтерес представляють проблеми, пов'язані з впливом політики російської держави на становище монастирів та чернецтва, виявлення результатів та трагічних наслідків секуляризаційної реформи для єпархіальних обителів, їх ліквідації, дослідження тривалого процесу відновлення монастирського життя з кінця XVIII до початку XX ст.

Питаннями дослідження історії монастирів на території Київської єпархії займалося не значне коло вітчизняних науковців. Переважна більшість публікацій присвячена історії, архітектурі та мистецькому спадку окремих обителів Київської єпархії (Degtyarov, 1999; Denisov, 1908; Kileso, 1999; Lavrinenko, 2012; Vecherskij, 2008). Серед найновіших досліджень проблемі з'ясування статусу настоятелів київських чоловічих штатних монастирів присвячена стаття Т. Кузнець (Kuznes, 2021). Побіжно про освітньо-виховну діяльність монастирів Києва та організацію при них навчальних та благодійницьких закладів з посиланням на звіти оберпрокурора Святійшого Синоду у своїй статті згадує З. Священко (Svyashchenko, 2020: 84).

Сучасне становище історичної науки дозволяє значно підвищити рівень наших знань з історії усіх наявних на території Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. монастирів та їх чернецтва. Оскільки монастирі належать до найважливіших церковних інституцій, то виникає необхідність вивчення усіх аспектів їх життя, відтворення цілісної картини їх функціонування.

Друга половина XVIII – початок XX ст. були часом важких випробувань, що випали на долю православних монастирів і чернецтва України. Упродовж усього цього періоду спостерігається потужний вплив держави на їх життя. Своїм законодавством російська імперська влада чітко вказала на головні завдання монастирів, які, за задумом тогочасних політиків і чиновників, мали зобов'язання приносити реальну користь державі та суспільству.

Основна частина. Стан розробки окресленої наукової проблеми в історіографії спонукає до дослідження динаміки зміни чисельності монастирів на території Київської єпархії та впливу російської державної політики на їх становище та статус. Для досягнення поставленої мети намагатимемося з'ясувати територіальні межі Київської єпархії, встановити чисельність православних монастирів на її території на час поширення імператорського указу на територію України, проаналізувати становище монастирів єпархії в кінці XVIII – початку XX ст., процес зміни їх статусу.

Дослідження ґрунтується на методологічних принципах історизму, наукової об'єктивності та системного підходу в поєднанні із загальнонауковими (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичними (історико-типологічного, історико-системного) методами. Ключовими спеціальними методами дослідження стали проблемно-хронологічний та ретроспективного аналізу. Метод історичної реконструкції дозволив сформуванню із розрізнених фактів цілісне уявлення про становище та статус монастирів Київської єпархії досліджуваного періоду.

Конфлікт між державою і Православною церквою, що тривав ще з кінця XV ст., завершився перемогою світської влади. 26 лютого 1764 р. російською імператрицею Катериною II було підписано маніфест про проведення секуляризації духовної земельної власності, що означало вилучення у Православної церкви на користь держави землі та селян. У 1786 р. його дія поширилася на територію Лівобережної України, а в 1795 р. – і на Правобережжя. Реалізація цього маніфесту нанесла важкий і непоправний удар по православних монастирях та чернецтву, про що свідчать відповідні статистичні дані. Станом на початок 1762 р. в самій Російській імперії налічувалося 954 монастирі з 11 153 ченцями. У наслідок секуляризаційної реформи Святійшим Синодом було ліквідовано 418 монастирів повністю, 226 набули статусу штатних і їх було переведено на державне фінансування. На їх утримання державою призначалися грошові річні виплати відповідно до їх господарського стану, статусу і значимості монастиря. Решту 310 обителів, що залишилися, було оголошено про виведення за штат і вони могли продовжувати своє існування за рахунок добровільних пожертв (Churpis, 2013: 36).

Для порівняння, на території Київської єпархії в тогочасних її територіальних межах станом на 1762 р. знаходилося 40 монастирів. Із них Києво-Печерська лавра та Києво-Межигірський монастир були ставропігійальними і користувалися спеціальними правами. Єпархіальними були 21 чоловічий монастир та 17 жіночих обителів (Pokrovskij, 1913: 925).

Фактично з прийняттям маніфесту про секуляризацію держава встановлювала свій контроль над Православною церквою, як суспільною інституцією. Церква ставала частиною державного апарату, влада над якою зосереджувалася в руках російського імператора. З цього часу втручання держави в церковні та монастирські справи ставало правою нормою. Експансійна політика Російської імперії, поширення її влади на українські землі призвели до підпорядкування й православно-монастирського середовища. Відбувалося різке скорочення православних обителів з одночасним зменшенням чисельності монахів, що мало згубні наслідки не лише для церковно-монастирського життя України, а й для української ідентичності.

Секуляризаційна політика царату призвела до втрати монастирями практично всіх своїх вотчинних маєтків. Усі монастирі, за виключенням лавр та архієрейських домів, було поділено на три класи. Це давало їм можливість отримувати виплати з державної скарбниці для роздачі ченцям та утримання монастирських служителів. Монастирям цієї категорії дозволялося тримати невеликі сади, городи та пасовища в розмірі 6–10 десятин. Від приналежності до того чи іншого класу визначалася дозволена чисельність штатних ченців і черниць.

Утримання й штат ченців у чоловічих та черниць у жіночих монастирях не були однако-вими. Наприклад, чоловічі першокласні монастирі отримували від держави виплату в сумі від 2300 до 2500 руб. і в них дозволялося перебування не більше 33 ченців. Другокласні монастирі отримували до 1500 руб. і штат монахів до 17 осіб, третьокласним монастирям призначалися виплати в сумі 950 руб. та надавалося право утримувати до 12 ченців. Жіночі першокласні монастирі були в особливому становищі. Вони отримували виплати залежно від числа черниць, штат яких визначався від 52 до 101 особи. У другокласних та третьокласних монастирях виділялися кошти в сумі 525 та 700 руб. відповідно, зі штатом черниць до 17 осіб для кожного класу. Решта монастирів, які не увійшли до числа штатних, не отримували від скарбниці постійних виплат, мали назву «заштатні». Вони залишалися на власному утриманні і самозабезпеченні (Zverinskij, 1890: 13).

За положенням про штати 1764 р. у монастирях першого та другого класу настоятелі мали сан архімандрита з окладом відповідно 550 і 300 руб., а у монастирях третього класу – ігумена з окладом 150 руб. (Kuznes, 2021: 10). Настоятельниці жіночих обителів отримували сан ігумені. У монастирях першого класу їх оклад становив 100 руб., другого класу – 60 руб. і третього класу – 40 руб. (Barsov, 1885: 292).

Географічні межі Київської єпархії, а, відповідно, й чисельність наявних на її території монастирів та чернецтва, зазнавали постійних змін відповідно до політичної кон'юнктури. Зокрема, з оголошенням 27 березня 1785 р. російською імператрицею Катериною II указу про розподіл єпархій, що розташовувалися на території українських земель відповідно до намісництв, єпархія Київського митрополита обмежувалася новоствореним Київським намісництвом і складалася з 11 повітів: Київського – на Правобережжі та 10 повітів на лівому березі Дніпра: Остерського, Козелецького, Пирятинського, Лубенського, Миргородського, Хорольського, Голтвинського, Городищенського, Золотоніського і Переяславського. Київському та Галицькому митрополиту було наказано залишити у своїй єпархії лише ті церкви та монастирі, які розміщувалися на території Київської губернії. У результаті виконання цього указу станом на 1786 р. до Київської єпархії було зараховано 36 монастирів (30 чоловічих та 6 жіночих) (Pokrovskij, 1993: 723).

Іменним імператорським указом, поданому Святійшому Синоду від 10 квітня 1786 р., «Про штати Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської єпархії» у новостворених українських намісництвах за російським зразком запроваджувалися правила утримання архієрейських домів та монастирів (Polnoe sobranie... Volume XXII, 1830: 575). Цим документом юридично закріплювалося зрівняння в майновому становищі Київського митрополичого дому з Московським архієрейським домом, а також Києво-Печерської лаври з Троїце-Сергієвою лаврою в Москві. На їх утримання з державної скарбниці виділялася практично однакові суми. Крім того, статус лаври вимагав, щоб не менше половини ченців мали не лише освіту, а й високі духовні ступені. Києво-Печерська Успенська лавра з приписаними до неї пустинями – Голосіївською та Китаївською з 1786 р. увійшла до загальної системи київського єпархіального управління (Zverinskij, 1890: 164).

Із запровадженням духовних штатів 1786 р. чисельність київських єпархіальних монастирів суттєво скоротилася. Вони розділили сумну долю імператорської церковної політики щодо православних монастирів на території України. Одними з перших у 1787 р. під закриття потрапили два чоловічих монастирі першого класу – Київський Братський Богоявленський

та Межигірський Преображенський Спаський (Zverinskij, 1890: 105, 181). Академію з усіма належними їй закладами з Київського Братського монастиря було наказано перевести до архієрейського дому і Києво-Печерської лаври, а сам монастир перетворювали на головний госпіталь. Ставропігальний Києво-Межигірський монастир було наказано перевести в Таврійську область з наданням йому статусу монастиря 1 класу. Приміщення та майно цього монастиря передавалися на баланс відомства Приказу суспільного піклування (Polnoe sobranie... Volume XXII, 1830: 575). Київський Спасо-Софійський чоловічий кафедральний монастир було наказано перепрофілювати в Київський Софійський собор із заснуванням при ньому головного народного училища Київського намісництва (Murav'ev, 1864: 42).

До числа чоловічих монастирів першого класу було віднесено: Києво-Миколаївський Пустинний та Києво-Михайлівський монастирі. Статус другокласного отримали Києво-Грецька Катерининська, Переяславська Вознесенська, Лубенська Преображенська обителі. Монастирями третього класу стали Києво-Видубицький і Козелецький Георгієвський монастирі. «Заштатними» на той час вважалися Києво-Петропавлівський та Золотоніський Красногірський чоловічі монастирі. У межах Київської єпархії перебувала і Києво-Печерська Успенська лавра з приписаними до неї пустинями – Голосіївською та Китаївською, яка з 1786 р. увійшла до загальної системи київського єпархіального управління (Zverinskij, 1890: 164).

До першого класу жіночих обителей було віднесено Києво-Флорівський монастир, другокласних – Києво-Богословський і третього класу – Козелецький Богословський та Золотоніський Благовіщенський монастирі. «Заштатним» жіночим був Києво-Іординський монастир. Наступного 1787 р. Києво-Грецький Катерининський монастир було переведено до Петропавлівського монастиря (Pokrovskij, 1913: 724). Київський Богословський Михайлівський жіночий монастир за духовними штатами 1786 р. отримав статус монастиря 2 класу, але уже в 1789 р. був переведений до Красногірського Преображенського монастиря біля Золотоноші, на той час Полтавської губернії (Zverinskij, 1890: 94).

У кінці XVIII – початку XIX ст. зі зміною політичного керівництва в Російській імперії відбулися зміни в державній політиці стосовно Православної церкви. Почали формуватися сприятливі умови для відновлення закритих російською імператрицею Катериною II монастирів і створення нових чернечих обителей. Зі вступом на престол в Російській імперії Павла I та запровадження ним указом від 12 грудня 1796 р. губернської реформи, зазнали змін і територіальні межі єпархій. Рішенням Священного Синоду від 16 вересня 1797 р. на місця було доведено вимогу про необхідність приведення єпархіальних територій у відповідність з новими губернськими адміністративно-територіальними межами (Shcheglov, 1895: 27).

Київська губернія в новому складі була створена практично заново і майже вся її територія опинилася на Правобережжі. Зміни в губернському поділі за імператора Павла I відобразилися на єпархіальній перебудові Православної церкви, з огляду на територіально-адміністративні зв'язки єпархій з губерніями. Оскільки Київська губернія отримала нові адміністративно-територіальні контури (Pokrovskij, 1913: 724), то, відповідно, і Київську єпархію було приведено у відповідність до нових губернських територіальних меж. Постановою Святійшого Синоду, затвердженою 16 жовтня 1799 р., Київську єпархію було віднесено до єпархій першого класу. На той час до єпархій першого класу в Російській імперії належало лише 4 єпархії – власне сама Київська, а також Новгородська, Московська та Санкт-Петербурзька. Київську єпархію очолював на той час митрополит Київський і Галицький Єрофей (Малицький), кафедра якого знаходилася в місті Києві (Polnoe sobranie... Tom XXV, 1830: 813).

На території Київської єпархії першим монастирем, який було відновлено незабаром після заходів з ліквідації обителей, став Братський Богоявленський першокласний чоловічий монастир. Києво-Братський училищний неспільножительний чоловічий монастир розташовувався в самому центрі міста Києва, на Подолі. Його було засновано Київським братством ще у 1615 р.

(Bilokin, 2007: 253). Уже в 1799 р. діяльність монастиря було відновлено з возведенням його у ступінь другого класу, а з 1842 р. обитель було віднесено уже до монастирів першого класу (Zverinskij, 1890: 87). З 1877 р. цей монастир управлявся вікарним єпископом Канівським. При монастирі проживали 21 чернець та 49 послушників. Монастир володів 100 десятинами лугової землі, мав у своєму розпорядженні 138 десятин лісу і 57 десятин невдобонок. На річці Ірпінь було збудовано 2 млини, які здавалися в оренду і приносили досить непоганий дохід. Крім того, монастир щорічно отримував на свої потреби зі скарбниці 3928 крб. (Denisov, 1908: 299).

У 1886 р. було відновлено стародавній Києво-Межигірський монастир. Межигірський або Межигородський Преображенський Спаський першокласний чоловічий монастир розташовувався на території Київської губернії, за 20 км від міста Києва. Історія цього монастиря велична і трагічна водночас. Ще в XVII ст. патріарх Іоаким, колишній чернець цього монастиря, надав йому право ставропігії. Після приєднання українських земель до Російської імперії, монастир взяли під свій захист запорізькі гетьмани. У 1787 р. обитель була вщент знищена під час пожежі. У 1796 р. місцевість, на якій колись розміщувався монастир, із залишками обгорілих храмів та будинком настоятеля, було вирішено передати під будівництво державної фаянсової фабрики. Колись великі монастирські земельні угіддя частково також було передано на потреби фабрики, решту – до державної скарбниці.

Лише у 1884 р. Київським митрополитом Платоном було направлено клопотання на ім'я російського імператора Олександра III про передачу Межигірської фаянсової фабрики, з її усіма приміщеннями у підпорядкування Київського єпархіального управління. Київський митрополит брав на себе серйозну матеріальну та адміністративну відповідальність за відновлення на цьому місці монастиря й облаштування в ньому благодійницьких установ. Користуючись правами і повноваженнями члена Святійшого Синоду, митрополит Платон намагався на всіх рівнях піднімати питання про відродження Києво-Межигірського монастиря, його слави й величі.

Зусилля митрополита не були даремними. 16 червня 1884 р. було видано імператорський указ про ліквідацію Києво-Межигірської фаянсової фабрики, приміщення якої разом з усіма господарськими спорудами та земельними угіддями передавалися безкоштовно у відомство Святійшого Синоду, для облаштування там монастиря під керівництвом Київського єпархіального управління (Vsepoddannejšij otchet, 1887: 46). У січні 1886 р. Святійшим Синодом було видано постанову про відновлення Києво-Межигірського монастиря зі зведенням його в ступінь першокласного та перейменуванням на Спасо-Преображенський Києво-Межигірський спільножительний монастир. До нього приписувався також і Києво-Троїцький спільножительний монастир з усіма його угіддями та грошовими капіталами (Vsepoddannejšij otchet, 1888: 46).

Варто також підкреслити, що існувала практика переведення обителів з одного класу в інший. Ще задовго до Києво-Межигірського монастиря, статус монастиря першого класу у 1842 р. було надано Золотоверхо-Михайлівському Варваринському чоловічому монастирю (Zverinskij, 1890: 196). У цьому ж році інший київський монастир – Видубицький Михайлівський Чудовський-Всеволож чоловічий монастир було переведено з третього у другий клас. У 1875 р. при ньому було створено будинок для бідних священнослужителів, також тут розташовувався притулок для сиріт та школа для дітей з бідних родин (Zverinskij, 1890: 147).

Окрім політики відновлення раніше ліквідованих монастирів, здійснювалася і політика заснування нових обителів, яка на території Київської єпархії реалізовувалася практично упродовж усього XIX ст. Прикладом стане історія заснування цілої низки православних чернечих обителів. Так, зокрема, у 1810 р. ченцем Пименом було засновано Черкаський Успенський заштатний чоловічий монастир. Тут розміщувалася богадільня для людей похилого віку (Zverinskij, 1890: 566). У 1833 р. в Києві, на Печерську було засновано Слупський Миколаївський другокласний чоловічий монастир (Zverinskij, 1890: 433).

З другої половини XIX ст. монастирі широко розгорнули будівельні роботи: споруджувалися нові просторі храми, цегляні корпуси келій та господарських приміщень, готелі, будинки для паломників та богадільні. Сприяючи зовнішньому благоустрою монастирів, духовна і світська влада видавали нормативні акти, що були зорієнтовані на упорядкування їх внутрішнього життя. Цими актами передбачалася особлива увага до осіб, що приймали в послушники та дозволяли постриг, заборонялося п'янство, регламентувалися правила відпустки ченців, підтримувався спільножительний статут, заборонялося проводити збори пожертв у розважальних закладах тощо.

Зростання добробуту монастирів дозволяло їм проводити широку благодійницьку діяльність. Вони будували школи для дітей селян, відкривали готелі, дитячі будинки та приймальні для паломників, лікарні та богадільні. У квітні 1866 р. імператором Олександром II було затверджено визначення Святійшого Синоду, у якому пропонувалося при організації в майбутньому нових монастирів створювати при них благодійницькі та освітні заклади. Також покращувалося і матеріальне становище монастирів завдяки пожертвам благодійників із різних станів. Такі благодійники дарували і заповідали монастирям на поминання душі не лише гроші, земельні ділянки, але й ікони, інкрустовані золотом та дорогоцінним камінням, будували за свій рахунок монастирські храми, корпуси келій. Пожертви надходили від багатих поміщиків, а частіше всього – від поміщиць. Однією з таких благодійниць в Україні була вдова колишнього київського генерал-губернатора, княгиня О. Васильчакова. Імператором дозволялося на кошти княгині заснувати поблизу Києва Свято-Троїцький чоловічий спільножительний монастир з благодійницькими закладами (Monashestvo, 2005: 86, 13). Цей монастир був приписним до Межигірського монастиря. У відповідності з установчими документами, з самого початку заснування обитель мала скит, лікарню, притулок для бідних.

У грудні 1890 р. при Києво-Михайлівському монастирі було відкрито учительську школу. Тут отримували право на навчання діти селян Київської губернії віком від 15 до 18 років, які до цього завершили навчання в одно- та двокласних церковнопарафіяльних та народних школах. Термін навчання тут становив два-три роки. У звітах обер-прокурора Святійшого Синоду К. Победоносцева зазначалося: «Розміщуються вони у відведеному під школу і цілком пристосованому під неї великому монастирському флігелі та користуються від монастиря певним утриманням, за винятком одягу. Щорічно на школу монастирем витрачалося 2500 руб. на рік» (Vsepoddannejshij otchet, 1893: 74). Наступного 1891 р. при монастирі було відкрито ще й читальню, забезпечену в достатній кількості літературою релігійно-морального змісту. До цієї читальні мали доступ як члени монастирського притчу, так і місцеві мешканці (Svyashchenko, 2020: 84).

У другій половині XIX ст. спостерігалася стрімке зростання жіночих монастирів. Жіночі обителі були біднішими за чоловічі. Навіть штатні монастирі отримували мізерну допомогу від державної скарбниці, а більшість жіночих обителей рахувалися за штатом. Майже всі нові жіночі обителі створювалися завдяки особистому почину їх засновниць. Первісними засобами новостворених жіночих монастирів слугували пожертви заможних благодійниць або самих засновниць. Так, у 1889 р. в місті Києві, з власної волі великої княгині Олександри Петрівни (рідної тітки російського імператора Миколи II), на території її садиби було засновано Покровський жіночий спільножительний монастир. Обитель отримувала від засновниці 6 десятин землі, маєток з 12 будівель, в яких розміщувалися келії, лікарня з церквою, школи для дівчаток, майстерні тощо (Gramota, 1889: 264).

Жіночі монастирі часто ставали місцем зосередження благодійницьких закладів: лікарень, богадільень, шкіл, притулків, аптек тощо. Тут розгортали різного виду господарську і благодійницьку діяльність. Це частково пояснювалося тим, що згідно циркулярного указу від 28 лютого 1870 р. відкриття нових обителей допускалося за умови облаштування при них лікувальних чи освітніх закладів.

В іншому матеріальному та господарському становищі перебували обителі, що знаходилися практично на периферії єпархії. Тут показовою буде історія Ржищевського Преображенського монастиря, який розташовувався за 83 версти від Києва. Перші писемні згадки про цю, на той час, чоловічу обитель, датуються 1649 р. У 1687 р. він був приписаний до Київського Кирилівського монастиря, пізніше – до Софійського митрополичого дому. З часом обитель практично було доведено до занепаду. Цей монастир вважався одним з найбідніших в Київській єпархії. У 1852 р. розпочалося відродження занедбаної обителі. Його було переведено в статус жіночого монастиря та організовано школу для дітей-сиріт та дітей з бідних родин (Pohilevich, 2012: 51).

Однак, у XIX ст. йшов процес не лише відновлення життєдіяльності раніше ліквідованих та створення нових монастирів, а продовжували й далі ліквідовуватися обителі. У Київській єпархії такими стали Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир, заснований у кінці XVII ст. в місті Києві гетьманом Іваном Мазепою. За штатами 1786 р. монастир було віднесено до першого класу, однак це не врятувало його від ліквідації у 1831 р. Також у 1840 р. було ліквідовано Георгіївський чоловічий монастир в Бердичівському повіті та 1845 р. – Георгіївський чоловічий монастир в селі Лебедин Чигиринського повіту Київської губернії (Zverinskij, 1890: 214, 128).

У «Відомостях про чоловічі монастирі та ченців за 1884 р.» звіту обер-прокурора Святійшого Синоду К. Победоносцева вказувалося, що в Київській єпархії в штаті перебували 1 архієрейський дім та 4 монастирі. За штатом дозволялося утримувати 75 послушників. Реально ж, у монастирях Київської єпархії на цей час нараховувалося 100 ченців та 32 послушники. У 9 заштатних монастирях перебувало 120 ченців та 79 послушників (Vsepoddannejšij otchet, 1887: 2). Однак чисельність бажаючих прийняти чернечий постриг щороку зростала. Так, уже в 1885 р. у стінах 13 чоловічих монастирів Київської єпархії нараховувалося 330 ченців і послушників (не враховуючи чоловічий монастир Києво-Печерської лаври, в якому тоді перебувало 247 ченців та 874 послушники), а в 5 жіночих монастирях єпархії проживало 426 черниць і послушниць (Vsepoddannejšij otchet, 1887: 1–2).

До 1885 р. на території Російської імперії налічувалося 684 монастирі, з яких 484 були чоловічими монастирями (до їх числа входив і 61 архієрейський дім), 4 лаври, 233 штатних і 190 заштатних монастирів. Також існувало ще 200 жіночих монастирів, з яких 112 були штатними, а 88 – заштатними монастирями. Ченців налічувалося на той час 6 813 осіб чоловічої статі і 5 769 осіб жіночої статі. Крім того було 4 143 послушників та 14 199 послушниць (Vsepoddannejšij otchet, 1887: 187).

Як бачимо, чоловічих монастирів в усій Російській імперії спостерігалось більше ніж жіночих і ця різниця виражалася у такому співвідношенні: на 4 жіночих монастирів припадало 5 чоловічих. Чисельність жінок, що прийняли чернецтво було значно більшою, ніж чоловіків і виражалася у тому, що на 4 ченців-чоловіків припадало 11 черниць (Denisov, 1908: 11). Однак, станом на початок XX ст. в Російській імперії спостерігалася зменшення ченців чоловічих монастирів і, навпаки, зростання чисельності жіночого чернецтва. Прикладом можуть послужити статистичні дані по Київській єпархії. На її території розміщувалися 1 архієрейський дім та 20 чоловічих монастирів, з яких 14 були самостійними та 6 – приписними. У них проживали 2805 ченців та послушників. Також існувало і 6 жіночих самостійних монастирів з 2308 черницями та послушницями.

Висновки. Отже, монастирі і чернецтво були і залишаються важливим інститутом Православної церкви в Україні. Період кінця XVIII – початку XX ст. був часом важких випробувань, що припав на православні обителі України. Упродовж усього досліджуваного періоду спостерігається потужний вплив держави на життя монастирів, яка у своєму законодавстві чітко визначила основні завдання монастирів, зобов'язала їх приносити реальну

користь Російській імперії. Імперська церковна політика мала негативні наслідки для православних монастирів в Україні загалом та Київської єпархії зокрема. Зазнали змін територіальні межі єпархії, більше як у двічі скоротилася чисельність православних обителів та чернецтва. Дослідження їх становища, процесу відновлення монастирського життя упродовж окресленого хронологічного періоду, визначали взаємовідносини між монастирями єпархії та зовнішнім світом.

References:

1. Barsov T. V. (1885). *Sbornyk deistvuiushchikh y rukovodstvuiushchikh tserkovnykh y tserkovno-hrazhdanskykh postanovleniy po vedomstvu pravoslavnoho yspovedaniya* [Collection of current and governing ecclesiastical and ecclesiastical-civil decrees on the department of the Orthodox confession]. T. 1. Sankt-Peterburh: Synodalnaia tipohrafiya (in Russian).
2. Bilokin' S. I. (2007). *Kyivskij Bratskij Bogoyavlenskij monastyr* [Kiev Bratsky Epiphany Monastery] / Encyklopediya istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in.; Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K.: «Naukova dumka», T. 4: Ka – Kom. (in Ukrainian).
3. Chupis O.V. (2013). *Sekulyarizacijni zahodi uryadiv Rosii u XVIII st.* [Secularization comes to the ranks of Russia in the XVIII century.]. *Naukovi praci istorichnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universitetu*, vip. XXXV, pp. 36–41 (in Ukrainian).
4. Degtyarov M. G., Reutov A. V. (1999). *Mihajlivskij Zolotoverhij monastir* [Michael's Golden-Domed Monastery]. K.: Tekhnika (in Ukrainian).
5. Denisov L.I. (1908). *Pravoslavnye monastyri Rossijskoj imperii* [Orthodox monasteries of the Russian Empire]. M.: Izdanie A. D. Stupina (in Russian).
6. Gramota Svyatejshego Sinoda na imya velikoj knyagini Aleksandry Petrovny na uchrezhdenie sego monastirya [Diploma of the Holy Synod in the name of the Grand Duchess Alexandra Petrovna for the establishment of this monastery]. (1889). *Cerkovnye vedomosti*, № 27, p. 282 (in Russian).
7. Killeso T. S. (1999). *Vidubickij monastur* [Vydubychi monastery]. K.: Tekhnika, 1999 (in Ukrainian).
8. Krizhanovska O. O. (2001). *Kievo-Florivskij (Voznesenskij) zhinochij monastir v dokumentah ta materialah XVI – pochatku XX st.: monografiya* [Kyiv-Floriv (Voznesensky) convent in documents and materials of the XVI – early XX centuries: monograph.]. Kyiv (in Ukrainian).
9. Kuznec T. (2021). *Nastoyateli kyivskih cholovichih monastiriv XIX – poch. XX st.: skladniki ih statusu* [Abbots of Kyiv monasteries of the XIX – early XX centuries. Twentieth century: components of their status]. *Naukovi zapiski Vinnickogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Mihajla Kocyubins'kogo*, seriya: Istoriya, vip. 35, pp. 9–19 (in Ukrainian).
10. Lavrinenko N., Kuksa N., Sivola M. (2012). *Get'mans'kij Pustynno-Mikolaiivs'kij Medvedivs'kij monastir* [Hetman Desert-Nikolaev Medvedev Monastery.]. Cherkasi: Chabanenko Yu. A., 88 p. (in Ukrainian).
11. *Monashestvo i monastyri v Rossii. XI–XX veka: Istoricheskie ocherki* [Monasticism and monasteries in Russia. XI–XX centuries: Historical essays] (2005). / Sinicya N.V. (otv. red.). M.: Nauka, 346 p. (in Russian).
12. Murav'ev A. (1864). *Kiev i ego svyatyni* [Kyiv and its shrines]. K.: Tipografiya Kievo-Pecherskoj lavry, 296 p. (in Russian).
13. Pokrovskij I.M. (1913). *Russkie eparhii v XVI–XIX vv., ih otkrytie, sostav i predely. Opyt cerkovno-istoricheskogo, statisticheskogo i geograficheskogo issledovaniya* [Russian dioceses in the 16th–19th centuries, their discovery, composition and limits. Experience of church-historical, statistical and geographical research]. Kazan': Central'naya tipografiya, tom vtoroj (XVIII vek) (in Russian).
14. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Tom XXII (1784–1788 gg.)* [Complete collection of laws of the Russian Empire. Volume XXII (1784–1788)]. (1830). Sankt-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya sobstvennoj ego velichestva kancelyarii, 1174 p. (in Russian).

15. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Tom XXV (1798–1799 gg.). [Complete collection of laws of the Russian Empire. Volume XXV (1798–1799)].* (1830). Sankt-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya sobstvennoj ego velichestva kancelyarii, 763 p. (in Russian).
16. Pohilevich L. (2012). *Skazaniya o naseleennyh mestnostyah Kievskoj gubernii [Legends about the inhabited areas of the Kyiv province]*. M.: Kniga po Trebovaniyu, 771 p. (in Russian).
17. Svyashchenko Z. (2020). *Kyivska eparhiya u zvitah ober-prokuroriv Svyatijshogo sinodu (1884–1916 rr.) [The Diocese of Kyiv in the Reports of the Chief Prosecutors of the Holy Synod (1884–1916)]*. EMINAK, №3 (31), pp. 80–87 (in Ukrainian).
18. Shcheglov V.G. (1895). *Gosudarstvennyj Sovet v carstvovanie imperatora Aleksandra II [State Council in the reign of Emperor Alexander II]*. Yaroslavl' (in Ukrainian).
19. Vecherskij V.V. (2008). *Ukrainski monastiri [Ukrainian monasteries]*. K.: Nash chas (in Ukrainian).
20. *Vsepoddannejšij otchet Ober-prokurora Svyatejshego sinoda K. Pobedonosceva po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya za 1885 god. [The Most Submissive Report of the Chief Prosecutor of the Holy Synod K. Pobedonostsev on the Office of the Orthodox Confession of 1885]*. (1887). Sankt-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya (in Russian).
21. *Vsepoddannejšij otchet Ober-prokurora Svyatejshego sinoda K. Pobedonosceva po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya za 1886 god [The Most Submissive Report of the Chief Prosecutor of the Holy Synod K. Pobedonostsev on the Office of the Orthodox Confession of 1886]*. (1888). Sankt-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya (in Russian).
22. *Vsepoddannejšij otchet Ober-prokurora Svyatejshego sinoda K. Pobedonosceva po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya za 1890 i 1891 gody [The Most Submissive Report of the Chief Prosecutor of the Holy Synod K. Pobedonostsev on the Office of the Orthodox Confession of 1890 and 1891]*. (1893). Sankt-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya (in Russian).
23. Zverinskij V.V. (1890). *Material dlya istoriko-topograficheskogo issledovaniya o pravoslavnyh monastyryah v Rossijskoj imperii, s bibliograficheskim ukazatelem. Tom 1: Preobrazovaniya staryh i uchrezhdenie novyh monastyrej s 1764–95 po 1 iyulya 1890 god. [Material for historical and topographic research on Orthodox monasteries in the Russian Empire, with a bibliographic index. Volume 1: Transformations of Old and Establishment of New Monasteries from 1764–95 to July 1, 1890]*. S.-Peterburg: Tipografiya V. Bezobrazova i Komp., (in Russian).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-24>

ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ – СКЛАДОВА ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

Наталія Шелевер,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри адміністративного, фінансового
та інформаційного права*

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ORCID ID: 0000-0003-3641-4910

nataliashelever@gmail.com

Анотація. Стаття присвячена дослідженню виконання судових рішень як складової права на справедливий суд. Судовий процес нерозривно пов'язаний з реалізацією судового рішення. Виконання судових рішень – завершальна стадія судового процесу. Автором проаналізовано національне законодавство та вказано на прогалини у ньому, що породжує проблеми при виконанні рішень судів. Досліджено рішення Європейського суду з прав людини, які стосуються обраної теми. У статті проведено аналіз проблем в Україні по виконанню судових рішень та зроблено висновок, що це є вагомою перешкодою для держави на членство в Європейському Союзі. Акцентується увага на посиленні відповідальності суддів за прийняті ними рішення. Автором надаються пропозиції щодо покращення ситуації по виконанню рішень судів.

Ключові слова: рішення суду, органи державної виконавчої служби, суд, ЄСПЛ, правосуддя, виконавче провадження, стягувач, боржник.

ENFORCEMENT OF JUDGMENTS IS A COMPONENT RIGHT TO A FAIR COURT

Nataliya Shelever,

Ph.D. in Law, Associate Professor,

*Associate Professor at the Department of Administrative, Financial
and Informative Law of the Uzhgorod National University*

ORCID ID: 0000-0003-3641-4910

nataliashelever@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the study of the execution of court decisions as a component of the right to a fair trial. Litigation is inextricably linked to the implementation of a court decision. Execution of court decisions is the final stage of the trial. The author analyzes the national legislation and points out gaps in it, which create problems in the implementation of court decisions. The decisions of the European Court of Human Rights related to the chosen topic are studied. The article analyzes the problems in Ukraine in the implementation of court decisions and concludes that this is a significant obstacle for the state to membership in the European Union. Emphasis is placed on strengthening the responsibility of judges for their decisions. The author provides suggestions for improving the situation on the implementation of court decisions.

Key words: court decision, state executive service, court, ECtHR, justice, enforcement proceedings, debt collector, debtor.

Постановка проблеми та актуальність теми дослідження. Реалізація актів правосуддя нерозривно пов'язана з судовим розглядом. Без реалізації рішень суду втрачається мета правосуддя. У зв'язку з прагненням України стати повноправним членом Європейського Союзу (далі – ЄС) актуальним питанням сьогодення є ефективність реалізації судових рішень в житті. Адже доволі замало є лише прийняття судового рішення. Найголовнішим є втілення

його в життя та фактичне повне виконання. Дане питання досліджувалося такими вченими як П.Д. Гуйван, В.В. Комаров, Н.Ю. Сакара, Т.А. Цувіна, С.О. Якимчук та ін. Проте цікавим є дослідження сучасного стану виконання судових рішень в Україні.

Великою перешкодою для вступу України в ЄС є невиконання судових рішень, бо практично 70-80% актів правосуддя у нашій державі не виконуються. І саме з приводу невиконання чи тривалого виконання судових рішень найчастіше українці звертаються до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Важливим питанням є дотримання прав людини у виконавчому провадженні. Чи є воно взагалі в Україні справедливим? Саме це питання і є **метою** нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Важлива засада судочинства в Україні – обов'язковість судових рішень, що закріплено в п. 9 ч. 3 ст. 129 Конституції України. У ч. 5 ст. 124 Конституції України зазначається, що «судові рішення ухвалюються іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України» (Верховна Рада України, 1996). Від того як виконується вищезазначена стаття залежить імідж нашої держави. Адже, у відповідності до Конституції України судові рішення є обов'язковими для виконання, а цього в Україні практично нема.

Виконавче провадження – це комплексна галузь права, оскільки норми виконавчого провадження регулюють специфічну галузь суспільних відносин. У предмет правового регулювання входять контрольні, фінансові, майнові, адміністративні, процесуальні суспільні відносини. Виконання судових рішень не може бути відділене від самого процесу здійснення правосуддя. І.М. Зайцев зазначає: «Якщо із цивільного процесу виключити виконання судових рішень, не можна говорити про його логічне завершення, повну реалізацію цільових установок. Усунути порушення права можна тільки реальним відновленням суб'єктивних прав сторін, що відбувається у виконавчому провадженні» (Зайцев, 1990: 52).

Реалізація ефективного правового захисту пов'язана із правом на справедливий суд. У рішенні у справі за конституційним зверненням громадянина Рейніша Леоніда Валерійовича щодо офіційного тлумачення положення пункту 10 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, частини другої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України «Конституційний Суд України зазначав, що виконання судового рішення є невід'ємною частиною права кожного на судовий захист і охоплює, зокрема, визначені у законі дії, спрямовані на захист і поновлення порушених прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави; невиконання судового рішення загрожує сутності права на справедливий розгляд судом. Відповідно до практики Європейського суду з прав людини право на виконання судового рішення є складовою права на судовий захист, передбаченого статтею 6 Конвенції, для цілей якої виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як невід'ємна частина судового розгляду» (Конституційний Суд України, 2014).

Метою Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є забезпечення справедливого розгляду справи в суді. Проте це поширюється не лише на судовий розгляд, але і на виконавче провадження як завершальну стадію будь-якого судового провадження (Рада Європи, 1950). Для прикладу у справі «Горнсбі проти Греції» рішення суду не виконувалося грецькими органами державної влади 5 років. Якщо рішення суду не виконане, то і мови не може бути про реалізацію принципу верховенства права у життя. Тому кожній особі має забезпечуватися право на доступ до суду та реальне виконання остаточного судового рішення. У справі «Горнсбі проти Греції» наголошено, що пункт 1 статті 6 гарантує кожному право на звернення до суду або арбітражу з позовом стосовно будь-яких його цивільних прав та обов'язків. У відповідності до цієї статті «право на суд» проголошено і одним із його аспектів є право на доступ. Проте це право було б ілюзорним, якби правова система Договірної держави допускала, щоб остаточне судові рішення, яке має обов'язкову силу, не

виконувалося на шкоду одній із сторін. Тобто ст. 6 передбачає не лише право на справедливий судовий розгляд, але і на виконання судових рішень. Отже, виконання судових рішень є наслідком судового процесу, нерозривно пов'язане з ним та є невід'ємною частиною «судового процесу» (ЄСПЛ, 1997).

У 2010 році Радою Європи опубліковано висновок № 13 про роль суддів у виконанні судових рішень. У документі йдеться про те, що під виконанням слід розуміти введення в дію судових рішень. У відповідності до статей 3, 5, 6, 8, 10, 11 ЄКПЛ ефективне виконання і обов'язкове судові рішення є основоположним елементом верховенства права. Якщо рішення суду не виконується, то незалежність і право на справедливий суд марні. Примусове виконання повинно здійснюватися з дотримання основних прав і свобод людини.

Чи дотримуються права людини у виконавчому провадженні? Якщо суд забезпечує справедливий судовий розгляд, то чи забезпечують справедливе виконання рішень суду органи державної виконавчої служби та приватні виконавці? Як ефективно реалізуються гарантії ст. 6 Конвенції у виконавчому провадженні?

Насамперед, справедлива реалізація судових рішень є вимогою Європейського Союзу до України. Сторони виконавчого провадження повинні самі сприяти реалізації судового рішення. Так, боржник не має права приховувати майно, кошти та має у повній мірі виконати рішення суду. Стягувач повинен не зловживати своїми правами та сприяти виконанню судового рішення, адже найбільш зацікавлений у результатах як судового процесу, так і виконавчого провадження є саме стягувач.

У виконавчому провадженні держава несе відповідальність за порушення ст. 6 Конвенції, адже ЄСПЛ на даний час лише розглядав питання про відповідальність держави за затягування виконавчого провадження. Проте розмір цієї відповідальності залежить від конкретного виконавчого провадження.

Вважаємо, що головною вимогою до виконавчого провадження повинна стати короткостроковість виконання рішень судів. Розумні строки повинні застосовуватися не лише до судового розгляду, а власне і до реалізації судових рішень. Такі строки повинні бути максимально скороченими. Якщо процес виконання затягнутий, тоді про який ефективний захист прав може йти мова. Це лише буде імітація процесу виконання рішень судів. Питання тривалості та справедливості виконавчого провадження є важливим як для стягувача, так і для боржника. Саме боржник відшкодовує витрати виконавчого провадження і вони зростають у тому випадку, якщо процес виконання рішень судів затягується. Вважаємо, що ст. 6 Конвенції передбачає не лише право на справедливий суд, але поширюється також і на виконавче провадження. Щоб виконавче провадження було справедливим, то, насамперед, воно повинно мати розумну тривалість, сторони мають бути рівними.

У нашій державі проблемним питанням при виконанні судових рішень є те, що вони довгий час виконуються, тобто не у розумні строки. Так, «зі всіх справ, які Європейський суд з прав людини надіслав Уряду на комунікацію (на цей час більше 200 заяв), 60% складають заяви, в яких заявники скаржаться на невиконання рішень національних судів. В основному тривале невиконання рішення суду зумовлене відсутністю або нестачею коштів для виплати заборгованості шахтарям, вчителям, суддям та іншим працівникам бюджетної сфери» (Міністерство юстиції України). На нашу думку, рішення має бути виконане реально, а право має бути відновлене. У протилежному випадку рішення суду є, а реалізації нема. Тоді про яку справедливість може йти мова?

Акт правосуддя повинен бути виконаний у розумний строк, що у розумінні ЄСПЛ – найкоротший строк. В Україні максимальний строк тривалості виконавчого провадження є 6 місяців. На нашу думку, це доволі довгий строк. Тому ми пропонуємо скоротити його до 3 місяців. Саме короткочасність є основним аспектом ефективного виконавчого провадження. Адже

тривале виконання судового рішення призводить до ілюзорності захисту прав людини і може навіть спровокувати імітацію виконання судового рішення.

Якщо проаналізувати Рекомендації № Rec 16 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про виконання адміністративних рішень і судових рішень в області адміністративного права», а саме розділ II Рекомендацій «Виконання судових рішень, що стосуються адміністративних органів», то там зазначається, що на Держави-члени покладається обов'язок забезпечення виконання судових рішень адміністративними органами в розумні строки. У пункті а відмічено, що адміністративний орган повинен вжити всі заходи у відповідності до законодавства для того, щоб виконати судові рішення. Пункт b передбачає гарантію на випадок невиконання судового рішення адміністративним органом. У такому випадку має бути передбачена відповідна процедура забезпечення виконання даного рішення (Комітет міністрів Ради Європи, 2003).

На тривалість виконавчого провадження впливає і стягувач, і боржник. Сторони повинні бути активні та мають сприяти виконанню судового рішення органами державної виконавчої служби. Окрім цього, як стягувач, так і боржник повинні бути добросовісні, бо це призводить до швидкого виконання судового рішення. Вважаємо, що добросовісність тісно пов'язана зі справедливістю.

Слід зазначити, що українські суди зовсім інакше дивляться на виконання своїх рішень, ніж ЄСПЛ. Ми повністю погоджуємося з думкою П.Д. Гуйвана про те, що «українське правосуддя, зазвичай, вважає правомірною бездіяльність державної виконавчої служби у тих випадках, коли сама можливість виконання судових рішень не залежить від неї: відсутність коштів та майна у боржника, перебування юридичної особи, у тому числі державної власності, у тяжкому матеріальному становищі, наявності судової заборони на відчуження певних речей, що належать боржнику тощо. При цьому вітчизняні суди вважають за обов'язкове пред'явлення позову саме до виконавчої служби, аби в судовому порядку була встановлена протиправність такої бездіяльності, і лише за даним фактом взагалі мова може йти про порушення права особи на своєчасне виконання вердикту суду щодо неї. ЄСПЛ при розгляді справ даної категорії застосовує зовсім інші презумпції. Первинним є конвенційне право людини на своєчасний розгляд судом її справи, включно з виконання рішення, а вже похідним є юридичний інструментарій, який має обслуговувати досягнення мети його захисту» (Гуйван, 2019: 437).

Важливим питанням є здійснення судового контролю за виконанням рішень судів. На нашу думку, проблемним питанням у виконавчому провадженні є і відсутність дієвого судового контролю за виконанням своїх рішень. Суддя прийняв рішення по справі і на цьому кінець. Відсутність належного контролю з боку суду за виконанням своїх же рішень призводить дуже часто до свавілля з боку органів державної виконавчої служби. Рішення суду залишаються часто не виконаними впродовж багатьох років. І відповідальності ніхто фактично і не несе. Така бездіяльність призводить до правового нігілізму серед населення, а також до звернення в ЄСПЛ за пошуком справедливості.

Так, адвокат Л. Куса справедливо зазначає: «Забезпечення виконання судового рішення є обов'язком держави, яка повинна забезпечувати ефективні системи виконання судових рішень, а також функціонування цих систем у такий спосіб, щоб доступ до них мала кожна особа, на користь якої ухвалено обов'язкове судові рішення. Необхідно зазначити, що зміни до Конституції щодо правосуддя 2016 року, а саме доповнення Основного Закону ст. 1291, зумовили появу нових підходів до механізму реалізації принципу обов'язковості виконання судового рішення. Згідно з цією статтею судові рішення є обов'язковим до виконання, а контроль за виконанням судового рішення здійснює суд. Отже, фактично судовий контроль стає ще одною формою реалізації судової влади, крім здійснення функції правосуддя. Зазначене положення Конституції відображено в ч. 3 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»,

відповідно до якої контроль за виконанням судового рішення здійснює суд у межах повноважень, наданих йому законом. Водночас установлений Конституцією принцип судового контролю не дістав на практиці належного розвитку через брак чітко прописаних законодавцем процесуальних механізмів здійснення такого контролю» (Куса).

Кожен суддя, який прийняв рішення по справі і воно з часом набуло статусу остаточного повинен здійснювати ефективний судовий контроль за його виконанням. Це потрібно закріпити на законодавчому рівні як обов'язок судді, а не право. Тоді суддя приймаючи відповідне судові рішення не буде безтурботно ставитися до виконання судового рішення, а буде добре обмірковувати кожен деталь свого вердикту. Вважаємо, що якщо відсоток виконання рішень того чи іншого судді низький, то це свідчить про неефективність його рішень. Рішення суду може бути гарно написано, а от виконати його на практиці дуже часто неможливо. Тому показник та ефективність роботи судді має оцінюватися саме за показником виконання його судових рішень. На практиці ми часто бачимо гарно написані судові рішення, які є лише простими аркушами паперу, що залишаються невиконаними довгі роки. Тому діяльність судді має не тільки обмежуватися розглядом справи і прийняття рішень, але і їх реалізацією у життя.

Часто судді приймають такі рішення, які є незрозумілі для виконання. Резолютивну частину таких недосконалих актів правосуддя не розуміють ні сторони, ні виконавці, які повинні виконати ці рішення суду. Це є вагомою проблемою, бо навіть у разі звернення виконавця до суду про роз'яснення рішення суди дуже часто ігнорують такі звернення і не розтлумачують свої ж рішення. Тому резолютивна частина судового рішення, яка відображається у виконавчому листі, повинна бути чіткою та зрозумілою для всіх.

В Україні дуже часто причиною невиконання судових рішень є відсутність коштів у боржників. Якщо у виконавчому провадженні по справі боржником виступають державні органи, то відсутність коштів не є причиною невиконання судового рішення. Так, для забезпечення виконання рішень суду державними органами 5 червня 2012 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень». У відповідності до цього Закону, якщо державний орган, державне підприємство або підприємство, примусова реалізація майна якого забороняється не сплатить борг у строк, то грошові кошти за рішеннями національних судів сплачуються Державним казначейством України (Верховна Рада України, 2012).

Проблемним питанням є виконання рішень фізичними особами. Так, часто на практиці є випадки, коли людина не отримує жодного офіційного доходу, не має намірів виїжджати за кордон, тому і обмежувати її у праві виїзду за межі України за рішенням суду нема сенсу. От через таких проблемних боржників і виникає катастрофічна ситуація в Україні по виконанню рішень судів. У нашій державі фактично відсутній механізм забезпечення 100% виконання судового рішення. І це призводить до зловживання боржниками своїми правами.

Парадоксальною виглядає і ситуація з самими суддями, які приймають судові рішення іменем України. Як справедливо зазначає відомий український науковець П.Д. Гуйван: «На жаль, приходиться констатувати, що зазвичай, нашим суддям абсолютно не цікава прецедентна позиція Європейського суду, тим більше вони не переймаються проблемами відшкодування державою шкоди особам, щодо яких прийняли несправедливі рішення. При цьому подібна поведінка суддів місцевих судів абсолютно нічим не відрізняється від вчинків суддів вищих судових інстанцій України» (Гуйван, 2019: 455). На нашу думку, якщо рішення суду справедливе, то це свідчить про незалежність судді. Проте, на жаль, в Україні дуже часто судді є «ручними», зазнають впливу влади та приймають «потрібні» рішення. Тому лише справедливе рішення є показником неупередженості та незалежності судді.

Цікавою є ситуація, коли по виконавчому провадженню виступає боржником сам орган державної виконавчої служби. Так, П.Д. Гуйван зазначає, що «було винесено рішення про

зобов'язання виконавця надати стягувачеві інформацію про хід виконання рішення у його справі та про заходи, вжиті виконавцем у цьому процесі». Проте державна виконавча служба проігнорувала виконання цього рішення. «Примусове виконання рішень судів, у яких боржником є орган виконавчої служби, виявляється, не передбачене законодавством. Тож, кредитор з таким документом може звертатися за допомогою хіба що до найближчої перукарні» (Гуйван, 2019: 489).

На практиці проблемним питанням є виконання рішень судів, де боржником по справі виступає держава. Дуже часто причиною невиконання судового рішення є відсутність коштів у державному бюджеті, передбачених на виконання рішень судів. У такому випадку є підстава для звернення до ЄСПЛ, бо порушується ст. 6 Конвенції про захист прав людини. Так, у рішенні у справі «Шмалько проти України» ЄСПЛ зазначив, що причиною невиконання рішення суду про виплату коштів не може бути відсутність коштів у органу державної влади.

Тому необхідним кроком з боку держави для запобігання звернень громадян України до ЄСПЛ є приведення українського законодавства до положень Конвенції. Необхідним кроком є і удосконалення самої процедури виконання судових рішень для того, щоб справедливість, яка прописана у судовому рішенні, була втілена у життя. Адже рішення ЄСПЛ «б'ють» фактично по державному бюджету, бо відшкодування за бездіяльність державних виконавців здійснюється за рахунок коштів державного бюджету.

Наразі Україна хоче отримати статус кандидата до Європейського Союзу. Ми вважаємо, що це буде реальним лише за умови реформи у судовій гілці влади та виконавчому провадженні. Судове рішення повинне бути, насамперед, обґрунтоване. Мета правосуддя досягається лише у тому випадку, коли судові рішення будуть справедливими, тобто будуть відповідати загальнолюдським цінностям, уявленням людей про добро і зло. Проблемою для українського суспільства є те, що дуже часто судові рішення є справедливі чи ті ж закони є справедливі, а несправедливою є їх реалізація. Слід зазначити, що в Україні виконання судових рішень зросло з 5-6% до 18%. Проте це не досягає середньоєвропейського рівня. Так, в державах-членах ЄС цей показник складає 50-70% (Українська правда, 2018).

На нашу думку, для покращення ситуації у виконавчому провадженні необхідно здійснювати підбір ефективних кадрів в органи державної виконавчої служби, забезпечити належну і гідну оплату їх праці та подолати корупцію.

Окрім цього, лише виконане судове рішення реалізує справедливість у судовій системі. На думку П.Д. Гуйвана, справедливість судового рішення втрачається, якщо воно не виконане. Виконавче провадження є стадією судочинства. На думку автора, суттю виконавчого провадження є виконання судових вердиктів. Судова система оцінюється за станом виконання рішень суду. Було б ідеально, якби усі судові рішення виконувалися добровільно, проте про це мріють усі демократичні держави, не лише Україна. Тому і створені відповідні органи для примусового виконання. Вони повинні бути дієвими, оскільки від цього залежить і довіра населення до України і взагалі авторитет судів в очах громадян (Гуйван, 2019: 431).

Вважаємо, що стан виконання судових рішень в Україні вимагає суттєвого покращення. Це стосується строків виконання, які повинні бути короткими, а сам процес виконання швидким. Виконання рішень судів – це один з елементів судового провадження, логічне завершення будь-якого судового процесу. Адже без виконання зводиться нанівець весь судовий процес, мета задля якої власне і розпочинався судовий процес. Наслідком довготривалого виконання судових рішень є велика кількість скарг до ЄСПЛ.

Отже, на підставі вищенаведеного, ми прийшли до таких **висновків**. Право на виконання судового рішення є складовою права на справедливий суд. Без виконання судового рішення нема кінцевого наслідку судового розгляду. У своїх рішеннях ЄСПЛ не обходить осторонь питання виконання судових рішень, а розглядає судовий розгляд і виконання судових рішень

як єдине ціле. В Україні стан виконання рішень є катастрофічним. Про це свідчать рішення ЄСПЛ, що постановлені проти України. Такий показник є вагомою перешкодою до вступу України в Європейський Союз. Невиконання судових рішень є загрозою справедливому судочинству. Нема виконання судового рішення – нема справедливості в державі. Тому ми пропонуємо підвищити відповідальність суддів, адже від стану виконання їх рішень залежить ефективність судової влади в Україні. Судді повинні здійснювати ефективний контроль за виконанням своїх рішень. Інакше вони дуже часто тривалий час залишаються невиконаними і тоді взагалі втрачається сенс правосуддя. Окрім цього, пропонуємо скоротити строки виконання судових рішень з 6 місяців до 3 місяців. Тривале виконання судових рішень сприяє взагалі невиконанню судових рішень. Лише якісна діяльність органів державної виконавчої служби та ефективний судовий контроль покращать стан виконання рішень судів в Україні.

Виконавче провадження є невід’ємною частиною правової системи. Але чи дотримуються права людини в процесі виконання? Чи застосовуються стандарти правового захисту у виконавчому провадженні ті самі, що і під час судового розгляду? Чи реалізуються взагалі гарантії ст. 6 Конвенції у виконавчому провадженні? Відповідь доволі є неоднозначною та спірною і тому необхідними є подальші дослідження у відповідному напрямку, вивчення досвіду передових держав-членів Європейського Союзу. Слід зазначити, що лише ефективне виконання та обов’язковість судового рішення є основоположними елементами верховенства права. Право на справедливий суд нівелюється у тому випадку, якщо рішення суду не виконується. Проте примусове виконання повинно здійснюватися лише з дотриманням основних прав і свобод людини.

References:

1. Huyvan, P.D. (2019). *Pravo na spravedlyvyy sud: sutnist' ta temporal'ni vymiry za mizhnarodnyu standartamy* [The right to a fair trial: essence and temporal dimensions according to international standards]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian]
2. Zaytsev, I.M. (1990). *Protsessualnyie funktsii grazhdanskogo sudoproizvodstva* [Procedural functions of civil justice]. Saratov. [in Russian]
3. Rada Yevropy. *Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod.* [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 [in Ukrainian]
4. *Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. No 254k/96-VR.* (The Constitution of Ukraine: Law of Ukraine of June 28. 1996 No 254k / 96-VR). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian]
5. Kusa, L. *Ispolnenie sudebnyh reshenij: praktika VS* [Execution of court decisions: the practice of the SC]. Law Firm «Gracers». Retrieved from <https://gracers.com/ru/press-centr/vikonannya-sudovih-rishen-praktika-vs/> [in Russian]
6. The Verkhovna Rada of Ukraine (2012), *On state guarantees for the execution of court decisions*, Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17#Text> [in Ukrainian]
7. *Komitet ministriv Rady Yevropy. Rekomendatsiia N Rec (2003) 16 derzhavam-chlenam «Pro vykonannia administratyvnykh rishen ta sudovykh rishen v haluzi administratyvnoho prava».* [Recommendation N Rec (2003) 16 to member states «On the execution of administrative decisions and court decisions in the field of administrative law»]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_692#Text [in Ukrainian]
8. *Rishennya YeSPL vid 19.03.1997 u spravi “Hornsby v. Greece”* [Judgment of the European Court of Human Rights of 19 March 1997 in the case of Hornsby v. Greece] [in English]
9. *Rishennya Konstytutsiynoho sudu Ukrayiny u spravi za konstytutsiynym zvernenniam hromadyanyna Troyana Antona Pavlovycha shchodo ofitsiynoho tlumachennya polozhen statti 24 Konstytutsiyi Ukrayiny (sprava pro rivnist storin sudovoho protsesu) №1-5/2014 vid 22 kvitnya 2014 roku* [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional

appeal of the citizen Troyan Anton Pavlovich on the official interpretation of the provisions of Article 24 of the Constitution of Ukraine (case on equality of arms) №1-5/2014 of April 22, 2014.] Retrieved from <https://ccu.gov.ua/docs/648> [in Ukrainian]

10. Samoho lyshe otrymannia rishennia sudu na svoiu koryst nedostatno dlia dosiahnennia mety, zadlia yakoi liudy zvertaiutsia do systemy pravosuddia – zakhystu porushenykh prav i svobod [Merely obtaining a court decision in their favor is not enough to achieve the goal for which people turn to the justice system – the protection of violated rights and freedoms]. *life.pra-
vda.com.ua/columns/2018/07/24/232203/* Retrieved from [https://life.pra-
vda.com.ua/columns/2018/07/24/232203/](https://life.pra-
vda.com.ua/columns/2018/07/24/232203/) [in Ukrainian]
11. Tryvalist vykonannia rishen natsionalnykh sudiv Ukrainy v sensi § 1 statti 6 Konventsii u svitli rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [Duration of enforcement of judgments of national courts of Ukraine within the meaning of Article 6 § 1 of the Convention in the light of judgments of the European Court of Human Rights]. *minjust.gov.ua/m/str_3139* Retrieved from https://minjust.gov.ua/m/str_3139 [in Ukrainian]

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-25>

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ТЕХНОЛОГІЙ В ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Тетяна Штайнер,

аспірант кафедри педагогіки,

викладач кафедри технологічної та професійної освіти

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет

імені К. Д. Ушинського (Одеса, Україна)

ORCID ID: 0000-0001-6164-393X

sh_t_v@ukr.net

Анотація. У статті розглядаються проблеми інтенсивної перебудови окремих параметрів навчання майбутніх вчителів технологій, зокрема тих, що посилюють їх професійно-педагогічну кваліфікацію, не порушуючи конструктивних напрацювань минулого. Визначається потреба суттєвого оновлення змісту, форм, методів, засобів і прийомів навчання, яке дасть змогу підвищити якість педагогічної кваліфікації випускників та її суперечність з відсутністю обґрунтованих і експериментально перевірених організаційно-педагогічних умов модернізації професійно-педагогічної підготовки майбутніх вчителів технологій. Також розкривається професійно-педагогічна підготовка майбутнього вчителя технологій, яка ґрунтується на чіткому урахуванні сучасних вимог освіти, таких як: кваліфікаційна характеристика вчителя і робочих професій певних галузей; вимог до системи безперервної професійної освіти; суб'єктно-діяльнісного підходу до професійної підготовки; вікових та індивідуальних можливостей здобувачів вищої освіти в галузі «Технологія».

Ключові слова: графічна підготовка, майбутній вчитель технологій, модернізація, професійно-педагогічна підготовка, педагогічні умови, технологічна освіта.

FEATURES OF PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL TRAINING OF THE FUTURE TEACHER OF TECHNOLOGIES IN THE HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Tetiana Shtainer,

Postgraduate Student at the Department of Pedagogy,

Lecturer at the Department of Technological and Professional Education

of the State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University

named after K. D. Ushinsky" (Odesa, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0001-6164-393X

sh_t_v@ukr.net

Abstract. The article considers the problems of intensive restructuring of certain parameters of training of future teachers of technology, in particular those that strengthen their professional and pedagogical qualifications, without violating the constructive developments of the past. The need for significant updating of the content, forms, methods, means and methods of teaching is determined, which will improve the quality of pedagogical qualification of graduates and its contradiction with the lack of reasonable and experimentally tested organizational and pedagogical conditions for modernizing professional and pedagogical training of future teachers of technology. It also reveals the professional and pedagogical training of future teachers of technology, which is based on strict consideration of modern educational requirements, such as: qualification characteristics of teachers and working professions in certain fields; requirements for the system of continuing professional education; subject-activity approach to professional training; age and individual opportunities of higher education students in the field of "Technology".

Key words: graphic training, future teacher of technologies, modernization, professional-pedagogical training, pedagogical conditions, technological education.

Statement of the problem. Modern reforms of the higher education system put on the agenda the issue of preserving the best examples of trained professionals in various fields in the context of academic freedom and determine the implementation of promising innovations that can quickly improve the situation, including technology education.

The urgency of the study is due to the fact that in the current development of Ukrainian society, integration of education of our country with the world and European educational space are becoming increasingly important productive approaches to the domestic education system, which would ensure not only quantitative implementation of compulsory education and raised the education and culture of citizens to a much higher level. Training of a diverse personality capable of active adaptation in society, independent life choices, starting their own work, continuing professional lifelong learning, self-education and self-improvement, is one of the priorities of modern education. Therefore, the system of training future teachers, in particular teachers of technology, determines the restructuring of professional training of future professionals in accordance with international educational standards.

Thus, the awareness of the need to form a professional competence in the future is embodied in the principle of professional orientation of higher education, which regulates the relationship of general, technical knowledge and specific practical nature of knowledge, skills in the chosen profession, contributes to the formation of professional orientation.

Features of training future teachers of technology are based on strong regulatory and legal framework. In particular, the issues of formation and development of professional competence of education seekers are presented in many current normative documents on education. Thus, the State Standard of Basic and Complete Secondary Education states that the purpose of the educational field "Technology" is to form and develop project-technological competence of students, which is reflected in the enrichment of their creative potential and further socialization in society.

Analysis of the latest scientific research and publications. Theoretical and methodological principles of training future teachers of technology are revealed in the scientific works of T. Humeniuk, M. Korets and others. The scientific achievements of L. Chystiakova, M. Feshchuk, Y. Feshchuk, M. Koziar and others are devoted to the problem of forming the content of professional training of future teachers of technologies. Scientists V. Honcharova, N. Mironenko and many other modern researchers are also dealing with the issues of professional training of technology teachers at the present stage.

The purpose of the study is to reveal the peculiarities of professional and pedagogical training of future teachers of technology at the present stage of development of higher education in Ukraine.

The novelty of the article is determined by the search for a theoretical solution to the problem of modernization of professional and pedagogical training of future teachers of technology, consideration of contradictions and existing prospects.

Methodological or general scientific significance lies in the coverage of three interrelated concepts: methodological, theoretical and technological.

The methodological concept is based on the study of theoretical and methodological principles of building effective educational processes.

The theoretical concept of the study is related to the definition of its terminological basis.

The technological concept of the study is based on the identification of appropriate organizational and pedagogical conditions.

Presentation of the main material. Professional and pedagogical training of future teachers of technology is multifaceted and aimed at: ensuring quality education as the main link in the organization of higher education institutions; transition to multidisciplinary education and creation of a system of continuing education, in this connection change of the curriculum; organization of individual work with applicants for higher education, independent development of work skills; strengthening the training of specialists in accordance with the target agreements in which customers participate.

Analysis of the experience of professional training of future teachers of technology in Ukraine and relevant regulatory and methodological documentation shows that such training is mainly aimed at forming higher knowledge and skills in higher education, the dominance of traditional higher education frontal forms of education, as well as insufficient attention to development professional and personal qualities, including the formation of readiness to organize extracurricular activities of students. This is reflected in the educational and qualification characteristics and content of curricula and training programs for specialists in the field of education "Technology" (Чистякова, 2010:60).

We agree with the opinion of T. Humeniuk that technical knowledge plays an important role in shaping future teachers of technology. The author notes that modern educational sciences are achieving significant success in the fields of general pedagogy and educational technologies at various levels of educational institutions. In particular, it is worth paying attention to the works that, according to researchers, cover some issues of training future teachers of technology: the development of creative, technical and professional skills; characteristics of the content and methods of service work (I. Voloshchuk, O. Gnedenko, O. Gubenko, J. Gushuley, L. Denisenko, N. Znamerovskaya, Y. Kirilchuk, T. Kravchenko, G. Mamus, A. Mizrakh, V. Peregudova, V. Rybintsev, B. Simenach, V. Titarenko, L. Khomenko, O. Chashechnikova, V. Chepok, Z. Shapoval, L. Shpak, V. Kharitonova, etc.) (Гуменюк, 2008:82).

The concept of professional training of future teachers of technology, developed by T. Humeniuk in the context of emphasizing the features of training future teachers of technology, is of fundamental importance, and its essence is reflected in the concept of technology training, can create conditions for training future teachers of technology (Гуменюк, Корець, 2010).

As we can see, the requirement for future teachers of technology is the ability to consider the unity of theory, methodology and practical training, in order to: understand the essence of the educational purpose of labor training of students; possession of modern education and production technology; knowledge of the basic laws of psychological and physical development of children of different ages; knowledge of aesthetic requirements for the manufacture of work objects; knowledge of the main types of decorative and applied arts; the ability to organize a variety of content and form of artistic and labor activities; ability to plan various forms and nature of extracurricular activities to justify ways of conducting the educational process; ability to construct didactic material to provide theoretical and practical training, independent work of students. The specifics of training future teachers of technology require a combination of skills, the formation of a fairly high level of education, the ability to understand artistic values, the formation of tastes, aesthetic sense. All this requires changes in the training of future teachers of technology and revision of the structure of the curriculum of the seminar program of training workshops for future teachers of labor training and technology.

According to the Law of Ukraine "On Higher Education", vocational training is interpreted as obtaining a qualification in a related education or specialty (Про вищу освіту: Закон України, 2022).

Professional and pedagogical training – a system of organizational and pedagogical activities, which involves the formation of individual orientation, knowledge, skills, competencies and training (Буган, Уруський, 2001:179).

Professional training of future teachers of technology includes cycles in specialized technical areas to the curriculum, in which applicants for higher education acquire technical and technological knowledge; gain real experience; learn to understand techniques and language of technology; use construction and technological documentation; get acquainted with educational equipment; pay attention to the formation of technical concepts, spatial representations; ability to build and disassemble drawings and diagrams; expand the polytechnic outlook.

Noteworthy are the scientific investigations of Yu. Feshchuk on the role of spatial thinking of future teachers of technology for the implementation of successful professional and pedagogical activities. In particular, the author argues that in the professional activities of future teachers of

technology, spatial thinking occupies a leading place, because these professionals have to constantly operate on spatial images. According to the researcher, this is due to the practical orientation of the subjects. They also justified the need to create an educational system that will promote the development of spatial thinking in higher education and qualitatively increase its level (Козяр, Фещук, 2008:111).

The researcher claims that in the process of teaching graphic disciplines in modern higher education institutions using traditional teaching aids, the effective development of spatial thinking and graphic training of students is difficult. Evidence of this is the results of the observational experiment conducted by Yu. Feshchuk among future teachers of technology and teachers of graphic disciplines of relevant pedagogical specialties. The author established that the development of spatial thinking is carried out in the process of creating an image and its transformation. Analysis of the essence and structure of the concept of "spatial thinking" allows the researcher to say that spatial thinking is a specific type of mental activity that creates spatial images and operates them in the process of solving problems that require orientation in space (Козяр, Фещук, 2008:113).

Yu. Feshchuk proved that clarity is important for the development of spatial thinking in the study of graphic disciplines, as drawing and descriptive geometry studies the shape, size and relative position of objects in space. The lack of specific objects or models, drawings and pictures makes it difficult for students to have a clear idea of what they are studying. Strengthening the role of visual aids is not a mechanical increase in their number, but in continuity (when using clarity, you must take into account the visual aids used in the previous stages of drawing), variability (it is better to use different types of clarity), reversibility (assuming the problem of connecting graphic concepts with different models and illustrations) (Фещук, 2005:70).

Analyzing the above, we can say that along with the skills of future teachers of technology, you need to effectively use working time, work techniques, economical use of materials, electricity, excellent product quality, work activity and creative, innovative attitude to work, labor, production, technological discipline, aesthetically design products, adhere to personal hygiene and safety, an important feature of the future training of technology teachers is the mastery of graphic culture and the ability to convey technical information in non-verbal ways (using graphics, drawings, diagrams, etc.), which is important in organizing the educational process of higher education.

In the context of our study, the opinion of L. Chistyakova on the organizational and pedagogical conditions that provide optimal professional and pedagogical training of future teachers of technology is productive. In our opinion, L. Chistyakova rightly proved that the effectiveness of training future teachers of technology to organize extracurricular artistic and labor activities of students is provided by the following organizational and pedagogical conditions: availability of a program of progressive training of future teachers for extracurricular artistic and labor activities (the first stage – educational preparation of research works in the fields of socio-humanitarian and psychological-pedagogical disciplines; the second stage – theoretical and practical training of artistic and industrial art; the third – special courses "Organization and methods of extracurricular activities", "Professional culture of the future teacher of technology"); formation of positive motivation for artistic and labor creativity; updating the content of special and compulsory disciplines for the study of higher education in various arts and crafts; conducting production (pedagogical) practice in extracurricular artistic and labor activities and production (technical) practice in folk crafts; participation of students of higher education institutions in creative activities in the field of decorative and applied arts in extracurricular activities (studios, clubs, exhibitions, festivals, etc.); mastering by future teachers of technologies of personality-oriented technologies of organization of artistic and labor activity of students of secondary education in extracurricular time.

In the scientific position of the author we are impressed by the creative, ideological and pronounced applied aspect (Чистякова, 2010:60).

Researcher N. Myronenko thoroughly emphasizes the uniqueness of professional and pedagogical training of future teachers of technology in the context of intellectual and creative abilities of students. As well as highlighted criteria and indicators of readiness of specialists in the field of "Technology" for the formation of creative and intellectual abilities in students of secondary school: motivational (interest in students' intellectual development, focus on students' creative achievements, value attitude to the formation of students' creative and intellectual abilities, interest in students' intellectual development, emphasis on student's creative achievements, formation of student's values of creative and intellectual abilities), cognitive (knowledge of the laws of psychology and pedagogy for the formation of creative and intellectual abilities, students' knowledge of techniques and methods of stimulating the formation of creative and intellectual abilities of students in lessons of labor training (technology), abilities, ability to determine goals, content, forms of cognitive activity features, ability to determine the needs of students, practical activities), practical-activity (ability to form and implement innovative and interactive learning skills, intellectual abilities, management of student activities) (Мироненко, 2011:77).

One of the main ways to improve the training of future teachers of technology is to supplement and replace traditional specialties. That is, it is a new integrated training course with the use of modern innovative educational technologies. As V. Goncharov emphasized, "deep structuring of educational material" is necessary (Гончаров, 2012). Improving educational processes and increasing their efficiency is tracking the integrity of systems, identifying links between different sciences, transitions between different topics and phenomena.

Therefore, the modernization of the system of training specialists in the field of education "Technology" is aimed at developing and implementing a new comprehensive methodological system. In the training of specialists in the field of technological education, one of the most important prerequisites for the formation of design and technological competence of technology teachers is the study of disciplines that are part of the educational program "Secondary Education (Labor Education and Technology)": "Engineering and Computer Graphics", "Technological practicum", "Production and processing of structural materials", "Theory and methods of teaching", "Professional and practical training", "Folk crafts", "Theory and practice of design", "Computer technology" which further require the implementation of practical activities of the teacher.

Mastering graphic skills is a fundamental part of the educational and methodological system in artistic and graphic training of higher education, which requires a system of exercises aimed at reproducing graphic skills and abilities of image objects, ie mastering techniques and methods of expressive drawing, spatial distinctions and perceptual spatial imaginations, mental manipulation of spatial images, characteristics of mental reflection of spatial properties of objects.

Conclusion. Professional training of a future teacher of technology in a higher education institution is a process of formation of his personality, formation of competence, professional competence, professional culture, which are a prerequisite for successful future professional activity in modern conditions. It should also be based on a clear choice of forms and methods of teaching taking into account modern educational requirements: qualifications of teachers and working professions of certain industries, the requirements of continuing vocational education, subject-activity approach to training, age and individual opportunities for higher education. Its content should be personality-oriented and competency-based educational paradigms for the development of future professionals. This process requires the modernization of Ukrainian professional and pedagogical training of future teachers of technology in higher education.

References:

1. Buhan, Yu. V., Uruskyi, V. I. (2001). Slovnyk psykholoho-pedahohichnykh terminiv i poniat (na dopomohu pratsivnykiv silskoi shkoly) [Dictionary of psychological and pedagogical terms and concepts (to help rural school workers)]. Ternopil : TOKIPPO. 179 p. [in Ukraine].

2. Chystiakova, L. O. (2010). Orhanizatsiia i metodyka pozaurochnoi roboty: spetskurs dlia studentiv spetsialnosti «Tekhnolohichna osvita» [Organization and methods of extracurricular activities: A special course for students majoring in "Technological Education"]. Kirovograd : Imex LTD. 60 p. [in Ukraine].
3. Feshchuk, M. M., Koziar, M. M. (2008). Vykorystannia informatsiinykh tekhnolohii v hrafichnii pidhotovtsi studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv [The use of information technology in the graphic training of students of higher educational institutions]. *Scientific Notes of Ternopil National Pedagogical University*, (2). Ternopil : Ternopil National Pedagogical University. pp. 111-114. [in Ukraine].
4. Feshchuk, Yu. V. (2005). Shliakhy rozvytku prostorovoho myslennia studentiv za dopomohoiu kompiuternoi hrafiky [Ways of development of students' spatial thinking with the help of computer graphics]. *Scientific Notes of Rivne State University for the Humanities*, (33), Rivne : Rivne State University for the Humanities. pp. 69-71. [in Ukraine].
5. Humeniuk, T. B. (2008). Modernizatsiia navchalnoho protsesu pidhotovky vchytelia tekhnolohii u konteksti suchasnykh osvitynykh zavdan [Modernization of the educational process of teacher training in the context of modern educational tasks]. *Scientific Journal of the National Pedagogical University Named After MP Drahomanov*, (5), Kyiv. pp. 82-89. [in Ukraine].
6. Humeniuk, T. B., Korets, M. S. (2010). Naukovo-metodychni zasady zabezpechennia systemy profesiinoy pidhotovky bakalavriv – vchyteliv tekhnolohii i kreslennia [Scientific and methodological principles of providing a system of professional training of bachelors – teachers of technology and drawing]. *Collection of Scientific Works of Uman State Pedagogical University Named After Pavel Tychna*, (2), Uman. pp. 291-303. [in Ukraine].
7. Honcharov, V. (2012). Dialektyka tradytsiinoho ta innovatsiinoho u pidhotovtsi suchasnoho vchytelia [Dialectics of traditional and innovative in the training of modern teachers]. *Higher Education of Ukraine*, (4), pp. 44-51. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vou_2012_4_9 (date of application : 20.01.2022) [in Ukraine].
8. Mironenko, N. V. (2011). Osoblyvosti pidhotovky maibutnoho vchytelia tekhnolohii shchodo formuvannia tvorcho-intelektualnykh zdibnostei v uchniv osnovnoi shkoly [Features of training future teachers of technology for the formation of creative and intellectual abilities in primary school students]. *Scientific notes [Kirovohrad State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko]. Series: problems of methods of physical-mathematical and technological education*, (1), Kirovograd. pp. 75-80. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nz_pmfm_2011_1_17 (date of application : 12.12.2021) [in Ukraine].
9. Pro vyshchu osvitu : Zakon Ukrainy vid 01.07.2014 r. № 1556-VII : stanom na 1 sich. 2022 r. [Law of Ukraine "On Higher Education", № 1556-VII (2022)]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (date of application : 12.01.2022) [in Ukraine].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-26>

IDENTITY AND NATION IN THE ERA OF GLOBALISATION

Irina Popova

Dr. paed., Associate Professor

Baltic International Academy

Abstract. The aim of the given article is to survey the main concepts pertaining to such broad phenomena as identity and nation. The article scrutinises critical theories and approaches that tackle the concepts of nation and identity, focusing on the ones that highlight the interplay of the above mentioned notions. Thus, it outlines the main dimensions of human identity as well as it explicates the two senses in which the term national identity is used. It provides a brief analysis of the most influential and contesting views on the concept of nation, namely nation as a cultural community versus nation as a political one. The article concludes with the examination of the changing patterns of identity and nation in the context and framework of globalisation and transnationalism.

Key words: identity, nation, national identity, globalisation, hybridity, transnationalism.

Defining Identity

There is a famous personality test when a person is asked to write down who he/she is using only nouns. Some would write down such things as family status, namely mother / father / daughter / son / husband / wife, while others would refer to their nationality – British / French / American / Japanese, or would deem suitable to describe themselves on the basis of their vocation – lawyer / doctor / teacher / police officer. This test, though more entertaining, than strictly psychological in its nature is aimed at uncovering individual's self-identification or self-concept. What it brings to the surface is that human identity is a complex psychological, cultural and social construct which takes form under the influence of a variety of factors. The study of human identity is carried out in various research fields, schools and disciplines. Thus, the theoretical material on this topic is practically inexhaustible. The given article will start by focusing on the three dimensions of individual's identity, to be more precise: personal identity, social identity and national identity.

One of the most topical and wide-ranging study of human identities in our modern globalised world is produced by Bhikhu Parekh in his book *A New Politics of Identity* (2008). He subdivides individual's identity into three inseparable components: human identity; personal identity and social identity. Even though, the term 'human identity' might appear commonplace due to its self-explanatory title, it involves individual's identifying oneself with a particular biological kind, seeing himself a member of distinct species and distinguishing himself from the rest of the natural world with the ensuing moral responsibilities (Parekh, 26-27). *Human identity* as a dimension that capitalises on the inherent characteristics and inalienable rights of the human beings irrespective of their social, racial, ethnic, religious or other status in the society. Basically, it means that people identify themselves and relate to others on the grounds of the shared common humanity (ibid, 29). Parekh claims that the importance and the unifying trend of individual's perceiving himself exactly in the ramifications of this category cannot be overstated since, "The increasing human interdependence brought about by our globalising world has made the cultivation of *human identity* both possible and necessary to a degree previously unimagined" (ibid, 28, emphasis added).

The notion of *personal identity* might be one of the most meaningful, yet, a very elusive one when being in search of its definition. Human's personal identity is shaped by the sum of personal experiences, biographical details, social background, encounters and interactions with other people, events and occurrences individual has witnessed, circumstances of one's upbringing, education individual has received, even the books, TV shows and music one has consumed (Parekh, 10). All of that moulds

the beliefs and values in terms of which people define and identify their unique selfhood, therefore, Parekh claims that personal identity “articulates their conception of themselves or their fundamental orientation, and provides a framework within which they view themselves and the world” (ibid.). It is essential to understand that personal identity possesses no finality, that is “it is never a finished product”, meaning that it can be revised, altered and transformed due to the “new experiences, new insights into oneself, social changes, exposure to other ways of looking at the world, and deeper self-reflection” (ibid, 11). Thus, personal identity provides an individual with a certain scale of norms, according to which a person judges himself, makes his own choices and guides his actions (ibid, 12). Parekh elaborates on the crucial role personal identity plays in human life, asserting that it is “the source of such powerful and action-guiding emotions as pride, shame, embarrassment and guilt, and is closely bound up with one’s sense of self-worth” (ibid.). In Parekh’s opinion one of the intrinsic purposes of individual’s personal identity is that it “provides a vantage point from which to view one’s past and construct a meaningful narrative of one’s life” (ibid).

Social psychologists claim that the study of *social identity* is one of the most important areas of research pertaining to the study of person’s identity, due to the fact that an individual’s interaction with others, and its social existence itself, relies on the individuals knowing and understanding who they are and who others are in the society (Hogg, Vaughan, 2002, 110). Social identity of an individual is shaped by relationships, categories and features that are socially invested with meaning by the very society human beings inhabit (Parekh: 15). These socially significant categories, according to which individuals identify and define themselves, are varied and vast in amount, starting from gender, age, marital status, occupation, political loyalties and religion up to the membership in various groups, organization, communities and subcultures (ibid, 15, 16, 20). Every society to a certain degree expects its members to conform to and even internalise the ascribed norms of their social identities (ibid, 16). Parekh draws attention to the fact that social roles people take up in their lives, are, in fact, their social identities, depending on how deeply these roles are internalised and what degree of significance is assigned to them by the individual himself (ibid, 19, 21). Since human life involves a great multitude of various things, each individual possesses a plurality of social identities too, namely not one, but many, and not all of these identities represent equal value, status or complexity for the individual (ibid, 21). Social identity, just like the personal one, provides people with a vantage point to look at themselves and others, as well as enables individuals to position themselves in our inherently social world (ibid).

Parekh asserts that every individual’s identity encompasses the above mentioned dimensions, that is, human identity, personal identity and social identity. Not only all three dimensions constitute an inseparable part of human persona, but also there exist no strict boundaries or limits where one ends and another one begins (Parekh, 29). Rather all three of them are interconnected, overlap, influence and shape one another (ibid, 28-29). Once again, Parekh stresses that one can speak of them separately only for analytical purposes and in order to understand the complicated underlying machinery of such multi-layered concept as identity (ibid, 9). Nevertheless, he offers a lucid and comprehensive summary of the three aspects the concept of individual’s identity involves:

Personal identity defines them as unique human beings, distinct, as this person rather than some other. *Social identity* pertains to the membership of different organisations, communities and structures of relationship, defines as fathers, mothers, sons, daughters, Christians, Indians, men, women, black, white and so on, and leads to different forms an levels of social belonging. *Human identity*, the widest and also the shallowest, defines them simply as human beings. *Personal identity* articulates their defining beliefs and values, the kinds of persons they are, and how they seek to organise their lives. *Social identity* articulates the way they define and structure their relations with those falling within its ambit. *Human identity* articulates how they relate to other human beings, and what they demand of themselves and others qua human beings. (Parekh, 28) (emphasis added)

Andrew Heywood proposes his own definition of identity and invites us to see the term 'identity' as link between the personal and the social, which allows placing an individual in a certain context, be it a social, cultural, ideological or institutional one,

Identity refers to a sense of separate and unique selfhood, but it also acknowledges that how people see themselves is shaped by a web of social and other relationships that distinguish them from other people. Identity may also be multiple (based on factors such as gender, ethnicity, religion, citizenship and so on), and, in western societies in particular, it is increasingly based on the ability to choose, meaning that political activism assumes the character of a lifestyle choice (Heywood, 212).

Of particular relevance to the given discussion is the concept of *national identity*. There exist two interrelated, yet different meanings of the term national identity. The first meaning of national identity stands for individual's identity being a part of a particular political community (Parekh, 56). Identifying with a political community provides individual with a sense of security, home, shared memories and history, as well as common interest, thus, national identity enables individual to forge personal and collective ties with other members of this community (ibid). Common territory, collective security, customs and laws of this political community deeply influence all aspects of an individual's life, since members are brought up and educated according to the system beliefs and values shared by this community (ibid). As a result, individuals start to identify themselves to a certain degree with the given community and are identified by others as its members (ibid, 29). The manifestation of the national identity becomes obvious when people identifying themselves with the community feel respectful towards the nations symbols, pleased with victories of national teams at the international competitions or infuriated with political decisions done in the name of the whole community (ibid). Parekh stresses that the significance of national identity in the life of an individual varies. For some members of the political community national identity is a thing that matters, they are deeply attached and shaped by it, while others consign it to a subordinate position in their lives (ibid). Nowadays, the forces of globalization, migration and regional integration have converged to exert pressure on the existing national identities and foster the development of the new ones (ibid, 30).

The second meaning of *national identity* is associated with the identity of the political community per se. A political community is a body of people, each of whom has his or her own unique identity, yet, in its own turn, this body has its own territory, political institutions, shared history, language, memories and experience, common traditions, laws, and rituals, as well as unifying formative values and ideals (Parekh, 59). In other words, national identity of a political community possesses a scope of indicative features that is characteristic only to this community and distinguishes it from other ones (ibid). Every political community has a certain form of self-understanding and self-concept, meaning it develops and promotes the image that tells itself and the world what kind of community it is, what community it aspires to be, what it stands for and what it opposes (ibid, 60). Just like the personal and social identity of the human being, national identity of the community is not a primordial, rigid, and unchangeable fact of its existence, but rather it is prone to its own revision, reinterpretation and reconstitution.(ibid, 60 - 61). Parekh draws attention to the interconnectedness of the two meanings of national identity and the role it plays in the life of individuals:

It facilitates intergenerational continuity, helps its members to unite around a broadly shared self-understanding, and provides a focus to their sense of common belonging. It inspires them to live up to a certain self-image, gives them a sense of purpose and direction, [...], indicates what is or not likely to take roots, [...] and gives their collective life a measure of consistency. (ibid, 62)

The life of the human being, as well as the life of a community, is rich, complex and varied and is not just a matter of empirical observation and knowledge, but rather it is open to constant self-reflection, judgment and interpretation. Our increasingly globalized words pressures individuals to seek out and ardently adhere to various kinds of identities since it provides some stability in the inherently unstable world.

Defining Nation

Nation is a phenomenon surrounded by many controversies due to the fact that the term ‘nation’ accommodates a variety of contested theories and assumptions. The complexity of finding a description, which would comprehensively and exhaustively define nation and would suit all of the nationalist traditions of thought, lies in the fact that nation encompasses a number of constitutive features, both objective and subjective, and it is impossible to provide a viable definition of nation making use of objective factors alone (Heywood, 110). There exist three dimensions that constitute the basic understanding of nation: a *cultural* one – nation as a group of people who share the same geographical territory, speak the same language, share a religion, and are bound by the shared history, past, memories, traditions, etc.; a *political* one – nation as a group of people bound together by citizenship, civil bonds and political allegiances, and regarding itself as a natural political community; finally, a *psychological* one – nation as a group of people bound by a shared feelings of attachment, loyalty, affection and pride, which often takes form of patriotism (ibid.). In order to grasp all of the intricacies of defining and understanding such meaningful concept as nation, one has to look at the two major contesting approaches that have exerted the most influence on shaping the academic discourse on nation, namely a primordialist approach and constructionist (or modernist) one.

Primordialist approach, a term is coined by Shils and Geertz, interprets nation as a primal and inherent feature of humanity, since nationality is a natural and inseparable feature of any human being (Ozkrimli, 64). Geertz, examining the primordial quality of person’s attachment to nation, puts emphasis on the word “givenness”, that is, individuals are born into a particular community and bound to it by ethnicity, language, cultural practices, national traditions, shared past, geographical location, etc. (Geertz, 259). This approach views nation as a natural primeval entity that will continue to exist as long as humankind survives, since it exists on the basis of primordial, or ethnic, attachment sustained by kinship, ethnic descent, and bloodline (Ozkrimli, 66). Primordialist strand even encompasses a more radical sociobiological paradigm that is applied to interpret the nation as a factual extended family. In his writings Pierre van den Berghe stresses the genetic importance of group relation, since people are genetically predisposed to favour next of kin (your nation) over non-relatives (others), creating what can be colloquially described as ‘we are of the same blood group’ (van den Berge, 402-404). Thus, ethnicity as a primordial attachment for van den Berge is an extension and “attenuated form of kin selection” (ibid, 403).

Constructivist, or modernist approach, approach identifies nation as a political community, which is a product of ‘modernity’, hence it is a group bound by political, economic and other shared goals and the importance of nation rests in the significance people ascribe to it (Ozkrimli, 85). Thus, Ernest Gellner in his work *Nations and Nationalism* (1983) is among the first ones to stress that nations are not ancient primordial formations, but the “products” of industrialization and modernization, which arose from the need for the cultural cohesion when the feudal bonds became obsolete (Gellner, 19-35). Moreover, Gellner accentuated the role state education plays in imposing homogenous culture, state language and cultivating in an individual a sense of belonging to the nation (ibid, 35-38).

Eric Hobsbawm in his two major works, *The Invention of Tradition* (1983) and *Nations and Nationalism since 1780* (1990) argues that modern nation is not an unchanging continuation of primeval ethnic community, but rather an ever-evolving “posteriori” construct, where the nationalism creates nation by the means of invented traditions, cultural artefacts such as national symbols, ceremonies, monuments and other associated paraphernalia (Hobsbawm, 1-14). For Hobsbawm nation itself constitutes a universal invented nation aimed at establishing and promoting group cohesion and continuity of collective identity in the face of rapid change of our industrialised world (ibid, 12). In his opinion, the origins of nations should not be sought in the times immemorial, but perceived as a modern ‘social engineering’ and analysed in the framework of the intersection of political, economic, technological and other social phenomena (Hobsbawm, 9-10).

One of the most influential books on contributing to the modernist approach to nation is Benedict Anderson's ground-breaking book *Imagined Communities* (1983) advances the idea of a nation as "an imagined political community". The word 'imagined' does not carry any negative connotations, but rather aims to explain the difference between a small 'real' community that involves direct face-to-face contact for the individuals, whereas "the members of even the smallest nation will never know most of their fellow-members, meet them, or even hear of them, yet in the minds of each lives the image of their communion" (Anderson, 6). The nation-state is grounded on a summation of language speakers, thus, the national language is the medium by the means of which "pasts are restored, fellowships are imagined, and futures dreamed" (ibid, 154). He observes that the rise of printed media, resulting in the publishing of serialised novels and newspapers, creates a "secular imagined linguistic community", that in its own turn, facilitates for its members the construction of national consciousness (ibid, 26-36). One can add to the point that in the era of global mass-media communication, traditional reading materials are accompanied by the new means and modes of communication with a wider circulation, instant easy access and a larger regional (if not global) reach. Therefore, a far bigger and more dispersed community can be viewed as an imagined one and possess access to the common transnational knowledge that previously circulated only within certain national boundaries.

Another way to approach a nation is to look at its dynamics from a *social psychological* perspective. This approach tackles nation through the lenses of such concept as 'group identity'. Harold Isaacs in his work *Idols of the Tribe* (1976) speculates that people are drawn to form groups to attain "the basic group identity", since basic human physiological and psychological need is to form groups to obtain a sense of security and belonging. Daniel Druckman in his essay *Nationalism, Patriotism, and Group Loyalty: A Social Psychological Perspective* (1994) offers us to view the relationship of an individual and nation in terms of such concept as "group loyalty" since it "strengthens the sense of identity of an individual" (Druckman, 44). Nation, as a group serves the economic, sociocultural and political needs of humans in exchange for individual's loyalty and commitment (ibid, 44-45). Nation fulfils affective and instrumental functions for humans, meaning that as a group it cultivates sentimental attachment and satisfies the need for affiliation, it helps to reach goals and solve problems, enables individuals to maintain a sense of identity through national-identification, as well as accords individuals with a sense of status and prestige (ibid). Social psychological approach draws attention to and tries to analyse whether the positive and strong attachment of individuals to one particular group (nation) automatically lead to negative feelings towards other groups (nations) (ibid, 46-47). It stresses the interconnectedness of patriotism and nationalism in the creation of the national self-image, as well as in the formation of We vs They (Others) dichotomy (ibid, 50-52).

It is important to mention a revisionist approach to nation put forward by Homi K Bhabha. In his prominent work *The Location of Culture* (1994) he refuses to see "national culture as empirical sociological category or holistic cultural entity" and rejects the often assumed linear narrative of the nation, namely "the linear equivalence of event and idea that historicism proposes" (Bhabha, 140). Instead he invites us to see the nation itself as a narrative construction or strategy arising from and thriving on the hybrid interactions (ibid, 140-169). He claims that rather than transfixing ourselves on the nation's cultural homogeneity, we should examine it in the context of transcultural negotiation (ibid, 142-162). Bhabha formulates his own revisionist approach towards nation discarding the retrospective and traditional assumptions generated by historicism:

In some ways it is the historical certainty and settled nature of that term against which I am attempting to write of the Western nation as an obscure ubiquitous form of living the *locality* of culture. This *locality* is more *around* temporality than *about* historicity; a form of living that is more complex than 'community'; more symbolic than 'society'; more connotative than 'country'; less patriotic than *patrie*; more rhetorical than the reason of State; more mythological than ideology; less homogenous than hegemony; less centred than the citizen; more collective than 'the subject'; more

psychic than civility; more hybrid in the articulation of cultural differences and identifications than can be represented in any hierarchical or binary structuring of social antagonism. (ibid, 140)

Another valuable insight into how could one define a nation is given by Ernest Renan in his famous theoretical address “What is a Nation?” (1882), where he opposes a widely-accepted fact that nation is constituted by “geography”, “race”, “religion” or “language”, claiming that “geography makes a nation no more than race does” (Renan, 9). For him what bridges nation’s past, present and future and secures nation’s existence, is the resolve to exist as a nationhood “common glories in the past and a will to continue them in the present; having made great things together and wishing to make them again” (ibid, 10). Most importantly, Renan introduces such concepts as nation’s act of remembering and nation’s act of forgetting. Both of them make it possible for the nation to exist, namely to remember its glory, triumphs, sufferings and to forget its “historical errors”, such as bloodshed, wrongs and other misdeeds: “the essence of a nation is that all individuals have many things in common; and also that they have forgotten many things” (ibid, 3).

A concise survey of the major concurring and contrasting approaches to nation exemplifies that nation is a meaningful social, cultural and political concept that eludes one concrete definition; instead, there exist various competing and overlapping meaning, interpretations and assumptions attached to it. Being a sum of objective and subjective factors it appears to be an ever contested fluid notion waiting to be explored, analysed, interpreted and filled with meaning.

Identity and Nation in the Context of Globalisation

The term globalisation is ubiquitously used nowadays to describe various processes occurring in the world surrounding us. It also generates an extensive amount of empirical and theoretical research that is both the product of and reaction to the globalisation process itself. The study of globalisation is an increasingly interdisciplinary affair taking place in (but not limited to) three major spheres: economy, culture and politics. It simply cannot be viewed as isolated and detached phenomena, but rather the discourse on globalisation is inescapably related to and empirically intertwined with modernity and postmodernity, as well as with modernisation and postmodernisation (Robertson, 52-53). Moreover, it is important to perceive globalisation not as a linear, singular concept, but rather as a set of multifarious converging, overlapping, intertwining, and sometimes contradictory and oppositional processes (Heywood, 143). It appears to be problematic to condense globalisation to one particular and single definition taking into account the broad reach of this phenomenon. Andrew Heywood proposes to see globalisation in the framework of the persistent interaction of local, regional, national, international and global events and defines it as

the emergence of a complex web of interconnectedness that means that our lives are increasingly shaped by events that occur, and decisions that are made, at a great distance from us. The central feature of globalisation is therefore that geographical distance is of declining relevance, and that territorial boundaries, such as those between nation-states, are becoming less significant. (ibid.)

Roland Robertson, keenly aware of the diffuse interpretative ideas surrounding globalisation, draws attention to what he believes to be the focal points of any type globalisation studies: contemporary global circumstance of global-human condition and structuration of the world as a *whole* (Robertson: 51-53). He insists that:

Any attempt to theorise the general field of globalisation must lay the grounds for relatively patterned discussion of the politics of global-human condition, by attempting to indicate the structure of any viable discourse about the shape and ‘meaning’ of the world as a whole. [...] I maintain that what has come to be called globalisation is, in spite of differing conceptions of that theme, best understood as indicating the problem of *the form* in terms of which the world becomes ‘united’. (ibid., 51) (emphasis original)

Globalisation is not a recent phenomenon, since the time immemorial societies interacted with each other by the means of trade, conquest, exploration and other (Parekh, 181). Yet these interactions

were sporadic and dependent on the whims of nature and political circumstance (*ibid.*). However, since 1960's our world has entered a new phase of accelerated globalisation (Robertson, 59). It occurred due to various reasons among which are the effects of decolonisation, the rise of interlocking global economy and transnational companies with transnationalisation of production, the post-war emergence of international organisations with transnational jurisdiction, the increase of the means of transportation, the intensification of migration, and in the last decades of twentieth century rapid proliferation of mass media as well as new modes of global communication (Robertson, 57-60; Parekh, 181-184). The discussion of globalisation brings forth such issues as cultural homogenisation (which provokes the resistance to globalising tendencies), indigenisation (which deals with absorption and 'localisation' of global practices), as well as it reflects on complicated the relationship between the universalism (which stresses the shared features of identity representation) and the particularism (which emphasises the role of the particular locality and culture in the representation of human identity) (Heywood, 144, 212).

Globalisation tends to be perceived both in the positive and negative terms. While some believe that it promotes international cooperation, deepens respect for global human rights and international law, provides opportunities for rectifying local grievances, enables access of nation-states to the creation of global public space, others highlight its negative impact on nation-states and human condition on the whole pointing to the weakening of the sense of belonging, disruption of national cohesion and decline of certainty and stability (Parekh, 184-185). Individual human beings are a part of the sweeping globalisation process, just like nations and the whole humankind itself (Robertson, 104). Therefore, it would be unimaginable and inaccurate to discuss the contemporary narratives of identity and nation as being detached from and uninfluenced by the forces of globalisation. Robertson believes that globalisation process both "imposes constraints upon" and "differentially empowers" individuals and national societies, since it pressures them to "identify themselves in relation to the global-human circumstance" (*ibid.*, 62). This pressure of the increasingly globalised world order challenges traditional cultural and national identities, as well as the ways of their representation, since globalisation as a process of change engages "societies in balancing their perceptions of their traditional identities and sociocultural characteristics against the global constraint to change in globally suggested directions". (*ibid.*, 135) Cultural and national belonging provides depth and meaning to the lives of individuals and constitutes binding links within communities, thus, as national communities are exposed to the influence of globalization and need to change and redefine themselves, individuals are pressured into redefining or trying to maintain their cultural identities as well. In this context of global convergence and compression, when social space inhabited by individual is greatly reconfigured by 'supraterritorial', 'transnational' and 'transborder' practices, there exists a great need for individuals to invent national tradition and national identity (Robertson, 178-179). If, on the one hand, globalisation encourages a more profound understanding of the fact that, in spite of the differences, all nations consist of the individuals who have to deal with the same problems, possess similar knowledge and altogether share common lifestyle, then on the other hand, it stimulates a "globewide establishment of various 'minority' forms of personal and collective identification" as a reaction to the overwhelming globality (*ibid.*, 105). Basically, identities linked to one's locality, culture, region, community, nation, ethnicity, religion, sub-culture, professional vocation and other start to become increasingly important as a response to the globalising tendencies.

One of the many pressures exerted on the identity and nation lies in the aspect of multiculturalism. Naturally, cultural diversity is a fact of modern life brought on by massive international migration, yet it might become a source of conflict too. Multiculturalism generates cultural diversity by bringing together different cultural communities, which might give rise to social and psychological instability (Parekh, 152-156). Human beings are dependent on their cultural identity because it represents who they are, and who they are not. Individuals identify with other individuals who share their

cultural identity and are often afraid of the individuals who do not share the same cultural identity. Multiculturalism being an inevitable effect of globalisation contributes to destabilisation of a nation-state by forming a society with many cultures that has no uniform cultural basis, homogeneous culture and cohesive identity (Parekh, 152-155). Since belonging to a particular nation and culture is one of the subjective self-identification of people, multiculturalism might challenge and undermine cohesive cultural and national identity and create the sense of alienation and estrangement within society itself. On the other hand, cultural diversity is an inevitable feature of the contemporary world encouraging nation-states to revise their national identities, making them evolve to suit the global circumstances of our contemporary existence (ibid, 164). Absolute cultural homogeneity is unattainable and unrealistic goal, therefore, the nation bent on establishing cultural homogeneity is bound to feel disorientated in the face of global cultural diversity and might isolate itself from the global world altogether.

Robertson cautions us not to submit ourselves to the misleading perspective on globalization as on the positive, unifying, integrative phenomenon, ushering the world progress, due to the inherent dangers underlying the attempts of particular societies “to impose their own definition of the global circumstance” upon others (Robertson, 6). Nevertheless, while one can argue the upsides and downsides of globalisation leading to increasingly homogenised culture, it is an undeniable fact that the process of globalization has a profound influence on the promotion of understanding and consolidation of common global knowledge:

Human beings everywhere have access to a free-floating mass of universally common ideas and images, and often draw on them in different degrees to define their sense of who they are and what they wish to be. Although they construct their identities differently, some of the elements that go into these are often shared (Parekh 2008: 186-190).

Globalisation facilitates this process by bringing various cultural communities together and making them overlap, thus, this process has important and contradictory cultural consequences, resulting both in hybridisation and leading to the emergence of relatively common cultural forms and traditions (ibid, 190-191). The greater exposure of different cultures to each other creates the fusion of cultural realities, forms and traditions, thus, globalisation expedites the creation of similar patterns of human perception, behaviour and relationships, since technological process, travelling, internet communication, urbanization, the use of global mass media, availability of education foster the formation of international community with similar training, common economic, political, cultural, and professional experience (ibid.). However, it does not mean that the world is heading towards one single cultural tradition and identities, since each culture appropriates, transforms and localises the ‘imported’ practices and traditions (Appiah, 101). Parekh concurs on the essential hybridity of such cultural production, “This is not to say that we are heading towards a single musical, artistic or literary tradition, but rather that these traditions are becoming porous, display family resemblances, and now are part of the global cultural *mélange*” (Parekh, 190). Paul Jay also rejects seeing globalisation purely in terms of homogenisation and westernisation, asserting that globalisation provides “a chaotic but ultimately liberating context for constructing new subjectivities that are essentially “hybrid,” relatively free of the constraints of nationalism and the power it wields over its subjects” (Jay, 989-991).

More often than not a relatively new term “transnationalism” is linked with the word community, to denote transnational community “whose cultural identity, political allegiances and psychological orientations cut across or transcend national boundaries” and in this way presenting certain challenges to the idea of national identity and ‘homeland’ per se (Heywood: 214). Mainly brought into being by the focus on the study of globalisation in political science, the transnational aspect has expanded its primary reach by gradually seeping into the arena of economic, social, media and culture studies. Access to global mobility, different types of media, instant electronic communication and international financial transactions virtually break down the clear outlines of nation states giving rise to a new global order. Arjun Appadurai maintains that our contemporary world is the field of new

global cultural economy in which communities are forged transnationally through the networks of transnational imaginary landscapes: ethnoscapas, technoscapas, financescapas, mediascapas and ideoscapas (Appadurai: 31). *Ethnoscapas*, *mediascapas* and *ideoscapas* are of particular relevance to the discussion. Appadurai claims that ethnoscapas are the inescapable feature of our modern world and defines it as a global flow of immigrants, exiles, refugees, guest workers, expatriates, tourists and any other group of people moving to and from (or between) the nations and affecting the culture, economy and politics of the nation-state and the world on the whole (ibid: 32). Mediascapas are the landscapes of images connected with producing and disseminating all kinds of information in different formats (digital, printed, broadcasted, etc.) and with different purposes (to inform, entertain, advertise, etc.) (ibid: 33). Whereas ideoscapas can be viewed as political narratives that constitute the convergence of political ideas, images and terms that fashion various national and transnational contexts and are in their own turn fashioned by them (ibid: 34-35). According to Appadurai these imaginary landscapes are the embodiment of global cultural process, which is “the imagination as a social practice” and argues that it has become “the key component of the new global order” (ibid: 30).

What is new is that this is a world in which both points of departure and points of arrival are in cultural flux, and thus the search for steady points of reference as critical life-choices are made, can be very difficult. It is in this atmosphere that the invention of tradition (and of ethnicity, kinship, and other identity-markers) can become slippery as the search for certainties is regularly frustrated by the fluidities of transnational communication. As group pasts become increasingly parts of museums, exhibits, and collections, both in national and transnational spectacles, culture becomes less what Bourdieu would have called a habitus (tacit realm of reproducible practices and dispositions) and more an arena for conscious choice, justification and representation, the latter often to multiple and spatially dislocated audiences. (Appadurai: 42)

As media, culture and people thaw the distinct lines between states and nations, the traditional belief that one nation is home for one particular identity with one single language becomes undermined by the existence of hybrid identities that are the products of transnational space. Thus, to examine complex interplay of identity and nation in the modern era one has also to look at it through the lenses of transnationalism in order to perceive the *global character* of modern experience and contemporary culture that push beyond national boundaries forging new meanings and recognising experiences that are defined by the social and ideological forces of migration, globalisation, shifting cultural and political paradigms.

Bibliography:

1. Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983
2. Appadurai, A. *Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy*, in Braziel, J.E., Mannur A, (eds). *Theorizing Diaspora: A Reader. Theorizing Diaspora: A Reader*. Blackwell Publishing Ltd, 2003
3. Appiah, K. A. *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. New York: W. W. Norton, 2006.
4. Bhabha, H. *The Location of Culture*. New York: Routledge, 1994
5. Druckman, D. Nationalism, Patriotism, and Group Loyalty: A Social Psychological Perspective. *Mershon International Studies Review*, Vol. 38, No. 1 (Apr., 1994), pp. 43-68, Blackwell Publishing
6. Geertz, C. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. London: Fontana, 2nd edition, 1993
7. Gellner, E. *Nations and Nationalism*. Oxford. Blackwell, 1983
8. Heywood, Andrew. *Politics*. 3rd edition. Palgrave Macmillan, 2007
9. Hobsbawn, E.J. and T. Ranger (eds). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983
10. Hobsbawn, E.J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990

11. Hogg, M.A., Vaughan, G. M. *Social Psychology*. London: Prentice Hall, 2002
12. Isaacs, H. *Idols of the Tribe*. New York : Harper & Row, 1975
13. Jay, P. *Global Matters: The Transnational Turn in Literary Studies*. Cornell University Press. Kindle Edition, 2013
14. Ozkirimli, U. *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*. Palgrave Macmillan, 2000
15. Parekh, B. *A New Politics of Identity: Political Principles for an Interdependent World*. Palgrave Macmillan. 2008
16. Renan, E. "What is a Nation?", text of a conference delivered at the Sorbonne on March 11th, 1882, in Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?*, Paris, Presses-Pocket, 1992. (translated by Ethan Rundell) [http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What_is_a_Nation.pdf] Accessed 05.05.2022.
17. Robertson, Roland. *Globalization*. London: Sage, 1992.
18. Van den Berghe, P. Race and Ethnicity: A Sociobiological Perspective. *Ethnic and Racial Studies*, 1 (4), 1978

INFORMATION FOR AUTHORS

“Baltic Journal of Legal and Social Sciences” publishes articles in Latvian, Ukrainian and English. The theme of the article should be disclosed in a clear, logical and well reasoned way.

The requirements to the structure and the layout of articles are the following:

- The size of the submitted article, including the bibliography, should be within 20,000-50,000 characters with spaces. The article is presented in Microsoft Word, paper size – A4, margins along the edges of the page – 20 mm on each side.

- The text of the article: font Times New Roman; font size 12 pt; line spacing 1,5 , the first line of each paragraph with indentation 1.5 mm.

- Components of the articles should be laid out as follows:

1. the title of the article is written in capital letters (font Times New Roman, font size 12 pt, Bold, Center);

2. Information about the author (font Times New Roman, font size 12 pt, Bold, Center): the name and surname of the author(s), their scientific and academic degree, position and place of work (for postgraduate and doctoral students the full name of the university, the name of departments not specified);

3. the abstract should be in the range of 6-7 sentences, and describe the main ideas of the article (font Times New Roman, font size 12 pt);

4. after the abstract the key words (5-6) follow, which are the most important concepts discussed in the article and related to the theme (font Times New Roman, font size 12 pt).

- The article should have the following basic structural parts consecutively emphasized in the text: the statement of the problem, its relevance / importance, the analysis of recent publications on the subject of the article, the purpose of the research conducted by the author, main findings, conclusions, and the list of references. The titles of the structural elements, as well as parts of the article, in the case of their designation by the author, should be marked in bold.

- The bibliographic list of regulations, normative acts and references to literary sources is placed at the end of the article with the use of the numbering arrangement starting with the first reference to the source of information in the main body of the text (font Times New Roman, font size 12 pt).

- Illustrations, tables, figures, created by means of MS Office and MS Visio should be located within the working area of a page. Figures created in other programs are inserted into the text at the appropriate place and attached to the article in separate files in .jpeg, .tiff, .pdf, or .psd. Figures in .jpeg and .tiff should have a resolution not less than 300 pixels / inch. All graphic materials inside the articles should be in black and white.

- *Sample for the design of articles in journals:*

Johnson A., Schwartz H. (2021) Comparative analysis of political participation in Latvia and Estonia. – Baltic Journal of Legal and Social Sciences. No 1(20). pp. 59 –81.

- *Sample for the design of articles in collections of scientific articles and monographs:*

Tajfel H., Turner J. C. (1979) An integrative theory of intergroup conflict. – W. G. Austin, S. Worchel (eds.) The social psychology of intergroup relations. Monterey, CA: Brooks-Cole. pp. 33 – 48.

- *Sample for the design of a monograph:*

Rothschild J. (1981) Ethnopolitics. A Conceptual Framework. New York: Columbia University Press.

- *Sample for the design of articles on the Internet:*

Petričušić A. (2005) The Rights of Minorities in International Law: Tracing Developments in Normative Arrangements of International Organizations. – Croatian International Relations Review. Vol. XI No. 38/39. <http://bib.irb.hr/datoteka/421246>.

CIRR_Petricusic_MR_IL.pdf

If the text of the article is in Latvian or in Ukrainian, then it is necessary to provide an English translation of the article, the author's name and place of work, an abstract and keywords, as well as a references with an English translation of the title of the cited work and its source.

Articles for publication are e-mailed to the address: bjlss@cuesc.org.ua

---

All articles are subject to reviewing by the Editorial Board, which is entitled to perform a literary editing of submitted texts.

The Editorial Board has the right to reject articles submitted for publication in violation of these requirements.

NOTES

Baltic Journal of Legal and Social Sciences. Number 1 (2022).
Publicētie materiāli ne vienmēr atbilst redakcijas viedoklim.
Par skaitļu, faktu pareizību un sludinājumiem atbild autori.

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Valdeku iela 62-156, Rīga, LV-1058
Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”